

ВІСНИК

Луганський
державний університет
внутрішніх справ
імені Е.О. Дідоренка

СПЕЦІАЛЬНИЙ ВИПУСК

3'2009

ВІСНИК

Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ:
ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

Спеціальний випуск № 3

Луганськ
2009

УДК 342+321.01](477)(063)
ББК 67.99(4Укр)300я43
Р-64

Луганського
державного університету
внутрішніх справ
імені Е.О. Дідоренка

ВІСНИК

СПЕЦІАЛЬНИЙ ВИПУСК № 3-2009

Науково-теоретичний журнал Виходить щоквартально* Заснований 1997 року* Засновник і видавець: Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка* Реєстр. свід. КВ № 15990-4462 ПР, видане Міністерством юстиції України 20.11.2009 р.* Включений до переліку фахових видань ВАК України з юридичних наук*

Редакційна колегія:

<i>Комарницький В.М.</i>	- канд. юрид. наук, доц. (головний редактор)
<i>Козаченко І.П.</i>	- д-р юрид. наук, проф. (заст. гол. редактора)
<i>Розовський Б.Г.</i>	- д-р юрид. наук, проф.
<i>Бурбело О.А.</i>	- д-р екон. наук, проф.
<i>Віленська Е.В.</i>	- д-р філос. наук, проф.
<i>Замойський І.С.</i>	- д-р юрид. наук
<i>Лазор Л.І.</i>	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПРН України
<i>Бобкова А.Г.</i>	- д-р юрид. наук
<i>Знаменський Г.Л.</i>	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПРН України
<i>Малишева Н.Р.</i>	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПРН України
<i>Мамутов В.К.</i>	- д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України
<i>Сегай М.Я.</i>	- д-р юрид. наук, проф., акад. АПРН України
<i>Дудоров О.О.</i>	- д-р юрид. наук, проф.
<i>Левченков О.І.</i>	- канд. юрид. наук, доц. (вісповідальний редактор)
<i>Кучер Ю.О.</i>	- канд. юрид. наук, доц.
<i>Сілоков В.О.</i>	- канд. юрид. наук, доц.
<i>Бірюков В.В.</i>	- канд. юрид. наук, доц.
<i>Литвинов О.М.</i>	- канд. юрид. наук, доц.
<i>Беніцький А.С.</i>	- канд. юрид. наук, доц.

Рекомендовано до друку (внесено радою Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (протокол № 2 від 25 березня 2009 року))

У даному спеціальному випуску публікуються статті й тези доповідей вчених, котрі взяли участь у роботі Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції "Розвиток держави і права в сучасних умовах: досвід, реалії, перспективи", яка проходила на сторінках Інтернет-порталу "Юридичний Луганськ" (<http://jurlugansk.org>) 29 травня 2009 року. Статті публікуються в авторській редакції.

✉ Україна, 91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. Генерала Дідоренка, 4.
Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
☎ 35-11-57, 35-11-40, факс 93-50-77.

© Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, 2009

СЕКЦІЯ 1

ФІЛОСОФСЬКІ, ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

О.Н. Атоян
професор кафедри теорії і історії
державства і права ЛГУВД імені Э.А. Дидоренко,
доктор юридических наук, доцент
(г. Луганськ, Україна)

БЕССОЗНАТЕЛЬНОЕ В ПРАВОСОЗНАНИИ: ГЛУБИНЫ НЕПОЗНАННОГО

Попытки исследовать историческую эволюцию и проявления столь сложного феномена как правосознание сталкиваются с рядом серьезных затруднений, поскольку во многом это сфера невидимого. Намного проще изучать (и теоретически и исторически) государственное и территориальное устройство, правовые нормы и принципы, чем правосознание человека/общности/общества.

Чем более сложна и запутанна историко-правовая реальность, тем более неожиданными и непредсказуемыми могут быть проявления разных субъектов права. Можем ли мы, к примеру, понять и объяснить, почему в период мировых войн миллионы обычных, в основной массе законопослушных людей, находясь в здравом уме и памяти, активно убивали друг друга в течение нескольких лет? Запрет на убийство - универсальная норма лежащая в основе цивилизации, на закрепление которой в глубинах сознания понадобилось более 40 тысяч лет. Социум карает убийц и поощряет

праведников. В период войны государство (мотивируя "политической необходимостью" и "священными" государственными интересами) требует прямо противоположного, заставляя человека нарушать глубинное, архаичное табу. Убийство становится поощряемым и вознаграждаемым. Что происходит в правосознании конкретного воюющего человека и миллионов воюющих людей? Что происходит с правосознанием общества?

Военная правовая реальность обуславливает военное правосознание, революционная – революционное, обыденная – обыденное.

Правосознание – это поток, оно нелинейно и не статично, а структуры, которые мы выделяем, не более чем концептуальная абстракция, создаваемая для когнитивного удобства. В реальности мы имеем дело с состояниями, волнами, потоками и уровнями правосознания.

Исследование рациональных и иррациональных глубин правосознания помогает (хоть частично) понять, как и почему люди воспринимают (создают) правовую реальность, и ведут себя тем или иным правовым/квазиправовым/антиправовым образом.

Наука имеет дело с неисчерпаемым миром человеческой субъективности, который не поддается окончательному упорядочению и регулированию. Социальный мир – это экзистенциальный продукт человеческой деятельности, благодаря которой он сохраняется и изменяется. Это мир субъективного. Правосознание не отражает "объективную действительность", а существует в рамках интерсубъективной реальности, составляя ее часть.

Историко-правовая реальность сложна, многогранна, разнообразна и дает множество примеров как нормального, так и патологического развития всех своих составляющих, и задача историка права – исследовать все многообразие.

Право не существует вне правосознания, хотя это и не означает, что право и правосознание суть одно и то же. Психологическое направление в теории права рассматривает право как часть правосознания (Л.И. Петражицкий, П.А. Сорокин, М.А. Рейснер) [1]; другие исследователи трактуют правосознание как составную часть права (Р.З. Лившиц); третьи полагают, что право и правосознание являются самостоятельными феноменами, но взаимодействующими

между собой в рамках единой правовой системы (С.С. Алексеев, Н.И. Матузов) [2].

Правосознание - непосредственное и опосредованное восприятие правовой действительности в чувственных и мыслительных образах, имеющих коммуникативно-волевую направленность. Совокупность наиболее характерных, типичных ментальных образов правовой действительности образует систему правосознания общества. Как индивидуальное, так и общественное правосознание содержит когнитивные, ценностные и коммуникативно-волевые элементы, совокупность которых в их взаимосвязи образует структуру правосознания (правовую онтологию, правовую аксиологию и правовую праксиологию), но в правосознании субъекта правовая реальность чаще всего отражается слитно (в "нерасчлененном" виде), как живой мир правовой повседневности, который периодически "взрывается" правовыми конфликтами. Поэтому на практике элементы структуры правосознания как бы сращены, и их содержание в "чистом" виде доступно только через феноменологическую редукцию [3].

Правосознание выражает направленность нашего сознания на смысл права, но интерпретации этого смысла могут быть весьма различны. Разнообразие субъектов правосознания определяет разнообразие его видов и форм. В каждом обществе сосуществует несколько видов правосознания. "По социальной основе различаются правосознание индивидуальное, групповое (включая территориальные общности), национальное, сословное, классовое, массовое. По формам связи правосознания с действующим правом, по отношению к нему различаются правосознание официальное, профессиональное, доктринальное, обыденное" [4].

Представители разных общностей (территориальных, социальных, возрастных) по-разному воспринимают правовую реальность, соответственно и ведут себя по-разному. Разные условия бытия, разные потребности, ценности и мотивы деятельности, в своей совокупности определяют психологические особенности характерные для большинства, именно в общности типичных психических черт, коллективная психология проявляется как реальность. Правосознание неотделимо от опыта носителя (личности/общности/общест-

ва) и может быть правильно понято только в контексте правовой реальности своего времени.

Большинство людей воспринимает правовую реальность не через призму научно-правовых концепций, а через призму своего опыта, не столько рационально, сколько иррационально. Т.е. повседневная правовая реальность воспринимается субъектом правосознания, как правило, на уровне правовой психологии – не систематизированном и нерационализированном ценностном восприятии правовой реальности в виде правовых чувств, эмоций и переживаний.

Иррациональное (эмоциональное) ценностное отношение к праву, осознается и рационализируется сознанием индивида лишь частично. Но именно на иррациональном уровне правовой психологии происходит ценностная легитимация права, которая впоследствии может получить идеологическое оправдание и обоснование [5].

Проблема о возможностях действия закона лишь до определенного уровня и существовании недоступных для него непроницаемых, иррациональных глубин, где закон становится бессильным, затронутая еще Б.П. Вышеславцевым, представляется чрезвычайно интересной и сегодня. "Есть в природе человека, по-видимому, нечто не подчиняющееся закону, какой-то "дух противоречия". И он прямо провоцируется запретом и велением закона. Закон прав в том, чего он требует, но виноват в том, что своей императивной формой вызывает дух противления и, следовательно, вызывает обратное тому, чего требует, вызывает преступление... Ни преступление, ни послушание не вытекают из закона с необходимостью. ... Между велением закона и решением человека лежит таинственная подсознательная сфера аффектов и не менее таинственная сознательная сфера свободы. Закон лишь "мотивирует", но не обуславливает причинно. Быть может, закон пригоден в практической жизни для познания того, что признается преступлением... но он никогда не спускается до той глубины, где лежит *ratio essendi* преступления. Эта глубина для него иррациональна, недоступна, непроницаема. Закон есть рациональное правило, обращающееся к уму, к сознательной воле, но не к иррациональным, бессознательным и подсознательным инстинктам и влечениям – там: "вижу иной закон, противоборствующий закону

ума моего". Вот этот закон иррационального противоборства (иррационального, ибо он противоположен и непонятен закону ума: "не понимаю, что делаю") – он именно указывает на глубокие источники греха. Закон иррационального противоборства может иметь две формы и действовать как бы в двух сферах: существует противоборство человеческое и противоборство сверхчеловеческое. Противоборство человеческое это сопротивление всей подсознательной сферы инстинктов и влечений, связанных с чувственно-телесным миром, которые не подчиняются сознательной воле и закону ума. Феноменология такого сопротивления, та форма в которой мы его переживаем выражена у Апостола так: "не то делаю, что хочу, а что ненавижу, то делаю" ... "желание добра есть во мне, но чтобы сделать оное, того не нахожу" ... Весь грандиозный замысел этики сублимации (опирающейся на подсознание, воображение, вкушение) есть не что иное, как гениальная попытка обойти и закон противоборства подсознательных побуждений [6].

Отрасли науки, имеющие объектом исследования столь сложный и неясный предмет, как коллективное сознание и бессознательное, стали развиваться относительно недавно. На протяжении столетий люди отказывались исследовать ощущения и психический опыт, завышая значение рационального, при этом логика и разум противопоставлялись инстинкту, разум – телу, высший человек – низшему человеку, государство – индивидууму. Достижения новых, казалось бы не имеющих отношения к юриспруденции наук меняют прежние представления.

Согласно психоаналитической концепции, сознание – это целостный, системный процесс, единство осознанного и неосознанного, сплав прошлого, настоящего и будущего.

К. Юнг считал, что бессознательное – это наиболее творческая, мудрая, информационно насыщенная части психики человека. Полноценное существование человека обеспечивается при наличии информационного, энергетического взаимодействия между бессознательным и сознанием человека [7]. В бессознательном К. Юнг выделил уровень личного бессознательного и уровень коллективного бессознательного – наиболее глубинной части человеческой психики, идентичной для всех людей, общей для всего человечества.

Личное бессознательное – мотивы и смысловые установки личности, являющиеся неосознаваемыми побудителями коммуникативной деятельности. В концепции З. Фрейда они выступают как вытесненное подсознательное, охватывающее нереализованные влечения, которые из-за их конфликта с социальными нормами изгоняются (вытесняются) из сознания и образуют скрытые аффективные комплексы, активно воздействующие на чувства и поступки человека. Такое воздействие проявляется в различных символических формах [8]. В этом своем качестве личное бессознательное может проявляться как в теоретической, так и практической правовой деятельности: в правотворчестве, в правоприменении, в правомерном или неправомерном повелении личности.

Коллективное бессознательное – надиндивидуальное надсознательное явление, обозначаемые К. Юнгом как архетипы. Архетип представляет собой усвоенные субъектами как членами определенной социальной группы образцы типичного для данной общности поведения, влияние которых не осознается и не контролируется. "Архетип, – пишет Юнг, – есть символическая формула, которая начинает функционировать всюду там, где или еще не существует сознательных понятий, или же где таковые по внутренним или внешним основаниям вообще невозможны" [9]. Юнг определяет архетип как латентную структурную расположенность, выражающую динамичные содержания и процессы коллективного бессознательного в первоначальных образах: подобно основным биологическим функциям, наиболее важные первоначальные образы, по-видимому, равно присущи людям всех веков и всех рас. Архетип можно понимать как мнемоническое отложение, отпечаток, или энграмму..., развившиеся в результате уплотнения бесчисленных, вновь и вновь повторяющихся психических переживаний" [10].

Коллективное бессознательное является тем информационно-психологическим морем, из которого выходит как отдельная волна индивидуальная психика каждого человека. И подобно тому, как отдельная волна не может существовать без моря, так и психика каждого человека не может существовать изолированно, в отрыве от коллективного бессознательного. В такой форме аккумулируется и передается из поколения в поколение психологический опыт всего

человечества. Все самые мощные идеи и представления человечества сводимы к архетипам.

Главной функцией сознания К.Г. Юнг считал адаптацию, которая осуществляется не только за счет сознательной деятельности, а требует целостность всех психических проявлений человека. Именно через адаптацию лучше постигать природу человека и характер его взаимодействий с миром. Он выделяет четыре психические функции, проявляющиеся как на сознательном, так и на бессознательном уровне: мышление, чувства, ощущения, интуиция. Для полной ориентации и адаптации человеку необходимы все четыре: мышление осуществляет познание и выносит рациональное суждение; чувство говорит о том, в какой степени та или иная вещь является важной или неважной для человека; ощущение передает сведения о конкретной реальности; интуиция позволяет угадывать скрытые возможности. Все четыре функции никогда не развиты у одного человека одинаково, как правило, одна из них играет ведущую роль, является полностью сознательной и подконтрольной воле, другие же существуют на периферии в качестве дополнительных способов приспособления к окружающей действительности, будучи полностью или частично бессознательными.

Грань между осознаваемым и неосознаваемым подвижна: то, что было неосознанным, может выйти на уровень осознания, а то, что было предметом пристального внимания со стороны разума, может уходить в тень. Теории Фрейда и Юнга пытаются объяснить разрывы в потоке сознания.

Важнейший элемент правовой психологии – правовое чувство, Р. Иеринг предлагал даже заменить понятие правосознания понятием правового чувства, полагая, что: "Правосознание, правовое убеждение суть абстракции науки, которые народу неизвестны: сила права, совершенно как и сила любви, основывается на чувстве" [11].

Вопрос о природе, сущности и феномене правового чувства глубок и интересен. Существует множество эмоциональных факторов юридической практики, которые отражаются в различных конструкциях правового чувства, ориентированных на те или иные сферы правовой жизни, однако попытки вычленения правового чувства как особой психической способности человека, выяснения его природы и места среди других органов человеческого орга-

низма – это теоретическая произвольная абстракция (Х. Мейер). В целях решения конкретных юридических проблем можно исследовать отдельные иррациональные явления, например, ощущение несправедливости, чувство солидарности, обязанности, ответственности и т. п., но не заниматься выяснением природы того, что именуется правовым чувством.

Р. Байниязов полагает, что модификацией правового чувства, является правовая совесть и описывает ее сущность в контексте различий западного и восточного правового менталитета: "...Правовая "совесть"... интуитивное понимание, стремление к справедливому жизненному, нравственному праву. Чувство совести в праве есть постоянная устремленность субъекта на приближение объективного права, его имманентного соответствия требованиям трансцендентального, идеального права. Данное чувство всегда нацелено на воспроизводство гармонично целостных юридических ценностей "совестливого" права. Это производство "совестливых" юридических феноменов происходит как в сфере правотворчества, так и при реализации права. ... правовая психология, в отличие от идеологии, не должна быть слишком рациональной, "здравой", сущность ее – в большей духовной "живости", подчас непредсказуемости, иррациональном способе отражения правовой материи" [12].

Сегодня становится все более очевидным, что правосознание намного сложнее чем представляется, а правовая реальность множественна и изменчива.

Несмотря на многочисленные попытки исследовать правосознание, оно и сегодня остается в ряду загадочных и непостижимых феноменов, выступая и объектом и субъектом научно-правовой рефлексии, постигая самое себя в собственных терминах и значениях.

Бессознательное – наиболее сложная и таинственная составляющая правосознания, все еще ожидает своего исследователя...

Использованная литература:

1. Подгурецкий А. Очерк социологии права / А. Подгурецкий. – М., 1974. – С. 260-261.

2. Петражицкий Л. Я. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. Я. Петражицкий. – СПб., 2000; Сорокин П. А. Элементарный учебник общей теории права в связи с учением о государ-

стве / П. А. Сорокин. – Ярославль, 1919; Право. Наше право, чужое право, общее право / М. А. Рейснер. – М., Л., 1925; Теория права / Р. З. Лившиц. – М., 1994; Право: азбука-теория-философия: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М., 1999; Матузов Н. И. Правовая система и личность / Н. И. Матузов. – Саратов, 1987.

3. Поляков А. В. Общая теория права / А. В. Поляков. – СПб., 2004. – С. 394-398.

4. Лейст О. Э. Сущность права / О. Э. Лейст. – М., 2002. – С. 200.

5. Розовский К. Е. В поисках новой концепции права / К. Е. Розовский // Кодекс-info. Правовой научно-практический журнал. – 2002. – Июль-август. – С. 3-10.

6. Вышеславцев Б. П. Этика преображенного эроса / Б. П. Вышеславцев. – М., 1994. – С. 106-107.

7. Юнг К. Г. Психологические типы / К. Г. Юнг. – М., 1994.

8. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / З. Фрейд. – М., 1989.

9. Юнг К. Г. Психологические типы / К. Г. Юнг. – М., 1996. – С. 459.

10. Одайник В. Психология политики: Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга / В. Одайник. – СПб., 1996. – С. 190.

11. Иеринг Р. Борьба за право / Р. Иеринг. – М., 1907. – С. 51.

12. Правосознание: Психологические аспекты / Р. С. Байниязов // Правоведение. – 1998. – № 3. – С. 18-19.

С.В. Егорышев

проректор по научной работе и практике Восточной
экономико-юридической гуманитарной академии,
доктор социологических наук, профессор
(г. Уфа, Россия)

ОБЩЕСТВЕННАЯ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК УСЛОВИЕ ПОСТРОЕНИЯ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА

Важнейшими характеристиками правового государства являются высокий уровень правосознания и правопослушного поведения граждан, активное неприятие ими различных форм социальной девиации, оказание содействия правоохранительным органам в противодействии преступности и профилактике правонарушений.

Тесное взаимодействие органов охраны правопорядка с формирующимися в современной России институтами гражданского общества и населением с полным основанием можно считать действенным фактором повышения эффективности противодействия преступности, а также условием построения правового государства. Кроме того, подобное взаимодействие через участие граждан на добровольной основе в правоохранительной деятельности способствует осуществлению общественного контроля за работой правоохранительных структур и поведением их сотрудников. Взаимодействуя в различных формах с органами охраны правопорядка, граждане проявляют социальную активность, повышают свою правовую культуру.

Необходимость широкого привлечения населения, гражданского общества к осуществлению общественной правоохранительной деятельности доказывается богатым зарубежным и отечественным опытом. Эта необходимость объективизируется состоянием криминальной обстановки и задачами по ее стабилизации.

Современная российская преступность представляет собой массовое социальное явление. Согласно экспертным оценкам ее уровень намного превышает рубеж, фиксируемый официальной статистикой. С учетом латентной стороны преступность в России ежегодно составляет 12-15 млн. деяний. Добавим сюда 80 млн. административных правонарушений, также ежегодно совершаемых нашими гражданами [1, с. 106-109].

Современную преступность отличает и то, что она проникла во все сферы общественной жизни, во все виды деятельности и общественных отношений, деструктивно влияя на них, сдерживая процесс формирования правового государства. Особенно сильное пагубное воздействие на этот процесс оказывают так называемая "vip-преступность" или привилегированная преступность, включающая тесно взаимодействующие между собой элитно-властную и бизнес-элитную преступность, и означающую криминализацию политики и политизацию криминала, а также "юридическая преступность", охватывающая преступления в сфере законодательства, правоприменения, судебной системы, юстиции, контрольно-ревизионной деятельности [2, с. 101]. В этой связи становится очевидным, что при таком положении вещей одни правоохранительные орга-

ны минимизировать преступность, доведя ее до социально терпимого уровня, без активной поддержки населения не смогут. Тем более, что и эффективность правоохранительной деятельности, осуществляемая государственными структурами, не соответствует в полной мере общественным ожиданиям и нуждается не только в жестком правовом, но и социальном контроле [3, с. 82-93; 99-112].

В начале 90-х годов прошлого века в России был разрушен существовавший в Советский период отечественной истории механизм взаимодействия населения и правоохранительных органов. Конечно, этот механизм не был лишен формализма, но вполне реальные результаты в сфере охраны общественного порядка он приносил.

Имевший в те годы галопирующий рост преступности в определенной мере был обусловлен разрушением этого механизма. Тем не менее, в обществе и в самих правоохранительных органах на фоне сложившихся и развивающихся криминальных реалий стало постепенно формироваться осознание необходимости возрождения, естественно, на новой качественной основе, механизма взаимодействия правоохранительных органов, населения и институтов гражданского общества в деле преодоления нарастающей угрозы преступности.

Социологические исследования, проведенные нами в Республике Башкортостан, показали, что безусловно готовы помочь органам внутренних дел в их работе были в 2002 году – 28,9%, в 2006 году – 35,0% и в 2008 году – 46,7% опрошенных жителей г. Уфы. Среди респондентов заметно больше становится тех, кто готов лично помочь органам внутренних дел, но в определенных обстоятельствах и на определенных условиях, преимущественно связанных с вознаграждением за помощь. Это практически половина всех опрошенных (в 2002 г. – 49,9%, в 2006 г. – 49,3% и в 2008 г. – 46,7%). Что же касается самих сотрудников органов внутренних дел, то у трети из них, опрошенных нам, сформировалось убеждение в необходимости сотрудничества с населением (в 2004 – 35,2%, в 2006 г. – 32,1% и в 2008 – 33,8%).

Все большее число респондентов (в 2006 г. – 30,7%, в 2007 г. – 33,1%, и в 2008 г. – 39,5%), одобряют идею возрождения общественных правоохранительных формирований. Осознание гражданами необходимости оказывать содействие правоохранительным органам в противодействии преступности через общественные фор-

мирования правоохранительной направленности обусловило тенденцию роста подобных формирований в регионах России.

Так, если в 1997 году в стране функционировало 30696 общественных формирований правоохранительной направленности, в рядах которых состояло 304555 членов, а в 2002 году таких формирований было 38791 и объединяли они 334682 человека, то в 2007 году в стране действовало 36164 общественных правоохранительных формирования, включавших 383668 членов.

В Республике Башкортостан, например, организована деятельность 4028 общественных формирований правоохранительной направленности, насчитывающих в своих рядах 26132 человека.

Если судить о результатах деятельности этих формирований в масштабах всей страны, то эти результаты говорят сами за себя. Так в 2004 году с их участием было раскрыто более 30 тыс. преступлений и выявлено свыше 370 тыс. административных правонарушений [4, с. 14], в 2005 году – 39,1 тыс. преступлений и 265 тыс. административных правонарушений, в 2007 году раскрыто 28330 преступлений, выявлено 26449 правонарушений, задержано 20973 правонарушителя, в том числе 1121 преступник [5, с. 85].

Таким образом, в стране возрождается практика правоохранительной деятельности, осуществляемой негосударственными органами и общественными формированиями правоохранительной направленности не столько на возмездной, сколько на добровольной безвозмездной основе.

Вместе с тем подобная практика, несмотря на ее необходимость, все еще не получила повсеместного развития. Существующий в настоящее время уровень взаимодействия органов внутренних дел с общественными организациями и населением как граждане (44,9%), так и сами сотрудники милиции (57,0%) оценивают как "средний". Низким его считают соответственно 22, 4% и 36, 3% респондентов, опрошенных нами в 2008 году.

Сдерживает развитие форм общественной правоохранительной деятельности сегодня, на наш взгляд, не столько боязнь граждан криминальной угрозы. Наши исследования и других специалистов свидетельствуют о том, что опасение пострадать от противоправных действий на протяжении последних четырех лет занимает четвертое место среди 12 социальных угроз, ежегодно предлагаемых

респондентам для оцінки. В значительній мірі сдерживает это развитие недостаточность правового забезпечення і урегулювання громадської правоохоронительної діяльності со сторони законодавства і, прежде всего, федерального.

Применяемые в настоящее время формы участия граждан в охране правопорядка в том или ином объеме закреплены преимущественно в региональных нормативно-правовых актах, которые, по существу и регламентируют данный вид правоохоронительной деятельности, например, Закон Республики Башкортостан от 28 июля 1997 г. "Об общественных органах правоохоронительного характера в Республике Башкортостан и ряд других.

Несомненно, сдерживающим фактором являются факты нарушений законности и служебной дисциплины, совершаемые сотрудниками органов внутренних дел и отражающиеся на доверии к ним со стороны общественности. Тем не менее, общественная правоохоронительная деятельность является реальностью, эта деятельность осуществляется через различные формы и поэтому нуждается в четкой правовой регламентации и институционализации. Есть также необходимость в уточнении содержания понятия "общественная правоохоронительная деятельность".

В юридической литературе понятие "правоохоронительная деятельность" трактуется как в широком, так и в узком смысле [6, с. 13-14]. При этом преобладающим является понимание правоохоронительной деятельности как вида государственной деятельности, осуществляемой специально уполномоченными на то органами строго в рамках закона, т.е. преобладает толкование этого вида деятельности в узком смысле [7, с. 11]. На наш взгляд, в условиях расширяющейся практики участия общественности в охране правопорядка и обеспечения общественной безопасности, появления сравнительно большого числа общественных формирований правоохоронительной направленности, должен преобладать широкий подход к пониманию содержания правоохоронительной деятельности. Эта деятельность должна включать как государственные, так и общественные начала и представлять собой взаимосвязь государственной и общественной форм правоохоронительной деятельности, осуществляемой государственными и негосударственными субъектами. Вполне естественно, что общественная правоохоронительная деятельность,

осуществляемая как общественными формированиями и объединениями граждан, так и отдельными лицами в качестве исполнения своего гражданского долга, должна быть законодательно определена и урегулирована. Подобная правовая урегулированность означает передачу государством институтам гражданского общества и общественности части функций по охране правопорядка.

В порядке обсуждения можно предложить следующее определение категории "общественная правоохранительная деятельность". Это деятельность правоохранительной направленности негосударственных и общественных организаций, добровольных формирований граждан и отдельных лиц, связанная с выполнением гражданского долга и реализацией конституционных прав и осуществляемая с помощью мер юридической и нравственной ответственности в соответствии с установленными законом порядком и процедурами. Примерами общественной правоохранительной деятельности могут являться работа граждан в составе общественных формирований правоохранительной направленности типа добровольных народных дружин, общественных советов при МВД и УВД, участие в качестве наблюдателей во время выборов, пресечение хулиганских действий в общественных местах, сообщения в ОВД о готовящихся или совершенных преступлениях, проведение правовой пропаганды и т.п.

По мере расширения общественной правоохранительной деятельности будут складываться условия для формирования в стране правового государства, одними из признаков которого являются высокая социальная активность граждан в сфере правоохраны, эффективная работа правоохранительных органов и, как следствие – социально-терпимый уровень преступности.

Использованная литература:

1. Лунеев В. В. Эффективность борьбы с преступностью и ее отдельными видами в современной России / В. В. Лунеев // Государство и право. – 2003. – № 7.
2. Стратегии борьбы с преступностью (Материалы научно-практической конференции) // Государство и право. – 2004. – № 3.
3. См. Тогонидзе Н. В. Проблемы эффективности борьбы с преступностью в России (Материалы научно-практич. конф.) / Н. В. Тогонидзе // Государство и право. – 2003. – №№ 10, 11.

4. Чекалин А. А. Взаимодействие милиции с общественными объединениями – важный фактор укрепления правопорядка / А. А. Чекалин // Вестник Московского ун-та МВД России. – 2006. – № 3.

5. Овчинников О.А. Осуществление охраны общественного порядка негосударственными субъектами правоохранительной направленности // О. А. Овчинников, Л. И. Овчинникова – М.: ВНИИ МВД РФ, 2008.

6. Дмитриев Ю. А. Правоохранительные органы Российской Федерации: Учебник для вузов. – 3-е изд. перераб. и доп. / Ю. А. Дмитриев – М.: Изд-во Эксмо, 2006.

7. Миронов А. Н. Правоохранительные органы: Учебное пособие. 2-е изд., испр. и доп. / А. Н. Миронов, Н. М. Павинский – М.: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2006.

М.І. Антоненко

начальник кафедри теорії та історії
держави і права Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка,
кандидат історичних наук, доцент
(м. Луганськ, Україна)

РОЛЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В ФОРМУВАННІ ПРАВОВИХ ЗАСАД ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ

Транскордонне співробітництво України з суміжними територіями сусідніх держав в сучасних умовах розвивається і формується згідно з принципами регіональної політики Європейського Союзу і базових європейських засад прикордонного співробітництва. Транскордонне співробітництво охоплює різноманітні за формою і змістом стосунки між територіями держав-сусідів і є проявом міжнародних відносин на регіональному і місцевому рівнях. Це важливий елемент інтеграційного процесу, що здійснюється шляхом оптимального поєднання можливостей і ресурсів прикордонних регіонів суміжних країн для розв'язання спільних проблем та соціально-економічного розвитку цих регіонів.

Завдання статті:

- визначити правові акти Європейського Союзу, які регулюють транскордонне співробітництво;

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

- висвітлити і обґрунтувати зміст нормативно-правових актів Європейського Союзу, які регулюють різноманітні організаційні форми прикордонного співробітництва;

- розкрити значення і вплив нормативних актів Європейського Союзу на правове регулювання прикордонного співробітництва України;

- виявити, в чому полягає недосконалість правових актів України по регулюванню прикордонного співробітництва та виробити рекомендації з їх удосконалення.

Наукове дослідження різних аспектів транскордонного співробітництва тільки починається. В працях вітчизняних вчених П. Алампієва, П. Беленького, В. Будкіна, І. Бураковського, Г. Дініса, Р. Дацьківа та інших досліджуються окремі напрями розвитку організаційно-економічних та історичних основ транскордонних зв'язків. Але в юридичній літературі рівень наукового опрацювання проблеми організаційно-правових основ транскордонного співробітництва України як в історичному аспекті, так і на сучасному рівні є недостатнім і не задовольняє потреб державно-правового будівництва.

Сучасна концепція транскордонного співробітництва у сфері регіонального розвитку передусім пропонує переосмислити наші уявлення про адміністративно-територіальний устрій держави, що дістався нам у спадок від комуністичної системи, про населення прикордонних територій, розвиток цих територій, а також про властиві їм проблеми. Як б високі цілі не переслідували держави, створюючи і укріплюючи свої рубежі, мешканці прикордонних регіонів опиняються у вельми не вигідному становищі, випробовуючи на собі всі тяготи обмежень, пов'язаних з пересуванням людей, товарів, ідей і послуг. До того ж, знаходячись на задвірках країни, вони випробовують традиційну не увагу до них з боку центральних властей і стають заручниками регіональної диспропорції. Для самостійного ж вирішення своїх проблем у них немає ані засобів, ані можливостей. Як результат, багато регіонів перетворюються на депресивні, відсталі території. Між тим, від рівня розвитку цих територій, від якості життя залежить багато що, у тому числі цілісність і безпека держави [1]. Актуальність і закономірність подальшого поглиблення організаційно-правових і зовнішньоекономічних відносин територій держав, які знаходяться по обидва боки кордону, обумовлена необхідністю визначення най-

суттєвіших чинників, що сприятимуть реалізації політики "подолання" периферійності прикордонних регіонів. Транскордонне співробітництво полягає у будь-яких спільних діях, спрямованих на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними громадами або органами влади, які перебувають під юрисдикцією двох і більше договірних сторін, та укладенню з цією метою необхідних угод або домовленостей. Транскордонне співробітництво здійснюється в межах компетенції територіальних громад або органів влади, визначеної внутрішнім законодавством.

Значну роль у розвитку цього процесу і становленні механізмів узгодження дій органів влади всіх рівнів (вищих, центральних, місцевих) по забезпеченню транскордонних інтеграційних зв'язків для формування і укріплення відносин між державами і їх адміністративно-територіальними одиницями, подоланню територіальних конфліктів повинен відігравати Європейський Союз через систему міжнародних угод і конвенцій, як двосторонніх та/або багатосторонніх з державами для розв'язання спільних проблем або вирішення тождесних завдань за узгодженими механізмами.

Правові засади розвитку транскордонного співробітництва закладено Європейською конвенцією про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними общинами або органами влади 1980 року (Україна приєдналася до Конвенції у 1993 році), Європейською хартією місцевого самоврядування (ратифіковано Верховною Радою України у 1997 році); Європейською Хартією прикордонних і транскордонних регіонів (Гронау 1981, II редакція 1995); Хартією Конгресу місцевих і регіональних органів влади Європи (1994); Європейською Хартією регіонального просторового планування (Торремолинос, Іспанія, 1983); Базовими принципами стійкого просторового розвитку європейського континенту (Ганновер, 2000). Особливості розвитку транскордонного співробітництва знайшли закріплення у багатьох інших конвенціях і хартіях щодо різноманітних сфер життя, починаючи від Кіотської Конвенції із спрощення та гармонізації митних процедур та Конвенції про комбіновані перевезення й інших угод, що регулюють відносини у сфері перевезень. Важливо зазначити, що співпраця України з ЄС в контексті даної проблеми є процесом, що викликає обопільний інтерес. Це пов'язано

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

як з геополітичним положенням нашої країни, так і з рівнем її культурного, економічного і інтелектуального потенціалу. Важливе в цьому плані також те, що Україна є єдиною державою, що:

- має спільні рубежі з основними і новими членами ЄС – Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією та Болгарією;
- водночас межує з усіма прикордонними державами на східному кордоні ЄС – Росією, Білорусією, Молдовою та Туреччиною;
- її Волинська, Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська і Чернівецька області за історичних обставин мають спільну основу просторового розвитку з межуючими регіонами Польщі, Словаччини, Угорщини та Румунії;
- територія та транспортні системи України відіграють унікальну транзитну роль на традиційних торгово-транспортних шляхах, як через нові кордони ЄС зі Сходу до Європи, так і вздовж них – з Півдня на Північ [2].

Саме Україна стала першою з держав колишнього СРСР, з якою ЄС уклав Угоду про партнерство і співпрацю від 16 червня 1994 р., яка започаткувала співробітництво з широкого кола політичних, торговельно-економічних та гуманітарних питань. В рамках УПС визначено 7 пріоритетів співпраці між Україною та ЄС: енергетика, торгівля та інвестиції, юстиція та внутрішні справи, наближення законодавства України до законодавства Євросоюзу, охорона навколишнього середовища, транспортна сфера, транскордонне співробітництво, співпраця у сфері науки, технологій та космосу. Так, третя глава "Транскордонні послуги між Співтовариством і Україною" даної Угоди закріплює основні принципи чесної конкуренції на комерційних засадах при здійсненні транскордонного співробітництва, права і обов'язки суб'єктів, відміняє інші угоди, всі односторонні заходи, адміністративні, технічні та інші перешкоди, які могли б мати обмежувальний або дискримінаційний вплив на вільне надання послуг при здійсненні даного виду відносин [3]. Положення Угоди зобов'язують Україну зміцнювати співробітництво з метою боротьби з погіршенням стану навколишнього середовища, боротьби з локальним, регіональним та транскордонним забрудненням атмосферного повітря та води, планування заходів по подоланню наслідків катастроф та інших надзвичайних ситуацій [3]. В контексті Угоди та розширення ЄС Україна прагне не допу-

стити появи нових розподільчих ліній в Європі та виступає за забезпечення недискримінаційного порядку в'їзду до країн-членів ЄС своїх громадян. Робота на цьому напрямі, зокрема, передбачає: перспективне запровадження довгострокових багаторазових віз для громадян України, які на постійній основі беруть участь у економічних, культурних, спортивних, наукових і навчальних обмінах з ЄС; полегшення порядку перетину кордону для громадян України, що мешкають в прикордонних з ЄС районах, а в довгостроковій перспективі – спрощення візового режиму ЄС для всіх категорій українських громадян.

Україна є також першою з країн Центральної та Східної Європи, відносно якої Європейським Союзом була вироблена Стратегія відносин, яка обумовлює можливість практичного здійснення інтеграційного процесу лише за умови доповнення загальноєвропейського виміру співпраці регіональною інтеграцією та поглибленням галузевого співробітництва України і ЄС. Ураховуючи важливу для ЄС тенденцію, висловлену в гаслі "ЄС: від Союзу країн до Союзу регіонів", даний напрям набуває особливого значення для розширення транскордонного співробітництва. Стратегія також визначає, що регіональна інтеграція передбачає встановлення і поглиблення прямих контактів між окремими регіонами України та державами – членами і кандидатами у члени ЄС, їх розвиток у визначених у Стратегії напрямах для поступового перенесення основної ваги інтеграційного процесу з центральних органів виконавчої влади на регіони, до органів місцевого самоврядування, територіальних громад і, зрештою, якнайширшого залучення громадян України [4]. Це визначення відповідає прагненням суб'єктів прикордонного співробітництва і надає змогу більш інтенсивно здійснювати фронтальний перехід від урядово-регіонального до регіонально-локального напрямку транскордонної взаємодії, який передбачає:

- розширення економічної та фінансової підтримки регіонів, вдосконалення їх самоврядних функцій при формуванні бюджетів;
- подальший розвиток та впровадження діючого законодавства щодо транскордонного та міжрегіонального співробітництва;
- підвищення ефективності проектів та програм у сфері транскордонного та міжрегіонального співробітництва через забезпечення активної підтримки та залучення місцевих та регіональних рівнів.

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

Крім того, ще в грудні 1996 р. Радою Міністрів ЄС був прийнятий План дій відносно України. Розвиток транскордонного співробітництва було передбачено у 2000 р. Програмою інтеграції України до ЄС та у 2002 р. віднесено до пріоритетних видів діяльності України та ЄС під час проведення засідання Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС. Транскордонне співробітництво (поряд з підвищенням конкурентоспроможності та конвергенцією регіонів) визначено пріоритетним напрямом розвитку регіональної політики Європейського Союзу до 2013 року.

З точки зору міжнародного публічного права, налагодження партнерських відносин між Україною і ЄС, сприяє узгодженню українського законодавства вимогам Європейського Союзу і Ради Європи. У рамках цього курсу, в травні 1997 р. українська сторона підписала Європейську конвенцію про видачу правопорушників, Європейську конвенцію про взаємну допомогу в кримінальних справах, Конвенцію про відмивання, пошук, арешт і конфіскацію отриманих злочинним шляхом доходів. Для гармонізації і повнішого узгодження політичних інтересів України з ЄС в Міністерстві внутрішніх справ України створено спеціальне управління співпраці з ЄС. Для практичного розв'язання проблем регіональної політики сформована Рада і Комітет з питань співробітництва з ЄС, розроблена концепція і комплексний план взаємодії України з ЄС, налагоджено щорічні зустрічі представників обох сторін на вищому рівні. Тісна співпраця України з ЄС надала змогу державним органам України формувати нормативну базу транскордонного співробітництва на основі загальноприйнятих європейських принципів добросусідства і положеннях вищевказаних конвенцій.

Розвиток транскордонного співробітництва на території України здійснюється відповідно до вимог актів законодавства, зокрема Законів України "Про місцеве самоврядування в Україні", "Про місцеві державні адміністрації", "Про зовнішньоекономічну діяльність"; Указу Президента України "Про Концепцію державної регіональної політики" та Угоди про партнерство і співробітництво між Європейськими співтовариствами, їхніми державами-членами та Україною, інших міжнародних договорів України.

Безпосередньо транскордонне співробітництво регулюється Законом України "Про транскордонне співробітництво" та низкою нор-

мативних актів, що стосуються, зокрема, підготовки заявок – проєктів у сфері транскордонного співробітництва на отримання фінансової підтримки з державного бюджету. Просторове облаштування транскордонного регіону здійснюється відповідно до основних положень Законів України "Про регіональну схему планування території України" та "Про планування і забудову територій".

Суб'єкти транскордонного співробітництва – територіальні громади, їх представницькі органи, місцеві органи виконавчої влади України – мають змогу взаємодіяти з територіальними громадами та відповідними органами влади інших держав у межах своєї компетенції шляхом укладення угод про транскордонне співробітництво, які регламентують правові, організаційні, економічні та інші аспекти цього співробітництва [3].

За роки незалежності в Україні суб'єктами транскордонного співробітництва сформовані певні договірні основи розвитку зовнішніх зв'язків у цій сфері міжнародних відносин.

Значну частину нормативно-правових актів України щодо транскордонного співробітництва формують міждержавні угоди добросусідства і співробітництва, у яких в окремих статтях передбачається розвиток транскордонного співробітництва, або міжурядові угоди про співробітництво між прикордонними областями України та адміністративно-територіальними одиницями сусідніх держав.

Слід зазначити, що чинна законодавча база достатньою мірою забезпечує можливість використання потенціалу транскордонного співробітництва для вирішення проблем прикордоння. Хоча на сьогодні потребують подальшого нормативно-правового врегулювання повноваження місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування щодо надання їм більшої самостійності у вирішенні спільних з регіонами сусідніх держав завдань регіонального та місцевого розвитку, і адаптації до стандартів ЄС та РЄ існуючих законодавчих актів України, що забезпечують транскордонне співробітництво. Більш значного доопрацювання потребують механізми та інструментарій реалізації співробітництва.

Розвиток транскордонної співпраці з державами ЄС, а також співпраці України з країнами, які не є його членами, надасть змогу нівелювати або кардинально зменшити суспільно-економічні та регіональні диспропорції між центром і периферійними територіями. Для

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

досягнення цієї мети необхідно забезпечувати стабільність законодавства України, ефективність та прогнозованість його впровадження, наближати його до законодавства ЄС. Розвиток та вдосконалення практики застосування законодавства повинні органічно поєднуватися з виконанням Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС, Стратегії та Програми інтеграції України до Європейського Союзу, укладенням з ЄС угод про вільну торгівлю.

Використана література:

1. Перстнева Н. Трансграничное сотрудничество, или украинский опыт еврорегионов // Зеркало недели. - № 28 (301). - 15-21 июля 2000. - С. 3.

2. Бройде З. Затвердження Плану дій Україна ЄС відкладено // Європейська політика сусідства та європейська інтеграція України. Інформаційний бюлетень. - 2004. - № 3. - С.2.

3. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством // Відомості Верховної Ради України. - 1994. - № 237. - Ст. 31.

4. Указ Президента України від 11 червня 1998 року № 615/98 "Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу" [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України. - <http://rada.gov.ua>.

5. Закон України "Про транскордонне співробітництво" // Відомості Верховної Ради України. - 2004. - №45. - Ст. 31.

А.М. Завальний

старший викладач кафедри теорії держави та права
Київського національного університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук
(м. Київ, Україна)

**ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО СТРУКТУРИ
ЮРИДИЧНОГО ОБОВ'ЯЗКУ**

Зміни, що відбуваються у нашому суспільстві, закономірно супроводжуються переосмисленням багатьох понять, цінностей та пріоритетів. Людство з давніх давен веде пошук найбільш оптималь-

них форм співвідношення особи і держави, поєднання їх інтересів. Проголошення незалежності, закріплення в конституції прав і свобод людини і громадянина призвели до розбудови в Україні правової держави, формування громадянського суспільства. Разом з тим, практика показує, що лише декларування прав без відповідних умов, що забезпечують їх існування і розвиток, веде до того, що ці права перетворюються на порожній звук. Також, враховуючи, що правове регулювання засноване на дихотомії "права – обов'язки", проблема юридичного обов'язку має не менш важливе значення порівняно з суб'єктивними правами і потребує подальшої розробки.

Світове співтовариство вже усвідомило необхідність розвитку і вдосконалення даного інституту. Не випадково Організація Об'єднаних Націй, що багато років піклувалась перш за все про права людини і громадянина, звернулася до обов'язків і відповідальності особи, внівши на обговорення країн-членів ООН спеціальну "Загальну декларацію про обов'язки", що ще раз підтверджує виняткову актуальність запропонованої теми.

Особливістю дослідження проблеми юридичного обов'язку, на відміну від проблеми прав людини і громадянина, є майже цілковита відсутність фундаментальних монографічних розробок цього явища на теоретичному рівні, більш того в деяких підручниках з теорії держави і права навіть не розкривається структура юридичного обов'язку. Єдина праця у цій сфері – це дисертаційне дослідження Л.І. Летнянчина – конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики.

Враховуючи, що проблема дослідження юридичного обов'язку є багатоаспектною, різноплановою, в межах даної статті, нами буде здійснена спроба розглянути лише елементи структури юридичного обов'язку.

Змістом юридичного обов'язку є конкретні належні дії, що визначені нормою права. Структура юридичного обов'язку відповідає структурі суб'єктивного права, вони є "сторонами однієї медалі", структура юридичного не може бути більш простою за своєю будовою ніж структура суб'єктивного права. Тому, напевно можна погодитись з думкою Л.Д. Воеводіна про те, що юридичний обов'язок "не має тієї складної внутрішньої структури, що притаманна суб'єктивному праву" [1, с. 26].

В науковій та навчальній літературі існує два підходи до структури юридичного обов'язку.

Представники першого вважають, що структура юридичного обов'язку включає в себе чотири елементи, а інші – три, що представляють собою конкретні юридичні вимоги до правозобов'язаної сторони. Розглянемо ці підходи.

Так, вітчизняні науковці С.Д. Гусарев, А.Ю. Олійник, М.М. Пендюра, О.Л. Слюсаренко вважають, що структура юридичних обов'язків включає в себе чотири необхідності:

- 1) здійснювати певні дії;
- 2) утримуватись від здійснення дій, що суперечать інтересам інших;
- 3) вимагати здійснення або нездійснення тих чи інших дій від інших суб'єктів;
- 4) нести юридичну відповідальність за невиконання чи неналежне виконання передбачених нормами права дій [2, с. 122; 3, с. 98].

Російські вчені М.І. Матузов, Б.М. Семенко також зазначають, що в змісті юридичного обов'язку можна виділити чотири елементи:

- 1) необхідність здійснення певних дій;
- 2) необхідність утримання від здійснення відомих дій;
- 3) необхідність вимагати здійснення або нездійснення тих чи інших дій від інших осіб;
- 4) необхідність нести відповідальність за невиконання дій [4, с. 61].

С.А. Комаров, А.В. Малько доводять, що структура юридичного обов'язку, яка є зворотною стороною суб'єктивного права, включає необхідність:

- 1) здійснювати певні дії або утримуватись від них;
- 2) відреагувати на законні вимоги правомочної особи;
- 3) нести юридичну відповідальність за невиконання цих вимог;
- 4) не перешкоджати контрагенту користуватися тим благом, на яке той має право [5, с. 338].

Друга група як вітчизняних та і російських науковців, зокрема О.Ф. Скакун, О.Ф. Черданцев, дотримуються іншої точки зору,

яка полягає у тому, що структура юридичного обов'язку є зворотним боком суб'єктивного права і складається з трьох елементів, що представляють собою конкретні юридичні вимоги до правозобов'язаної сторони:

1) здійснювати певні дії (активні обов'язки) або утриматися від них (пасивні обов'язки);

2) реагувати на законні вимоги правомочної сторони (наприклад, обов'язок виконувати умови договору);

3) нести юридичну відповідальність (зазнати позбавлення прав особистого, майнового чи організаційного характеру) у разі відмови від виконання юридичних обов'язків або несумлінного їх виконання, якщо суперечить вимогам правової норми [6, с. 531; 7, с. 298].

Як видно з наведених точок зору два структурних елементи юридичного обов'язку (здійснювати певні дії; утримуватись від здійснення дій, що суперечать інтересам інших) або їх поєднання в одному структурному елементі (здійснювати певні дії або утримуватись від них) не викликає заперечення в жодній зі сторін. Ми також поділяємо цю точку зору, але з незначним доповненням яке стосується того, що активні дії (обов'язки) і пасивні дії (обов'язки) є формами такої правової категорії як діяння. Тому доречно їх поєднати у такому структурному елементі юридичного обов'язку як: здійснювати певні діяння (активні обов'язки або пасивні обов'язки).

В подальшому, щоб дійти консенсусу в різних підходах до структури юридичного обов'язку мабуть слід глибше зрозуміти, що об'єднує авторів названих підходів. Останнє повинно стати тією основою, на якій можна будувати подальший хід міркувань.

Такою точкою дотику є одностайне підтримання тези про те, що як зазначає С.С. Алексєєв "суб'єктивне право і юридичний обов'язок – такі протилежності, які поза єдністю (правовідношення) існують як соціальні і юридичні явища не можуть" [8, с. 132] і будь-якому суб'єктивному праву обов'язково повинен протистояти юридичний обов'язок.

Таким чином, логічно буде розглянути у загальному вигляді зміст будь-якого суб'єктивного права. Як зазначав академік В.В. Копейчиков його можна звести до того, що суб'єктивне право надає уповноваженому суб'єкту такі можливості: а) поводити себе від-

повідним чином (право на свої дії); б) вимагати відповідної поведінки від інших суб'єктів (право на чужі дії); в) звертатися до держави за захистом свого юридичного права [9, с. 63-64].

Отже, суб'єктивному праву "поводити себе відповідним чином (право на свої дії)" протистоїть юридичний обов'язок "здійснювати певні діяння (активні або пасивні обов'язки)". В межах даного юридичного обов'язку нами розглядається і юридичний обов'язок "не перешкоджати контрагенту користуватися тим благом, на яке той має право" – який є фактично одним з багатьох пасивних обов'язків.

Суб'єктивному праву "вимагати відповідної поведінки від інших суб'єктів (право на чужі дії)" протистоїть юридичний обов'язок "реагувати на законні вимоги правомочної сторони". На нашу думку, цей структурний елемент юридичного обов'язку за змістом включає в себе і такий елемент як "вимагати здійснення або нездійснення тих чи інших дій від інших суб'єктів" бо, в більшості випадків, реагуванню повинна передувати вимога про необхідність такого реагування.

Що ж стосується третьої складової структури юридичного обов'язку то тут, як і в першому випадку, думки науковців збігаються і суб'єктивному праву "звертатися до держави за захистом свого юридичного права" протистоїть юридичний обов'язок – "нести юридичну відповідальність у разі відмови від виконання юридичних обов'язків або несумлінного їх виконання, або якщо це суперечить вимогам правової норми".

Підводячи підсумок, необхідно зазначити, що структуру юридичного обов'язку складають наступні три елементи:

- 1) здійснювати певні діяння (активні або пасивні обов'язки);
- 2) реагувати на законні вимоги правомочної сторони;
- 3) нести юридичну відповідальність у разі відмови від виконання юридичних обов'язків або несумлінного їх виконання, або якщо це суперечить вимогам правової норми.

Отже, запропоновані елементи структури юридичного обов'язку відповідають компонентам структури суб'єктивного права, кореспондують їм, що в свою чергу є необхідним для чіткої роботи механізму правого регулювання.

Використана література:

1. Воеводин Л. Д. Конституционные права и обязанности советских граждан / Л. Д. Воеводин. - М. : Изд-во МГУ, 1972. - 299 с.
2. Пендюра М. М. Теорія держави і права: посіб. для підгот. до іспитів / М. М. Пендюра, Київський національний ун-т внутрішніх справ - К. : ТЕКСТ, 2008. - 188 с.
3. Теорія держави і права: Навч. посіб. / А. Ю. Олійник, С. Д. Гусарев, О. Л. Слюсаренко. - К. : Юрінком Інтер, 2001. - 176 с.
4. Матузов Н. И. О сущности, содержании и структуре юридической обязанности / Н. И. Матузов, Б. М. Семенко // Вопросы теории государства и права. Актуальные проблемы теории социалистического государства и права. Межвуз. научн. сб. - Изд-во Саратов. ун-та, 1983. - 192 с.
5. Комаров С. А. Теория государства и права : Учебно-методическое пособие. Краткий учебник для вузов / С. А. Комаров, А. В. Малько. - М.: Издательство НОРМА, 2001. - 448 с.
6. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : Підруч. / О. Ф. Скакун. - Х. : Еспада, 2006. - 776 с.
7. Теория государства и права : Учебник / А. Ф. Черданцев. - Учеб. изд. - М. : Юристъ, 2003. - 395 с.
8. Алексеев С. С. Общая теория права. В двух томах. Т. II / С. С. Алексеев. - М. : Юрид. лит. 1982. - 360 с.
9. Загальна теорія держави і права / За ред. В.В. Копейчикова - К. : Юрінком Інтер, 1998. - 320 с.

М.Б. Закіров

доцент кафедри теорії та історії держави і права
Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка,
кандидат історичних наук
(м. Луганськ, Україна)

**ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ
СУБ'ЄКТІВ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ**

Проблема становлення та розвитку пострадянської Російської Федерації викликає не аби який інтерес як російських так і зарубіжних вчених. Зокрема, вплив національного чинника на розвиток федера-

лізму вивчає Е.Є. Лебедева [3]. Проблеми правового регулювання взаємовідносин центральних органів влади з новими суб'єктами федеративних відносин досліджує І.А. Умнова [4]. Ю.П. Аверін висвітлює процес еволюції російської державності у історичній перспективі [5].

У даній статті розглянуті окремі аспекти процесу еволюції державного і правового статусу суб'єктів Російської Федерації у перші роки розбудови пострадянської Росії.

У радянську добу, в умовах жорсткої адміністративно-командної системи, і РРФСР, й її складові були суб'єктами федеративних відносин лише номінально. З набуттям державної самостійності однією з головних проблем стає проблема наповнення реальним змістом поняття "суб'єкт федерації", визначення його державно-правового статусу, що за радянських часів не мав чіткого правового і функціонального визначення.

У процесі еволюції державно-правового статусу суб'єктів можна виділити декілька етапів. На першому етапі відбувається перетворення адміністративно-територіальних одиниць, що входили до складу Російської Федерації, у територіальні утворення з правами автономій.

За радянських часів федерація у Росії будувалася виключно за національно-територіальним принципом. Суб'єктами федерації визнавалися лише автономні республіки і з деякими застереженнями – автономні області й автономні округи, що розглядалися як форма політичного самовизначення народів. Російська держава виступала як федерація у взаємостосунках з республіками і автономними утвореннями і, як унітарна держава – у відносинах з кр'ями і областями, тобто була своєрідною полумфедерацією. Відтепер цей принцип було доповнено територіальним або регіональним принципом.

У ході перетворень федеративні відносини отримали розповсюдження на всю територію Росії. Така метаморфоза владних відносин між центром і регіонами потребувала законодавчого оформлення, в якому були зацікавлені дві сторони процесу. В умовах ідейної боротьби і соціально-економічної кризи, в якій опинилася держава на початку 1990-х рр., правлячим колам у центрі була потрібна підтримка з боку регіональних і національних еліт. У свою чергу національні і регіональні еліти підпадали впливу, який зростав з боку радикальних сил у регіонах, що вимагали рішучих змін дер-

жавного устрою. Зрозуміло, що проголошення республіками й автономними утвореннями декларацій про державний суверенітет пояснювалося намаганням звільнитися від жорсткого централізму, який був притаманний радянській державній системі. У зв'язку з цим багато народів російської держави підняли питання про підвищення статусу своїх національно-територіальних утворень. Таким чином, одними з найважливіших проблем процесу трансформації Російської Федерації стали наступні: проблема подальшого вдосконалення національно- і територіально-державного устрою країни; визначення ролі та місця у поліетнічному суспільстві кожного етносу, що мешкає на її території; встановлення співвідношення національного і державного суверенітетів.

Вирішення цих проблем спровокувало дезінтеграцію історичного ядра країни. Народи Росії спрямувалися до національних куточків, проголошуючи свій суверенітет від центру. Право націй на самовизначення було розповсюджено на сферу внутрідержавних відносин. Таким чином, для етносів колишніх Російської імперії та СРСР було відкрито шлях до власної державності в єдиній країні [2, с. 19].

Саме на тлі таких настроїв і проблем відбувалася підготовка Федеративного договору. Унаслідок цього спроби погодити з національними республіками необхідність інтеграції Федерації призвели до поступок з боку центру у вирішенні багатьох проблем.

Федеративному договору, який був підписаний 31 березня 1992 р., відводилася головна роль у подоланні кризи національних відносин [3, с. 46]. Він був покликаний оформити оновлення Російської Федерації на основі загальнодемократичних принципів.

Договір юридично затвердив стан відносин, що склалися на той час, між центром і регіонами. Новий порядок закріплювався створенням Ради Федерації, яка формується з керівників усіх регіонів. Проте, суб'єкти Російської Федерації отримали неоднаковий конституційний і правовий статус, що знов зумовило суттєві відмінності Російської держави від інших федерацій. Слід виділити три різновиди суб'єктів Російської Федерації, що їм відповідають три різновиди Федеративного договору: 1) республіки у складі Російської Федерації; 2) краї, області і міста – Москва і Санкт-Петербург, що мають рівні з ними права; 3) автономні області і автономні округи [4, с. 25].

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

Республіки у складі Російської Федерації отримали особливий статус: вони є державними утвореннями за національно-територіальним принципом; мають власні конституції; громадянство; вищі органи законодавчої, виконавчої і судової влади; користуються широкими повноваженнями у сфері економіки, культури, фінансів, соціального життя, екології.

Краї та області отримали статус державних утворень, що створені за територіальним (регіональним) принципом і мають функції державної влади. Проте, краї й області, на відміну від республік, не мають свого громадянства. Вони отримали лише право прийняття статутів, а не конституцій і здійснення правового регулювання у менш широкій сфері, причому не у вигляді законів.

Автономні області і автономні округи отримали статус національно-територіальних державних утворень, що мають функції державної влади, з повноваженнями, подібними до повноважень країв і областей. Проте, запобігти відцентровим настроям, що панували у державі на той час, за допомогою укладення Федеративного договору не вдалося.

В умовах демократизації і децентралізації державного устрою виникли і почали загострюватися суперечки між особливими інтересами людей громадянського суспільства, що розвивалося, і авторитарних керівників Росії, що прийшли до влади. У країні наростало протистояння між законодавчою і виконавчою владою. Загострення ситуації восени 1993 р. вилилося в озброєне протистояння Верховної Ради і Президента Російської Федерації. Озброєний конфлікт між президентською владою, що уособлювала авторитарний порядок, і Верховною Радою, що виражала громадянський, демократичний порядок, закінчився на користь президентської влади [5, с. 7].

Переможна президентська команда запропонувала проект нової Конституції Росії. У більшості країн з демократичним устроєм державної організації парламент є єдиним законодавчим органом влади. Він бере участь у призначенні посадових осіб, формуванні органів виконавчої влади. З метою запобігання посиленню особистої влади голови держави, що був обраний на підставі загального виборчого права, і встановленню авторитарного порядку, відповідальність за призначення голови уряду і його міністрів також належить парламенту. Саме такі права мала Верховна Рада Російської Федерації.

Нова Конституція Російської Федерації затвердження Державною Думою міністрів уряду не передбачала. Більш того, Президент може нав'язати власну кандидатуру Голови уряду Російської Федерації. Після триразового відхилення Державною Думою запропонованих Президентом кандидатур Голови уряду, Президент має право розпустити Державну думу і призначити нові дострокові вибори [1, с. 48].

Конституція не лише перерозподілила повноваження між найвищими щаблями влади. Вона стала наступним етапом трансформації Російської Федерації і логічним продовженням нового якісного розвитку держави. Нова Конституція визначила статус автономної республіки у складі Росії, з якого вона повинна виходити при підготовці та ухваленні власної Конституції.

Статус інших суб'єктів Федерації визначається Конституцією Російської Федерації 1993 р. і власним установчим актом-статутом, що приймається законодавчим (представницьким) органом відповідного суб'єкта Федерації, а також положеннями Федеративного Договору, що не втрачають свого значення. Статут за своєю роллю у деякій мірі є аналогом Конституції автономної республіки у складі Росії, хоча і має більш вузький предмет регулювання. Таким чином, на перше місце серед нормативно-правових актів, що визначали статус суб'єктів Федерації, було поставлено Конституцію Російської Федерації, яка значно розширювала порівняно з Федеративним договором права цих суб'єктів Федерації [4, с. 28].

Можливість прийняття власних статутів дозволила краям і областям, автономіям і містам федерального значення на свій розсуд вирішувати багато питань побудови і діяльності органів державної влади і конкретизувати, з урахуванням специфіки регіону, норми федеральної Конституції і федеральних законів, що встановлюють принципи організації місцевого самоврядування.

З метою закріплення важелів влади, перерозподілу державної власності й отримання самостійного виходу на зовнішні ринки керівники найрозвиненіших в економічному плані регіонів і республік продовжували проводити політику максимальної суверенізації в рамках Федерації шляхом укладення з центром двосторонніх угод про розмежування повноважень [3, с. 46]. Зокрема, такий договір був укладений між центральним урядом і Татарстаном.

Проте, інші не менш потужні в економічному плані суб'єкти Федерації, зокрема, ті, що входили до складу Урало-Сибірського регіону, також включилися у боротьбу за розширення власних свобод. Одночасний могутній тиск на федеральну владу з боку цих не національних, а так би мовити "російських" країв і областей, завершився і для них укладанням подібних договорів. Причому, слід зазначити, що деякі з регіональних керівників удавалися до відкритого шантажу федеральної влади. Так, губернатор Свердловської області Е. Россель досить активно просував ідею створення Уральської республіки і вів з цього приводу активні переговори з губернаторами інших областей регіону.

Отже, і прийняття Конституції Російської Федерації не вирішило усіх проблем, що виникли у сфері взаємовідносин між суб'єктами Російської Федерації. Більш того, ситуація навіть ускладнилася. У процесі формування нових відносин між центральною і місцевою владою регіональна виконавча влада набула надзвичайних повноважень і стала майже безконтрольна.

Губернатори областей, голови автономних округів і президенти автономних республік, що обиралися загальними виборами, хоча і звітували перед представницьким органом влади відповідного суб'єкта Федерації про свою роботу, але були повністю незалежними від них, оскільки процедура дострокового припинення їх повноважень на рівні регіону була майже нездійсненою. Подібно до того, що за Конституцією Російської Федерації є можливість дострокового усунення Президента від влади, але реалізувати це також практично неможливо [5, с. 8].

Отже, авторитарність правлячих у регіонах осіб, перерозподіл влади на користь виконавчих органів, ігнорування і навіть спротив намаганням впровадити самоврядування на місцевому рівні стали на той час характерною рисою суспільно-політичної ситуації в усіх суб'єктах Російської Федерації [3, с. 48].

Проте, згодом авторитарні тенденції у центральному керівництві держави, що вперше і найбільш яскраво проявилися під час політичної кризи восени 1993 р., почали вимагати зміцнення впливу на місцеву владу. Центр, що за будь-яких умов прагнув зберегти єдність країни та її територіальну цілісність, був вимушений погодитися з

ситуацією безконтрольності регіональних еліт, але лише до певного часу. Поступовий вихід країни з економічної кризи, завершення початкового етапу перерозподілу власності, набуття політичного досвіду зумовили можливість розпочати процес поступової інтеграції держави і централізації управління.

У свою чергу регіональні еліти також почали усвідомлювати, що подальша суверенізація суб'єктів Російської Федерації може призвести до остаточної дезінтеграції держави і розпаду її на окремі самостійні державні утворення. Наслідком усвідомлення цієї загрози політичною елітою держави стало ухвалення у квітні 1997 р. Державною Думою Федерального Закону "Про принципи і порядок розмежування предметів ведення і повноважень між органами влади Російської Федерації і органами державної влади суб'єктів Російської Федерації". Прийняттям цього закону було розпочато третій етап еволюції державно - правового статусу суб'єктів Російської Федерації, що характеризується поступовою інтеграцією країни під зростаючим впливом центральної влади. Цей закон став довгоочікуваним кроком до впорядкування взаємовідносин центра з регіонами і зняття напруги між ними [3, с. 46].

Закон без будь-яких умов і доповнень стверджував безперечний пріоритет Конституції і федерального законодавства над тими двосторонніми договорами, що були укладені між центральною владою і регіонами, і в яких окремі регіони, використовуючи свій величезний економічний потенціал, виторгували для себе всілякі преференції й особливі права. Більш того, усі договори, що були укладені раніше, згідно прийнятого закону мали бути приведені у відповідність до Конституції і законодавства Російської Федерації у шестимісячний термін. Особливого значення набуло прийняття цього закону у справі забезпечення представницькій владі у центрі і на місцях належного їй місця повноправного і дієвого учасника побудови федеративної державності.

Таким чином, Російська Федерація на переломі тисячоліть пройшла складний шлях трансформації. Відбулися значні зміни у державно - правовому статусі окремих її складових. За ці роки був зламаний авторитарний режим. Російські національно-державні (республіки), національно-територіальні (автономні області й округи) і територіаль-

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

ні (краї та області) утворення у наполегливій боротьбі стали дійсними суб'єктами Федерації. У той же час процеси еволюції протікали складно і не завжди сприяли поступальному розвитку і зміцненню держави. Але дезінтеграційні тенденції були своєчасно припинені і розпочався процес поступової централізації управління. Саме перебіг процесів зміцнення загальнодержавної вертикалі управління Російської Федерації може бути предметом подальших досліджень.

Використана література:

1. Конституция Российской Федерации. – М. : Юридическая литература, 1993. – 92 с.
2. Боков Х. Поиск продолжается / Х. Боков // Жизнь национальностей. – 2002. – № 1 – 2. – С. 18 – 20.
3. Лебедева Э. Е. Национальный вопрос и федерализм / Э. О. Лебедева // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 9. – С. 44 – 51.
4. Умнова И. А. Эволюция правового статуса края, области как субъекта Российской Федерации / И. А. Умнова // Государство и право. – 1994. – № 8 – 9. – С. 24 – 32.
5. Аверин Ю. П. Циклы государственной организации России: из прошлого в будущее / Ю. П. Аверин // Вестник Московского университета. Сер. 18 : Социология и политология. – 2000. – № 1. – С. 3 – 15.

С.Г. Закірова

доцент кафедри теорії та історії держави і права,
Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка,
кандидат історичних наук
(м. Луганськ, Україна)

**СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ "РЕГІОН" ТА "ДЕРЖАВА"
У КОНТЕКСТІ ЗАВДАНЬ ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ
(НА МАТЕРІАЛАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ)**

Сучасний світ характеризується двома взаємопов'язаними тенденціями, які з певної точки зору можуть виглядати як взаємовик-

лючні один до одного, – глобалізація і регіоналізація. Причому, якщо перша з названих тенденція знаходиться в центрі уваги вчених і політиків різних держав, то друга виглядає швидше як падчерка, чиє існування не заперечують, проте і не приділяють їй достатньої уваги. Разом з тим, загострення регіональних суперечностей, як прояв сепаратистських настроїв, є характерним не тільки для світової спільноти, але й стало істотною рисою розвитку окремих держав. Так, достатньо гостра проблема розділення повноважень між державним центром і суб'єктами федерації в Росії в 90-і роки ХХ сторіччя породила ідеї створення самостійних нових утворень, наприклад Уральської республіки, і посилення вже існуючих національних утворень – Татарстан або Башкортостан. В Україні на тлі подій "помаранчевої революції" на початку ХХІ століття загострилася проблема взаємозв'язку і взаємодії Західної і Східної частини держави, що підігривається швидше ідеологічними, ніж економічними чинниками. Досить чутливими для суспільства регіональними суперечностями характеризується розвиток і інших держав як пострадянського, так і європейського, американського або азіатського простору.

Через позначені вище тенденції сучасного розвитку суспільства надзвичайно актуальною бачиться необхідність розвитку такої галузі науки як історична регіоналістика або регіональна історія. Специфіка цього нового дослідницького напрямку полягає в тому, що дана дисципліна розглядається перш за все як міжгалузєва область знання, що знаходиться на стику таких наук як географія, історія, правознавство, етнографія, політологія, культурологія тощо. Спираючись на суто науковий історичний аналіз окремих областей держави, з'ясовуючи закономірності формування відносно самостійних регіонів, вивчаючи можливі шляхи компромісу між інтересами державного центру і регіонами у минулому, історична регіоналістика в змозі підготувати цілу низку необхідних сучасному суспільству практичних рекомендацій для органів управління різного рівня, шляхів подолання регіональної асиметрії в розвитку держави.

Разом з тим, як і будь-який новий напрям у науці, історична регіоналістика вимушена долати низку істотних перешкод на шля-

ху свого становлення. Перш за все це пов'язано з тим, що зусилля вчених різних галузей науки дуже слабо узгоджуються один з одним, тому часто ті ж самі процеси розглядаються за допомогою різних методів і підходів, а отримані знання відображають досить специфічний зріз розвитку регіону, що цікавить тільки певну галузь науки, – географію, юриспруденцію або історію. Завдання регіональної історії якраз і полягає в тому, щоб за допомогою різних методів дослідження об'єднати, наприклад, системно-хронологічні підходи історії з хорологічними (просторовими) методиками географії з метою створення синтезованого уявлення про закономірності розвитку окремих регіонів держави.

До найбільш актуальних проблем історичної регіоналістики слід віднести, перш за все, методологічні і теоретичні аспекти дослідження історичних закономірностей розвитку регіонів. Найважливішим кроком на початок самостійного розвитку наукового напрямку є чітке виділення об'єкту дослідження, в ролі якого виступає регіон. На сучасній етапі існує низка загальних положень і критеріїв, які дозволяють окреслити даний об'єкт дослідження. Через тісну взаємодію історичної регіоналістики з суміжними галузями науки – історичною і соціально-економічною географією, політологією, теорією держави і права, етнографією – виникають певні складнощі й розбіжності в трактуванні багатьох базових понять і термінів. Аналіз термінологічного інструментарію нового напрямку дослідження вимагає чіткого розуміння суті об'єкту вивчення – "регіон" і похідних від нього понять – "регіоналізм", "регіональний", "регіоналістика".

Розмите і недостатньо стале поняття "регіон" як науковий об'єкт створює деякі труднощі в осмисленні регіональної історії. У той же час, думки різних наукових шкіл у більшості своїй сходяться у визначенні цього терміну по суті. Регіон, на думку Я.В. Верменіч, – це динамічна соціоекосистема, триєдність природного, історично сформованого і сучасного соціального середовища, яке має свій природно-ресурсний потенціал, власну національно-культурну ауру, специфічну самосвідомість [1].

Російський вчений К.І. Зубков, аналізуючи суть регіону як об'єкту дослідження в регіональній історії, відзначає, що регіон – це іс-

торичне утворення, яке у всіх своїх соціальних проявах і проекціях перш за все і, як правило, безпосередньо "зростає" з того середовища, що його сформувало і продовжує його обумовлюватися через наявні і до кінця ще не з'ясовані дослідниками механізми детермінації. Вивчаючи не тільки російські, але й європейські реалії сучасності, вчений погоджується з висновками європейського дослідника Д. Деламайда про те, що в умовах наднаціональної євроінтеграції відбувається "відродження" транскордонних регіональних соціально-економічних і культурних структур, які на сьогоднішній день територіально входять до складу різних держав, проте загалом і в цілому відтворюють межі земель і регіонів Середньовічної Європи до епохи утворення централізованих національних держав [2].

Дані процеси дозволяють авторові стверджувати, що регіоном є органічно сформована єдність середовища, соціуму і культури. Разом з даним твердженням про закономірності виникнення регіонів і утворення держав виникає досить складна і поки недостатньо вивчена наукою розбіжність: як співвідносяться між собою "регіон" і "державна". Раніше традиційно вважалося, що з погляду "часткового" і "загального" регіоном є частина держави як єдиного цілого. А отже, регіон може виступати лише як елемент налагодженого механізму функціонування держави. З погляду історико-державних закономірностей він відображає загальні, глибинні тенденції в розвитку державного утворення в цілому. І це, без сумніву, має під собою вагомий науковий обґрунтування. Так, наприклад, криза феодальних відносин у першій половині XIX століття в Росії викликала до життя ряд реформ, що відкрили шляхи становлення капіталістичних відносин на теренах Російської імперії. Буржуазні реформи 60-70-х років XIX століття спричинили соціально-економічні зміни в державі і суспільстві. Бурхливе зростання крупного капіталістичного промислового виробництва супроводжувалося істотними змінами в соціальній структурі, формуванням класового суспільного устрою при збереженні окремих елементів феодального станового ладу.

Проте в окремих регіонах ці закономірності виявлялися по-різному, причому іноді прямо протилежним чином. Так, відміна крі-

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

посного права перетворила масу вільних селян на дешеву робочу силу для промислових підприємств капіталістичного типу в новому індустріальному регіоні Півдня Російської імперії – Донбасі. На вугільні та металургійні шахти й заводи потягнулися ті, що отримали особисту свободу селяни як з українських (Полтавська, Харківська, Київська), так і з центральних (Тульська, Курська, Оренбурзька, Казанська) губерній Російської імперії. У той же час ряд регіонів держави, де промисловість спиралася на працю кріпаків та інших залежних категорій населення (Уральська гірничозаводська промисловість, цукрова промисловість Правобережних губерній України) почала поступово занепадати. Проте, виходячи із закономірностей і тенденцій історико-державного розвитку, трудові ресурси, джерела сировини і збуту тут як і раніше були у достатній кількості, попит на проведenu продукцію не тільки не впав, а навіть збільшився.

Слід підкреслити, що зміна ролі окремих регіонів в історії держави не завжди пов'язана тільки із змінами в соціально-економічній кон'юктурі. Осмислення причин ослаблення старих і появи нових регіонів, відродження ролі тих областей, які колись втратили першорядні позиції у сфері економіки або політики, складає одне з найважливіших завдань історичної регіоналістики. Виділення Донбасу як нового промислового центру в ході капіталістичної модернізації другої половини XIX століття можна розглядати як інтенсифікацію індустріального розвитку держави, оскільки на заводах і копальнях застосовувалися новітні методики розробок у сфері виробництва. Проте цей же процес утворення нового сильного індустріального регіону можна вважати своєрідним проявом екстенсивного шляху розвитку капіталізму в Російській імперії в цілому, оскільки за рахунок розширення виробництва "вшир" можливо було уникнути для держави необхідності модернізації підприємств у старих промислових центрах – Центральному та Уральському.

Виявляється зворотна тенденція у взаємозв'язку "регіон-держава". Нові регіони викликають зворотні зміни у розвитку держави в цілому: вимагають належної участі органів влади у сфері законодавства, політики, культури, демографії. У зв'язку з цими процесами на історію державного розвитку Росії серйозно впливали в різні хро-

нологічні періоди різні регіони: у XVII ст. – Сибір, XVIII ст. – Урал, XIX ст. – Донбас. Аналіз формування цих регіонів дозволяє стверджувати, що вони не тільки відображали й продовжували державні тенденції розвитку, але й самостійно створювали нові напрями, що вимагали відповідного загальнодержавного реагування.

У той же час за всіх рівних умов у державі завжди існують регіони, роль яких однаково важлива не всіх етапах існування держави. Їх значення не зменшувалося впродовж практично всього функціонування державності, навіть якщо мінявся тип і класова сутність держави. До таких регіонів у Російській імперії можна сміливо віднести Поволжя або Північ. Вивчення інтелектуально-творчих, соціально-політичних компонентів, природно-економічних параметрів розвитку таких регіонів, ступеню їх впливу на інші регіони і державу в цілому, на наш погляд, складає ще один блок завдань історичної регіоналістики.

До особливостей історико-регіонального розвитку можна віднести і наявність таких регіонів, завдання яких полягає у формуванні певних "прикордонних" структур, що дозволяють сильнішим сусіднім регіонам в певних етапах варіювати територіальні рамки. Це зовсім не означає, що у таких територіях відсутні власні або не виявляються загальнодержавні тенденції розвитку. Їх роль якраз і полягає в тому, щоб концентрувати і зберігати найбільш важливі процеси і явища державного життя на рівні регіонів, виступати консервативними центрами збереження національної ідеї.

Серед вузлових завдань історичної регіоналістики важливе місце займає проблема подолання спрощеного погляду на регіональний потенціал як на суто економічний ресурс. При цьому слід підкреслити, що наявність останнього грає важливу роль у формуванні взаємозв'язку "регіон-держава". Подібний підхід до вивчення регіоналістики приводить до ігнорування творчого потенціалу, інтелектуального, культурного, політичного і соціального компонентів регіону як об'єкту дослідження [3]. Усебічний аналіз життя окремих регіонів дозволяє виявити якісно нові явища, що поступово розширюють свій вплив за межі своїх територіальних утворень. Так, для координації сумісних дій у сфері організації промислового виробництва, діяльності на ринках трудових ресурсів, сировини і збуту

готовій продукції в 70-х роках XIX століття підприємцями Південного економічного району Російської імперії (Донбас, Придніпров'я, Область Війська Донського) було створено корпоративне об'єднання за типом підприємницького союзу. А вже в 1874 р. на основі цього об'єднання пройшло перше засідання нового представницького органу – З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. При цьому З'їзд був новим елементом політичної структури Російській державі як представницький орган буржуазії і підприємців, створений для донесення інтересів гірничопромисловців до державних органів, їх репрезентації в громадських організаціях. Важливо відзначити, що представницька організація гірничопромисловців Донецько-придніпровського району, що виникла з потреб розвитку свого регіону, стала першою у ряді аналогічних об'єднань підприємців російської держави в цілому. У роботі корпорації представлений допарламентський механізм впливу буржуазії на органи державної влади, який полягав у направленні до уряду клопотань і звернень з різних питань соціально-економічного розвитку регіону, лобюванні інтересів підприємців у владних структурах. Ініціатива гірничопромисловців Півдня Росії знайшла підтримку у підприємницьких колах інших районів держави. До кінця XIX століття були створені корпорації нафтопромисловців, промисловців Центрального і Уральського індустріальних регіонів, що демонструє можливості позитивних тенденцій впливу регіонів на загальнодержавний рівень.

Отже, на наш погляд, одним з найважливіших завдань історичної регіоналістики виступає порівняльний аналіз розвитку й прояву закономірностей і тенденцій соціально-економічного та політичного життя в різних регіонах держави, виходячи з діахронних й синхронних методів порівняння. Плідними можуть стати дослідження представниками різних наукових шкіл рівновеликих об'єктів, схожих за своєю значущістю для регіону і держави в цілому. Наприклад, видається можливим проведення сумісного аналізу закономірностей становлення такого важливого явища соціально-економічного життя як підприємництво. З'ясування специфічної ролі такої верстви суспільної структури як підприємці, значення їх діяльності для економічного, політичного і культурного життя свого регіону, дозволило б подолати певну упередженість в аналізі внеску

підприємців минулого в історію Російської імперії і підкреслити необхідність усебічної участі представників сучасної ділової еліти в житті свого регіону і держави в цілому.

Здібність історичної регіоналістики до самостійного наукового розвитку багато в чому залежить від певного, чітко обмеженого наочного поля дослідження і наявності теоретично і методологічно обґрунтованих підходів і концепцій. Саме вироблення достатньо вивчених методологічних принципів дозволить освоїти регіональній історії свій власний науковий простір. І те, що до сьогодні частина історичних висновків у галузі регіоналістики має у певному значенні характер гіпотез, тільки підтверджує необхідність подальших досліджень з використанням різноманітних методів наукової діяльності.

Використана література:

1. Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів / Я. Верменич // Регіональна історія України. Вип. 1. - 2007. - С.13 - 28.
2. Зубков К. И. Структурный метод в региональных исторических исследованиях / К. И. Зубков // Историческая наука и историческое образование на рубеже XX-XXI столетий. - Екатеринбург, 2000. - С. 19-27.
3. Маловичко С. Тенденции и перспективы интеграции региональных исторических исследований / С. Маловичко, М. Мохначева // Регіональна історія України. - Вип.1. - К., 2007. - С.29-46.

Т.В. Кивленок

заведующая кафедрой гражданско-правовых дисциплин
Владимирского государственного гуманитарного
университета, кандидат юридических наук
(г. Владимир, Россия)

АТИПИЧНЫЕ ПРАВОВЫЕ АКТЫ В МЕХАНИЗМЕ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Деление правовых актов на "типичные" и "атипичные" весьма условно. Введение категории "атипичности" обусловлено тем, что

отход от концепции и ее категориального аппарата без предложенных новых теоретических рамок ведет к терминологической путанице, поэтому, оперируя сложившимся в юридической науке категориальным аппаратом, необходимо гипотетически причислять к категории "атипичности" те явления, которые не вписываются в рамки правовой природы юридических актов.

Упорядочение всех правовых актов и форм их проявления, приведение их в единую непротиворечивую систему является не только насущной задачей современной правовой науки, но и одним из направлений правовой политики современного российского государства.

К атипичным актам принято относить правовые акты с нехарактерными чертами, признаками, функциями или свойствами либо с нетрадиционными логическими, грамматическими и иными способами изложения правового материала (например, в правовых актах нормативные рисунки выражены графически, юридические формулы – числами и другими математическими средствами).

Исходя из дефиниции "атипичный правовой акт", логично признать смешанные правовые акты одним из их видов.

Одним из первых проблему "нетрадиционных", "атипичных", "смешанных" правовых актов, в содержание которых включены не только нормативные предписания, но и элементы других видов правовых актов, обозначил выдающийся ученый С.А. Голунский. Он писал, что "нормы права отнюдь не исчерпываются абстрактными предписаниями, запретами и дозволениями, но включают в себя и многое другое, в частности постановку определенных задач и указание путей их разрешения" [1, с. 26].

В теории права до настоящего времени не выработан единый подход к уяснению юридической природы смешанных актов, включающих в свое содержание, как нормативные предписания, так и элементы правореализации, правоприменения и юридического толкования. В.Н. Карташов смешанные юридические акты относит к "квазинормативным актам" [2, с. 67]. Отнесение смешанных актов к квазинормативным указывает на отсутствие подробного изучения данного вопроса в юридической науке, но не позволяет определить сущность понятия, а лишь дает указание, что кроме прочих, существ-

вуют также такие правовые акты, которые обладают нехарактерными чертами, признаками, функциями и свойствами правовых актов.

Смешанные акты являются тем юридическим инструментом, с помощью которого удовлетворяются интересы субъектов права, обеспечивается достижение поставленных целей. Как любое правовое средство, смешанные акты представляют собой специфические юридические способы обеспечения интересов субъектов права; взятые в системе, они выступают важными "работающими частями" действия права, правовых режимов, правового регулирования в целом; имеют юридическую силу и поддерживаются государством.

Механизм правового регулирования выражает деятельную сторону процесса перевода нормативности права в упорядоченность общественных отношений. При этом правовое регулирование представляет собой длящийся процесс, который распадается на стадии, на каждой из которых работают особые юридические средства, в совокупности составляющие механизм правового регулирования. Правовое регулирование включает в себя следующие стадии:

- издание нормы права и ее общее воздействие (регламентация общественных отношений);
- возникновение субъективных прав и субъективных юридических обязанностей;
- реализация субъективных прав и субъективных юридических обязанностей, воплощение их в конкретном, фактическом поведении участников общественного отношения (в случае необходимости – применение права).

В соответствии с перечисленными стадиями правового регулирования в теории права выделяют три основных звена механизма правового регулирования: 1) юридические нормы – основа правового регулирования; 2) правовые отношения, субъективные права и юридические обязанности; 3) акты реализации прав и обязанностей [3, с. 150; 4, с. 54-62; 5, с. 106]. В некоторых случаях может быть включено четвертое звено – акты применения права, а также некоторые дополнительные элементы – индивидуальные акты, правоположения практики и др. [3, с. 150]. Е.Г. Лукьянова считает, что в правоотношении заканчивается нормативное действие механизма правового регулирования, обеспечивается то фактическое, реальное поведе-

ние субъектов, тот результат, на который была направлена воля законодателя. По ее мнению представляется логически неоправданным выделение в качестве самостоятельного такого элемента механизма правового регулирования, как акты реализации прав и обязанностей. "Если правоотношение понимать как единство юридической формы и фактического содержания, – полагает Е.Г. Лукьянова, – то этот элемент механизма правового регулирования будет включать как юридический элемент – наделение субъектов правами и обязанностями, так и фактический – акты реализации прав и обязанностей" [6, с. 93].

В юридической литературе сложилось мнение, что в зависимости от того, какие элементы механизма правового регулирования последовательно используются, можно говорить о простом и сложном процессе регулирования. Простое регулирование – это процесс, в котором используется один властный государственный акт, а именно нормативно-правовой акт, индивидуализацию же прав и обязанностей осуществляют сами субъекты, к которым этот акт обращен.

Сложное регулирование – это процесс, в котором используется два акта государственно-властного характера, одним из которых является нормативный акт, а другим – акт применения нормы права. С этой точки зрения смешанный правовой акт является универсальным, т.к. во многих случаях дает возможность соединить в одном правовом акте и нормативные, и правоприменительные предписания. "Их соединение необходимо, ибо, взятые по отдельности, они сразу начинают демонстрировать свои "слабые стороны": нормативное регулирование без индивидуального (без усмотрения) превращается зачастую в формализм, а правоприменение без нормативного (без общих правил) – в произвол. И то, и другое – не на пользу ни личности, ни обществу, ни государству" [4, с. 60]. Во многих случаях смешанный правовой акт как вид атипичных правовых актов позволяет заменить сложное регулирование (издание двух правовых актов, что влечет за собой сложную и длительную процедуру их разработки, согласования, принятия, опубликования, вступления в силу) на простое регулирование (издание одного правового акта, в котором содержатся элементы нормативно-правового и правоприменительного акта). Тем самым

более эффективно и оперативно достигается основная цель правового регулирования – упрочение общественных отношений, содействие их развитию, и непосредственный результат – правомерное поведение граждан.

Правовые акты, включенные в механизм правового регулирования, играют и другие существенные роли:

- выступая как форма существования юридических предписаний, они фиксируют само существование правового предписания в данный момент времени. Однако смешанные нормативные акты выполняют более универсальную роль – они служат местом пребывания различных видов юридических предписаний.

- в качестве источника юридических явлений правовой акт играет роль инструмента их формирования (или изменения), оснащая их юридической силой. И в данном случае смешанные юридические акты обеспечивают введение (или изменение) различных видов элементов правовой системы.

Результативное воздействие на общественные отношения обеспечивается тогда, когда вся система правовых средств взята в единстве. И только в таком виде механизм правового регулирования позволяет собрать вместе явления правовой действительности – нормы, правоотношения, юридические акты и др., оценить эффективность их деятельности, показать их связь и взаимодействие. Оптимальное сочетание таких средств в одном механизме придает ему гибкость и универсальность, минимизирует сбои и остановки в его работе. "От правильного выбора правовых средств зависит, в конечном счете, достижение целей правового регулирования, а значит эффективность права в целом. Недооценка, неверный выбор юридических средств, приемов заложенных в нормативной основе правового регулирования, приводит к сбоям в реализации права" [7, с. 18]. Таким образом, недооценка смешанных правовых актов в механизме правового регулирования и не использование тех преимуществ, которые возникают при их применении, отрицательно сказываются на результатах правового воздействия на общественные отношения и ведут к снижению правового эффекта.

С нашей точки зрения, в современных условиях сложились следующие пути повышения действенности правового регулирования.

1. Совершенствование правотворчества, в процессе которого в нормах права (с учетом высокого уровня законодательной техники) наиболее полно должны выражаться общественные интересы и те закономерности, в рамках которых они будут действовать. Важную роль в этом процессе должны сыграть смешанные правовые акты, поскольку их возможность более эффективно и оперативно регулировать общественные отношения усиливает динамизм правотворческой практики, направленной на расширение, сужение или уточнение сферы правового регулирования путем создания новых, изменения действующих или отмены ненужных нормативно-правовых предписаний. Это осуществляется при помощи постоянного отслеживания всех проявлений (прямых, косвенных, опосредованных) "жизнедеятельности" нормативных актов: социологических исследований знания нормативных предписаний, эффективности их реализации; официальных и доктринальных толкований; обобщений материалов правоприменительной практики и т.п. В современном мире особенно актуально высказывание Ж. Карбонье, который отмечал, что "правотворчество – это не только создание и обнародование норм права, оно должно быть своеобразным "сервисом поле продажи" [8, с. 178].

2. Совершенствование правоприменения, в процессе которого происходит разрешение отдельных юридических дел путем вынесения компетентными субъектами обязательных для конкретных адресатов индивидуально-конкретных предписаний. Использование смешанных правовых актов на данном этапе позволит усовершенствовать процесс оптимального планирования и организации юридических действий, а также способствует решению других важнейших задач юридической тактики и стратегии: обучение субъектов искусству управления участниками правоприменительной практики, использование общесоциальных, технических и специально-юридических средств для достижения поставленных целей и задач.

3. Повышение уровня правовой культуры субъектов права, что, безусловно, повлияет на качество механизма правового регулирования, на укрепление законности и правопорядка. Смешанные правовые акты, выполняя информационную и воспитательно-идеологическую функцию, должны способствовать повышению инфор-

мированности социальных, возрастных, профессиональных и иных групп населения в правовом отношении, освоению гражданами такого правового феномена как ценность прав и свобод человека. Стабильность законности и правопорядка, состояние и формы борьбы с преступностью и иными правонарушениями в обществе – яркое проявление и показатель правовой культуры. "Применительно к механизму правового регулирования законность выражается в четкой бесперебойной работе всех звеньев, подчинение их ведущему звену – нормам права. Правопорядок – результат работы тысячи конкретных механизмов, составляющих процесс правового регулирования. Образно говоря, правопорядок есть та "продукция", которую производит нормально работающий правовой механизм государства" [9, с. 246].

Таким образом, смешанные юридические акты, как разновидность атипичных актов, по нашему мнению, являются самостоятельным видом правовых актов, т.к. представляют собой отдельный элемент системы правовых средств, при помощи которой обеспечивается результативное правовое воздействие на общественные отношения.

Использованная литература:

1. Голунский С. А. К вопросу о понятии правовой нормы в социалистическом праве / С. А. Голунский // Советское государство и право. – 1961. – № 4.
2. Карташов В. Н. Теория правовой системы общества / В. Н. Карташов. – Ярославль, 2005.
3. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – М., 1994.
4. Малько А. В. Механизм правового регулирования / А. В. Малько // Правоведение. – 1996. – № 3.
5. Бобылев А. И. Механизм правового воздействия на общественные отношения / А. И. Бобылев // Государство и право. – 1999. – № 5.
6. Лукьянова Е. Г. Механизм процессуального регулирования и его элементы / Е. Г. Лукьянова // Журнал российского права. – 2001. – № 7.
7. Сапун В. А. Инструментальная теория права в юридической науке / В. А. Сапун // Современное государство и право: Вопросы теории и истории. – Владивосток, 1992.

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

---

8. Карбонье Ж. Юридическая социология / Ж. Карбонье. – М., 2007.

9. Исаков В. Б. Механизм правового регулирования / В. Б. Исаков // Проблемы теории государства и права / Под ред. С. С. Алексеева. – М., 1987.

И.С. Крывцова

ассистент кафедры права Европейского Союза
и сравнительного правоведения Одесской национальной
юридической академии, кандидат юридических наук
(г. Одесса, Украина)

**СИНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД
В ИССЛЕДОВАНИИ ПРАВОВЫХ ЯВЛЕНИЙ: ОСОБЕННОСТИ
ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКОГО И ОТРАСЛЕВОГО ПРИМЕНЕНИЯ**

В сложившейся эпистемологической ситуации в современной правовой науке, обусловленной неспособностью традиционного гносеологического инструментария объяснить непредсказуемые повороты на пути развития правовых явлений, обнаружить механизмы их эволюции, очевидна необходимость поиска "ключа" к преодолению многих ее актуальных проблем (в частности, проблем методологического кризиса, переходности права, правового прогнозирования) и возможность обращения к достижениям не только социально-гуманитарных, но и естественных наук. Особого внимания среди достижений последних заслуживает синергетика.

Положения синергетики можно рассматривать в качестве науки (совокупности научных знаний о саморазвивающихся системах, достижений разнообразных теорий, направленных на выявление единых законов саморазвития систем, получивших выражение в строго научном, математизированном знании) и в качестве методологии (формирование идеалов, концептов и принципов синергетического исследования, наделение исследователя определенной мировоззренческой установкой, "ментальной схемой", обуславливающей проведение изыскания в плоскости координат, где за исходные величины будут взяты открытость, нестабильность, нелинейность среды).

Синергетика забезпечує стратегією рішення поставленої дослідницької задачі, намечая основний ракурс дослідження об'єкта, то єсть в її рамках формується підхід.

Застосування методологічних розробок синергетики при пізнанні правових явищ можливо завдяки: во-первых, їх міждисциплінарному характеру, обумовленому процесом становлення синергетики; во-вторых, складній архітектоніці синергетичного знання, включаючого не тільки строго наукові знання (досягнення різних теорій, направлених на виявлення єдиних законів саморозвиття систем), але і широкий світоглядний і культурологічний контекст, забезпечуючий дослідника певною інтерпретаційною моделлю, "ментальною схемою"; в-третьих, основанню переносу розробок синергетики з природничих наук в соціально-правову сферу, а саме подобию "предметних сфер" синергетичного пізнання – ізоморфізму (не аналогії!) – внутрішньому структурному схожості в поведінці систем різної природи.

Пізнавальні можливості синергетики обмежуються дослідженням самоорганізаційних процесів (народженням "порядка з хаосу") в розвитку складних, відкритих, нелінійних систем, виявленні механізмів (закономірностей) процесів кооперації і коєволюції системного формування в періоди дезорганізації (позвищеної нестабільності). При цьому свого роду межею застосування положень синергетики до пізнання правових систем є і урахування того, що останні є різновидністю соціальних систем, а значить істотно і зовнішнє впливання на організації процесу розвитку систем.

Існуючу практику застосування ідей синергетики в загальній теорії права можна охарактеризувати наступними напрямками:

- 1) констатація "розширення об'єкта" загальнотеоретическої правової науки за рахунок включення в неї тих елементів соціальної політики, котрі неопосередковано задіяні в механізмах управління і самоорганізації правової життя, тим самим дозволив активізувати вивчення правознавцями тих проблем, котрі раніше знаходились на периферії юридических досліджень, або взагалі

не рассматривались (случайность, пороговые, кризисные состояния и т.д.) [1]; пересмотр объекта и предмета правовой науки, соответственно объект – это самоорганизация правовых систем, а предмет – это стороны права, как нестабильность, сложность, нелинейность, открытость и т.д. [2];

2) корректирование методологии и в этом контексте выявление степени сочетания синергетического подхода и традиционных средств правового познания, что позволяет расширить их познавательные возможности за счет коррекции гносеологического стержня, формирующего основы их применения в правовых исследованиях, такими положениями как чередование периодов господства закономерности или случайности в развитии правовых систем, альтернативность и непредсказуемость процессов правового конструирования, наличие собственных механизмов развития, способствующих разрыванию потенциальных возможностей, заложенных в правовом системном образовании, а также выявить требования, предъявляемые к ним в контексте изменения представлений об объекте правового исследования в свете синергетики [3, с.10-11, 14-15];

3) интерпретация процесса правового регулирования, а именно рассмотрение его как самоорганизующегося процесса, исследование законности и правопорядка как фактора негэнтропийности правового регулирования, исследование понятия "правовая энтропия" (в отличие от понятия энтропии в естественнонаучном знании) и представление его не как меры беспорядка и хаоса, а как сам хаос и беспорядок, при этом их олицетворением выступает неопределенность и неупорядоченность как элементов системы, так и всей системы в целом, представление проявления ее в идеальных (девиантные формы сознания: правовой нигилизм, правовой идеализм, правовой агностицизм, правовой релятивизм) и материальных (не наступление конкретных результатов в правовой сфере, либо наступление, но несоответствие результата заявленной цели – не достижение положительного эффекта в экономической, политической, культурной и других социальных сферах) формах [4];

4) исследование законотворческого процесса с позиций нелинейности, т.е. принимаемые законы могут способствовать не только снижению остроты социальных бифуркаций, но и их обостре-

нию, в случаях принятия некачественных законов (не только их юридическая некорректность, но и не адекватное отражение общественных потребностей и интересов); признание неустойчивости, коренящейся в самой сущности законотворческого процесса, что подчеркивает его нестабильность с точки зрения качества итогового результата – закона, а с другой – характеризует процесс принятия законопроекта (отсутствие предрешенности по отношению к тому, чей интерес в большей степени получит законодательное закрепление) [4];

5) рассмотрение процесса реализации права с позиций самоорганизации, а именно представление социального контекста процесса правореализации, смоделированного законодателем результата поведения участника общественных отношений, который должен принести наибольший полезный эффект в разных сферах общественной жизни (экономической, политической, социо-культурной и т.д.) и при этом "рамочная" свобода действия в установленных пределах по его достижению, и собственно специфика процесса, которая заключается в соприкосновении нормативного регулятора с индивидуальным правосознанием посредством использования, применения нормы права в процессе совершения юридически значимых действий обуславливают самоорганизацию этого процесса;

6) рассмотрение синергетического подхода как одного из критериев самоорганизации общетеоретических знаний о системе права и ее элементах: норм права, правовых институтов, подотраслей и отраслей права; представление теории права как уникальной синергетической системы, поскольку ей объективно присущи свойства, детерминирующие самоорганизацию и саморазвитие; обоснование целесообразности использования синергетического подхода при построении иерархии общетеоретического знания о системе права, обусловленную совокупным влиянием различных факторов, определяющих субординацию ее ведущих элементов; введение понятия "правовой синергизм" как критерия соотношения нормативных установок в правовой структуре, отражающих материальные и духовные потребности общества, который определяется степенью отклонения от общепринятых стандартов социального общежития и характеризуется как высокий, средний, низкий [5].

Применение идей синергетики в отраслевых правовых науках носит фрагментарный характер. В конституционном праве применение методологии синергетики наблюдается при изучении комплексного явления – федерализма, определение его как сложной саморазвивающейся системы и попытки выявления закономерностей, значимых для совершенствования федеративных отношений в конкретных государствах, рассмотрение в качестве результата редукции идей синергетики в правовую науку учения о полицентризме (наличие множества автономных властных единиц, их взаимодействие на основе принципов сотрудничества, конкуренции и стремления к самостоятельному урегулированию конфликтов, оптимальное разграничение компетенции, максимальное участие институтов общественной и государственной власти) [6]. Также идеи синергетики применяются для разработки подхода по управлению системой органов государственной власти, а именно рассмотрение этой системы как диссипативной, применение понятия "параметр порядка" – социальный идеал, изменение которого предопределяет изменение системы органов власти, понятия "аттрактора", определяющего траекторию развития и т.д. [7].

В уголовно-правовых науках применение идей синергетики наблюдается 1) при исследовании преступности, как социального явления, системы борьбы с нею, а именно: для моделирования, такой сложной открытой, неустойчивой системы как преступности (определения параметров порядка, характеризующих основание содержания системы, установление нелинейной связи со средой – обратной положительной), определения ее законов развития и необходимого эффективного управления ею – упор не на силу, а при правильной конфигурации и архитектуры воздействия на систему и среду [8]; 2) при решении вопросов уголовной ответственности лиц, выполняющих управленческие функции, а именно использование идеи о слабых, но результативных воздействиях как контрдовод в адрес сторонников репрессивных мер против коррупционной преступности (особое осторожность с криминализацией некоторых деяний), использование идеи о разной степени самоорганизации государства и общества как дополнительного аргумента в пользу дифференциации уголовной ответственности и т.д. [9].

В екологічному праві застосування синергетичного підходу спостерігається при аналізі управління екологічною безпекою, а саме, розгляд соціоекосистеми людина-середовище проживання, як системи нестабільної, наближається до критичного стану і зростає явище "синергізму", тобто взаємне посилення дії різних факторів і надзвичайне збільшення загального ефекту [10].

В трудовому праві ідеї синергетики знайшли своє застосування при дослідженні цієї системи, наприклад, розгляд "концепції трудового права", як форми самоорганізації науки, використання для пояснення проблем "структурогенезу" трудового права ідеї про те, що розвиваються системи знаходять внутрішні (іманентні) форми адаптації до оточуючого середовища, і що умови нерівноваги викликають "ефект корпоративного поведіння" елементів, що веде до зменшення ступеня свободи, тобто упорядкуванню, застосуванню ідеї для розмежування понять "система права" і "система законодавства" [11].

В земельному праві крізь призму ідеї синергетики розглядається регулювання земельних відносин, а саме позначення актуальності досягнення "синергетичного ефекту", тобто взаємопосилюючого впливу права, біології, економіки, соціології і др. наук, тобто бачення в синергетиці реалізації принципу множинності альтернативних підходів різних наук в земельному праві, шляхи кооперації і інтеграції різних знань на користь упорядкування і раціоналізації земельних відносин, дослідження "антисинергізму", як пізнавальної діяльності деяких учених і практиків, яка абстрагується від об'єктивних життєвих реальностей, логіки урахування і аналізу життєвої ситуації, а задовольняється методом абстрактного конструювання [12].

В результаті розгляду існуючої практики застосування ідеї синергетики в правових дослідженнях очевидні помилки, зокрема: 1) приписування синергетиці розробок інших наук, так, наприклад, положень загальної теорії систем, як виникнення інтеграційного якості системи, відсутнього у компонентах системи, якщо їх розглядати окремо; 2) опосередковане використання ідеї синергетики застосовуючи до трактування

накопившихся проблем в праве, то есть не выработка интерпретационной модели с учетом идеи синергетики и специфики правовой жизни, и ее последующие использование, а применение к решению вопроса "кляше синергетического окраса" и подгонка под существующие в теории права выводы проводимого исследования; 3) приложение модели, разрабатываемой в синергетике, к исследованию социальных систем, без ее корреляции относительно специфики системы, то есть наблюдается всего лишь "гуманитаризирование" естественнонаучного языка; 4) нецелесообразное "выдергивание" из концепции самоорганизации идеи и бесосновательное ее применение, например, положения о том, что "большое число переменных допустимо свести к одной, выразив через нее остальные" (скорее всего автор имеет в виду идею о параметрах порядка или степенях свободы и об управляющем параметре – прим. И.К.) автор применяет к совокупности управляющих субъектов (якобы "переменные") и к руководителю организации, и, подытоживая, определяет, что при квалификации служебных преступлений необходимо исходить из фактического осуществления управляющим субъектом той или иной функции [9, с. 25] – на наш взгляд, отсутствует логическая связь умозаключения; 5) искусственное, самопроизвольное пополнение понятийно-терминологического аппарата синергетики новыми, не несущими смысловой нагрузки понятиями, так например, понятие "обобщенный синергетический параметр", определяемый как точечное значения соотношения контролируемых и неконтролируемых авторитарными режимами национальных ресурсов к величине 4 к 1 (Ю.В. Яндола); 6) упущение из виду объектных пределов применения идей синергетики, и использование ее принципов не применительно к явлениям и процессам правовой жизни, а к знаниям о них, допущение замечаний в виде: "рождение нового правового явления связано с нарушением привычной системы упорядоченности: с переструктурированием знания или с достраиванием, выходом за пределы исходной системы" [5].

Применение разработок синергетики в правовой науке позволяет расширить область правовых исследований путем:

1) переноса акцента на необходимость учета факторов детерминации процесса развития правовых явлений, причин не только закономерных, но и случайных;

В этом контексте познавательный потенциал синергетики позволяет, с одной стороны, выявить особую разновидность правовых закономерностей – закономерность эволюции и самоорганизации правовых систем, которая представляет собой объективную, необходимую, существенную, повторяющуюся связь (отношение), носящую вероятностный характер и проявляющуюся в качестве тенденции, определяющей направление эволюционного развития и содержание процесса самоорганизации правовых явлений, а с другой – вскрыть существенную роль случайности в их развитии, осмыслить ее влияние, прежде всего, на внутреннюю структуру правовых явлений [13,14].

2) исследования системных правовых явлений сквозь призму их самоорганизации;

Например, исследование правовых систем с учетом комплекса самоорганизующихся порядков на уровне функционирования ее компонентов, находящихся в согласованном взаимодействии под влиянием внутрисистемной детерминанты – правосознания, предопределяющей форму правовой самоорганизации, учитывая "эффект самоорганизации" на уровне правовой системы зависящий от разной степени самоорганизации на уровне ее компонентов и обнаруживающий свой источник в социальной самоорганизации (социальный контекст придает системе неустойчивый противоречивый характер, то есть обуславливает существование всех необходимых условий для правовой самоорганизации) [3, с. 9 -10].

3) исследования эволюции системных правовых явлений с учетом особых их состояний – состояний "переходности";

Так, например, правовые системы в свете идей синергетики опосредуют "обновления" в виде смены двойного порядка: а) возникновение "переходного типа" правовой системы, наблюдаемое при смене типового качества последней, вызванной невозможностью правовой системы развиваться в пределах прежнего типа права (относится к определенной правовой семье) в связи с накоплением ее контрастных отличий, образующих новую эволюционную конфигурацию; б) прохождение правовой системой "переходных" периодов в своем развитии, где происходит смена ее качественных состояний, не влекущая изменение правовой системой своей ти-

повой принадлежности, то есть отношения к конкретному типу права (семье права) и позволяющая системе эволюционировать в рамках "основного канала эволюции" [3, с. 9 -10].

Указанные векторы правовых исследований должны, на наш взгляд, составить палитру научно-правовых поисков в свете усиливающегося диалога представителей естественных и социально-гуманитарных наук.

Использованная литература:

1. Шунди́ков К.В. Синергетический подход в правовой науке: проблемы адаптации // Правоведение. – № 1. – 2008. – С. 145-156.
2. Музика І.В. Сучасні філософські підходи до визначення об'єкта і предмета юридичної науки // Часопис Київського університету права. – № 3. – 2006. – С. 3-13.
3. Кривцова І.С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2008.
4. Грунина В.А. Синергетические основы правового регулирования: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Владимирский юридический институт Федеральной службы исполнения наказаний. – Владимир, 2006. – 22 с.
5. Шишкин В.В. Синергетический подход в теории права: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нижегородская академия МВД России. – Нижний Новгород, 2007. – 23 с.
6. Глигич-Золотарева М.В., Добрынин Н.М. Синергетика Федерализма. Часть 1. // Право и политика. – № 11. – 2006. – С. 5-16.
7. Чепунов О.И. К вопросу о диссипативности системы органов государственной власти // Право и государство: теория и практика. – № 9. – 2008. – С. 59-61.
8. Лесников Г.Ю. Синергетика и теория современной уголовной политики // Современное право. – № 3. – 2004. – С. 27-31.
9. Егорова Н. Уголовная ответственность управляющих субъектов и синергетика // Уголовное право. – № 4. – 2003. – С. 24-25.
10. Муравых А.И. Синергетический подход к управлению экологической безопасностью // Право и безопасность. – № 3. – 2004. – С. 85-98.
11. Лавріненко О.В. Трудове право України як сучасна синергетична система (філософсько-правові та методологічні аспекти) // Економіка, фінанси, право. – № 5. – 2006. – С. 20-27.

12. Ибрагимов К.Х. Синергетика и земельные отношения в земельном праве и агрономии // Право и государство: теории и практика. – № 2. – 2007. – С. 131-136.

13. Кривцова И.С. Синергетическая интерпретация закономерностей эволюции и самоорганизации правовых систем // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. Науково-теоретичний журнал. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. – Випуск 4. – С. 57-63.

14. Кривцова І.С. Дія випадковості в правовій реальності: синергетичний погляд // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. Вип. 34. / Редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін. – Одеса: Юридична література, 2007. – С. 105-110.

В.М. Пекарчук

заступник начальника кафедри теорії та історії
держави і права Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка,
кандидат історичних наук, доцент
(м. Луганськ, Україна)

МІСЦЕВА ДЕРЖАВНА ВИКОНАВЧА ВЛАДА ТА ОРГАНИ САМОВРЯДУВАННЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ

Світовий та вітчизняний історичний досвід впевнено доводить, що результативність реалізації політичних рішень для здійснення державної політики, закріпленої у політико-правових документах законодавчої та центральної виконавчої влади значною мірою залежить від ефективної діяльності представницьких і виконавчих органів на місцях. Тому актуальність дослідження розбудови державної виконавчої влади на місцевому рівні після здобуття Україною незалежності не викликає сумнівів.

Зазначимо, що деякі аспекти означеної нами проблеми знайшли своє відображення у дослідженнях В. Литвина [1], С. Телешуна [2], І. Нагребецької [3], М. Рудича [4] тощо, а також у попередніх публікаціях автора даної статті [5].

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

Метою статті є аналіз історико-правових засад розвитку органів місцевої державної виконавчої влади в Україні в період 1991 р. – 2005 р.

Зауважимо, що мова йде саме про "розвиток" державної виконавчої влади місцевого рівня, оскільки у даному випадку можна говорити про своєрідну традиційну наступність радянської і незалежної України. За радянської доби органами державної влади на місцях були Ради народних депутатів, у складі яких були виконавчі комітети. Характерно, що й після проголошення незалежності в Україні на регіональному (обласному, міському і районному рівнях) продовжувала функціонувати система поєднання представницької та виконавчої влади.

Після прийняття у вересні 1991 року Верховною Радою України Закону "Про правонаступництво України" та постанови "Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР", за якими до прийняття відповідних актів законодавства України на території республіки продовжували діяти Конституція УРСР та законодавчі акти СРСР, почали вводитись нові структури місцевої влади. При цьому вносилися пропозиції щодо зміни адміністративно-територіального устрою в Україні.

Так, 26 жовтня 1991 року в Донецьку відбулася нарада південних і східних регіонів України за участю представників 10 областей. У зверненні до Верховної Ради України учасники запропонували українському парламенту розглянути й реалізувати ряд питань, зокрема, внести положення про федеративний земельний устрій України в концепцію і проект нової Конституції України [6].

Це положення не одержало підтримки. Більше того, введення інституту представників Президента України свідчило, що йдеться про суттєве зміцнення соборності та президентсько-парламентського статусу України.

27 жовтня 1992 року Президент України Л. Кравчук видав Указ "Про підпорядкування місцевих державних адміністрацій". Вони підпорядковувались Президентові України і Кабінету Міністрів України із питань, що належать до їх компетенції.

21 лютого 1994 року видано Указ Президента України "Про додаткові заходи щодо делегування Дніпропетровській, Донецькій,

Запорізькій, Луганській обласним державним адміністраціям повноважень щодо управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності". В порядку експерименту обласним держадміністраціям делегувалися повноваження центральних органів державної виконавчої влади: контролювати ефективність використання і збереження майна за підприємствами; надавати згоду Фонду державного майна України на створення спільних підприємств будь-яких організаційно-правових форм; готувати висновки і пропозиції щодо розмежування держмайна між загальнодержавною і комунальною власністю; виступати в процесі корпоративі засновниками відкритих акціонерних товариств, що створювались на базі загальнодержавної власності [7].

У відповідних указах Президента встановлювалося, що склад обласних і районних державних адміністрацій формують та призначають їхні голови, а голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посади і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів.

Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Вони також підзвітні й підконтрольні: а) радам у частині повноважень, делегованих їм відповідальними районними та обласними радами; б) органам виконавчої влади вищого рівня. Ці положення втілені у певних статтях Конституції 1996 року.

Однак, Конституція закріпила лише основні принципи правового регулювання організації і функціонування місцевої влади в Україні. Застосування механізму самоврядування стало можливим завдяки ухваленню у 1997 році Закону України "Про місцеве самоврядування" [8]. Згідно з ним "місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції України".

Відповідно до статті 1 указанного Закону цим органам можуть передаватися певні повноваження виконавчого характеру. Держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України або шляхом віднесення до місцевого бюджету в установленому законом порядку окремих загальнодержавних податків, передає органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності. Органи місцевого самоврядування в питанні здійснення ними повноважень органів виконавчої влади підконтрольні відповідним органам державної виконавчої влади. Згідно зі статтею 144 Конституції України, органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території, як і рішення державних органів влади. Більш детально функції і повноваження місцевого самоврядування розглядаються в Законі України "Про місцеве самоврядування".

Характерно, що ряд повноважень органів місцевого самоврядування, визначених Конституцією, ідентичні з відповідними функціями державних адміністрацій. По-перше, встановлено, що органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради. По-друге, органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади. При цьому держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів державного бюджету України або шляхом віднесення до місцевого бюджету в установленому законом порядку окремих державних податків, передає органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності. По-третє, органи місцевого самоврядування з питань здійснення ними повноважень органів виконавчої влади підконтрольні відповідним органам виконавчої влади. По-четверте, органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими для виконання на відповідній території [9].

Оскільки місцеві державні адміністрації є підзвітними і підконтрольними також відповідним радам у частині делегованих повно-

важень, то останні можуть висловити недовіру голові місцевої державної адміністрації, що може бути підставою для припинення його повноважень. Закон передбачає два випадки висловлення такої недовіри: простою більшістю від загального складу відповідної ради, коли Президент із урахуванням пропозиції органів виконавчої влади вищого рівня приймає рішення і дає відповідній раді обґрунтовану відповідь, та двома третинами її складу, коли Президент приймає відставку голови відповідної місцевої державної адміністрації, рішення про усунення з посади. Однак підстави та порядок висловлення місцевими радами недовіри головам відповідних місцевих адміністрацій у законі чітко не визначені, що може призвести до необґрунтованого її висловлення цими радами. Зазначене питання потребує більш чіткого врегулювання в законі.

Відтворюючи положення статті 119 Конституції України, Закон "Про місцеві державні адміністрації" визначає функції цих адміністрацій, тобто основні напрямки діяльності, в яких відображається сутність, соціальне призначення, цілі й завдання зазначених органів у вирішенні загальносуспільних справ. Серед них – одна з найважливіших у діяльності цих органів – функція забезпечення в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці виконання Конституції, чи законів України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади вищого рівня.

Закон наділяє місцеві державні адміністрації відповідною компетенцією, яка є правовим засобом реалізації покладених на них функцій. При цьому визначається загальна і галузева компетенція. В межах загальної компетенції місцеві державні адміністрації вирішують питання забезпечення законності, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян, соціально-економічного розвитку відповідної території, бюджету та фінансів, управління майном, приватизації та розвитку підприємництва тощо. Основні галузеві повноваження визначені в главі 2 Закону "Про місцеві державні адміністрації", яка відтворює повноваження місцевих державних адміністрацій, надані їм іншими законодавчими актами України. При цьому зазначені органи можуть вирішувати й інші питання, віднесені до їх повноважень. Наприклад, частина перша статті 8 За-

кону України "Про підприємництво" покладає на районні, районні в містах Києві і Севастополі державні адміністрації державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, якщо інше не передбачене законодавством.

Послідовно розвиваючи конституційні положення, Закон України "Про місцеві державні адміністрації" регулює також інші питання організації та діяльності місцевих державних адміністрацій, визначає механізм взаємовідносин із різними державними і недержавними органами, органами місцевого самоврядування та громадянами. При цьому слід відзначити роль даного Закону, оскільки вперше на законодавчому рівні здійснено правове регулювання організації та діяльності місцевих державних адміністрацій, що має на меті забезпечити належні умови ефективного функціонування цих органів і сприяти запровадженню ефективного контролю за їхньою діяльністю.

Однак, не применшуючи ролі Закону України "Про місцеві державні адміністрації", зазначимо, що цей Закон не в змозі охопити всі аспекти діяльності місцевих державних адміністрацій як органів виконавчої влади. Тому регулювання діяльності зазначених органів здійснюється ще й іншими законами.

Серед нормативно-правових актів, які регламентують діяльність місцевих державних адміністрацій, особливу увагу слід звернути на Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" [8]. Даний Закон визначає основні засади взаємодії органів місцевого самоврядування з місцевими державними адміністраціями. Виходячи з потреби організації в Україні такої влади на місцях, яка здатна забезпечити необхідну єдність виконавчої влади та самостійність органів місцевого самоврядування, цей Закон розмежує повноваження місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. Однак розмежування не досить чітке. Низка повноважень органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій дублюються. Так, наприклад, у пункті 10 статті 44 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" зазначено, що районні та обласні ради можуть делегувати місцевим державним адміністраціям обов'язки щодо охорони пам'яток історії та культури, а згідно з пунктом 4 статті 16 Закону України "Про міс-

цеві державні адміністрації" обов'язки в цій сфері покладаються на ці органи. Однією з причин такого становища є певна неузгодженість даних законів. Крім того, на практиці досить важко провести чітку межу між функціями та повноваженнями зазначених органів, оскільки вони, звичайно, не тільки здійснюють локальні функції, але й вирішують завдання, поставлені центральною владою.

Відповідно до Конституції Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" визначає повноваження, які обласні та районні ради делегують відповідним місцевим державним адміністраціям, що має супроводжуватися також і передачею фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів, необхідних для здійснення цих повноважень, а також відтворює положення Конституції України щодо підвітності та підконтрольності місцевих державних адміністрацій у частині здійснення цих делегованих повноважень [10, 32-33].

Оскільки Закон України "Про місцеві державні адміністрації" передбачає існування місцевих органів виконавчої влади тільки в областях, районах та містах Києві і Севастополі, здійснення окремих повноважень органів виконавчої влади відповідно до Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" покладається безпосередньо на виконавчі органи сільських, селищних, міських рад. При цьому Закон встановлює їх підконтрольність і підвітність за здійснення цих повноважень перед органами виконавчої влади по вертикалі, насамперед, обласними та районними державними адміністраціями.

Проаналізувавши Закони України "Про місцеве самоврядування" і "Про місцеві державні адміністрації", доктор політичних наук, професор С. Телешун дійшов таких висновків: 1) повноваження місцевих державних адміністрацій здебільшого неконкретизовані й найчастіше починаються зі слова "сприяють", тому межі компетенції місцевих державних адміністрацій практично не визначені; 2) повноваження місцевих державних адміністрацій визначені узагальнено й розшифровуються далі постатейно; 3) повноваження місцевих органів самоврядування в Законі України "Про місцеве самоврядування" визначені дуже детально; 4) значна частина повноважень органів місцевого самоврядування і повноважень місцевих державних адміністрацій дублюються: 16 функцій повністю, 12 частково [11, 29].

Це об'єктивно вимагає суттєвої зміни державно-правових критеріїв існування структурних елементів вертикалі політичної влади, державного управління та органів місцевого самоврядування.

Наявність двох форм управління на місцях ускладнює вирішення проблеми соціально-економічного розвитку. Це зумовлено не лише характером повноважень, а й принципами формування органів місцевого самоврядування і складу державних адміністрацій.

Формально органи місцевого самоврядування обираються населенням. Кандидати в депутати місцевих рад можуть висуватися політичними партіями, громадськими організаціями, групами виборців. Практикувалося й самовисування. Певний час не допускалося висування кандидатами в депутати працівників державних адміністрацій.

Конституцією передбачено, що рішення місцевих державних адміністрацій, які суперечать Конституції України та іншим законодавчим актам України, можуть бути скасовані відповідно до закону Президентом України, або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня. Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь. Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

Спрямований на підвищення ефективності управління в регіонах Закон України "Про місцеві державні адміністрації". У ньому визначається організація, повноваження та порядок діяльності місцевих структур виконавчої влади, їхні відносини з органами місцевого самоврядування та об'єднаннями громадян. Важливо, що в ньому узаконено невтручання державних органів у діяльність місцевого самоврядування [12].

Він став у певній мірі значним імпульсом для того, щоб: а) досягти компромісу між різними гілками влади на місцях і тим самим зняти протистояння різних політичних сил; б) змінити ставлення місцевих органів влади до громадських структур, які до прий-

няття Закону фактично не користувалися правом піднімати проблеми регіонального значення, домагатися їх вирішення.

Водночас збереглися принципи призначення голів і взагалі працівників обласних і районних державних адміністрацій. Більш того, воно проводилося за представленням тих політичних партій, представники яких займали керівні посади в Адміністрації Президента України та Кабінеті Міністрів України. У 1995-1997 роках очолював Адміністрацію Президента України один із лідерів Народно-демократичної партії В. Кушнарьов, а міністром Кабінету Міністрів України був голова цієї партії В. Пустовойтенко. У вказані роки понад 80 відсотків складу обласних і районних державних адміністрацій становили саме представники Народно-демократичної партії. У 1998-2003 роках правлячі позиції в указаних структурах належали представникам соціал-демократичної партії. У цей час майже весь склад обласних і районних державних адміністрацій становили члени СДПУ(о) та партій, які співробітничали з нею (Ліберальна, партія "Регіони України" та інші). Характерно, що в ці роки значна кількість осіб вийшла із Народно-демократичної партії. Чимало з них стали членами СДПУ(о) і зберегли посади в обласних і районних державних адміністраціях.

Після обрання В.А. Ющенка Президентом України було повністю змінено склад голів обласних і районних адміністрацій та абсолютна більшість їх складу. Якщо до цього зміна складу місцевих органів державної влади розглядалося як конституційна справа, то заходи, здійснювані командою В.А. Ющенка, представляються як політичні репресії щодо тих, хто займав відповідні посади в органах місцевої державної влади в добу президентства Л.Д. Кучми та часи, коли Прем'єр-міністром був В. Янукович.

Все це ще більше зумовлює необхідність перегляду правових засад щодо формування складу обласних і районних структур органів державної влади, їх повноважень та характеру співвіднесення із органами місцевого самоврядування. У концепції адміністративної реформи, підготовленої робочою групою, пропонується чітко розмежувати повноваження виконкомів різних рівнів та визначити, що головним завданням обласних державних адміністрацій є контроль за дотриманням прав і свобод громадян. Йдеться про те,

що: а) громада обиратиме раду, рада – голову; б) на рівні районів і сіл діятиме така ж система, але повноваження виконкомів будуть трохи меншими, відповідно у селах обиратимуться старости від кожного населеного пункту [3].

Отже, концепцією передбачено в радах усіх рівнів, включаючи сільські, селищні, міські, мати виконавчі структури. При цьому акцентовано, що це сприятиме більш ефективній їх діяльності й оперативному вирішенню інтересів громад та кожного жителя певного населеного пункту.

1 жовтня 2005 року відбувся установчий з'їзд Всеукраїнської громадської організації "Всеукраїнське об'єднання місцевих рад". Майже 1000 делегатів з'їзду, які представляли 30 політичних партій і всі регіони України, розглянули питання про децентралізацію державного управління та розвиток місцевого самоврядування як основу трансформації публічної влади в Україні. З'їзд затвердив Статут новоствореної громадської організації та обрав її керівні органи. Рішення про створення Всеукраїнського об'єднання депутатів місцевих рад ухвалено на зборах голів місцевих рад у Бердянську 24 червня 2005 року. Депутатам місцевих рад запропоновано об'єднатись на основі платформи "Концепції децентралізації державного управління та розвитку місцевого самоврядування як основи трансформації публічної влади в Україні", розробленої партією "Єдність" і Асоціацією міст України та громад, й "12 кроків на шляху до ефективної публічної влади в державі", передбачених Концепцією. У доповіді, з якою виступив лідер партії "Єдність", голова оргкомітету з'їзду В. Ялович, і виступах депутатів обґрунтовувалась необхідність розширення повноважень органів місцевого самоврядування, зокрема їх виконавчих функцій. Вистовлювалися думки щодо ліквідації обласних і районних державних адміністрацій. Про це йдеться у "Зверненні делегатів Всеукраїнської громадської організації "Всеукраїнське об'єднання депутатів місцевих рад до територіальних громад України" [13].

Проблеми вдосконалення структури представницької та виконавчої органів влади на місцях пов'язуються із розглядом пропозицій щодо вдосконалення територіального устрою України. Вони комплексно викладені у проекті Закону "Про територіальний

устрій України". В ньому визначені шляхи розвитку й утвердження трирівневої моделі адміністративно-територіального устрою в Україні – громада-район-регіон. При цьому не йдеться про зміну кордонів областей. Однак, передбачено укрупнення громад та районів. Такі заходи спрямовані на підвищення їх ролі у більш дієвому задоволенні інтересів громадян, особливо за місцем проживання.

Таким чином, можна зробити висновок, що запровадження в незалежній Україні інституту обласних, міських та районних державних адміністрацій в цілому сприяло вдосконаленню професійної діяльності органів виконавчої влади на місцях. Як і за радянських часів, їх робота відзначалася найбільшою ефективністю за умови злагодженої взаємодії із місцевими органами представницької влади.

Використана література:

1. Литвин В.М. Україна: хроніка поступу (1991-2001) / В.М.Литвин. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2001. – 736 с.

2. Телешун С. Державний устрій України: проблеми політики, теорії і практики / С.Телешун. – Івано-Франківськ, 2000. – 318 с.; Телешун С. Структурні елементи політичної влади і державного управління та органи місцевого самоврядування / С. Телешун // Право України 2001. – № 6. – С. 28-31.

3. Нагребецька І. Відповідальна перед народом влада: від Києва до найвіддаленішого села / І.Нагребецька // Урядовий кур'єр. – 2005. – 14 жовтня.

4. Рудич М.Ф. Формування політичних структур в сучасній Україні: політологічний аналіз / М.Ф. Рудич // Український історичний журнал. – 1994. – № 2-3. – С. 51-65.

5. Пекарчук В.М. Розбудова в Україні сучасної державної виконавчої влади на місцях В.М. Пекарчук // Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії, історії освіти, науки і техніки. Тези доповідей другої міжрегіональної наукової конференції молодих вчених. 17 жовтня 2003 р. – Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2003. – С. 31-35; Пекарчук В. Досвід розбудови державної виконавчої влади на місцях: історико-правовий аналіз (Україна на зламі ХХ - ХХІ ст.) / В.Пекарчук // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. – К., 2009 – Вип. 39. – 250 с. – С. 137-144.

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

---

6. Україна: хроніка XX століття. Довідкове видання. Роки 1991-1995. - К., 2005. - 451 с.
7. Збірник Указів Президента України. - 1994. - № 1.
8. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України. - К.: Парламентське видавництво, 1997. - 100 с.
9. Конституція України. Офіційне видання Верховної Ради України. - К., 1996.
10. Пекарчук В.М. Розбудова в Україні сучасної державної виконавчої влади на місцях / В.М. Пекарчук // Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії, історії освіти, науки і техніки. Тези доповідей другої міжрегіональної наукової конференції молодих вчених. 17 жовтня 2003 р. - Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2003. - С. 31-35.
11. Телешун С. Структурні елементи політичної влади і державного управління та органи місцевого самоврядування / С. Телешун // Право України 2001. - № 6. - С. 28-31.
12. Про місцеві державні адміністрації: Закон України, прийнятий Верховною Радою України 9.04.1999 р. // Урядовий кур'єр. - 1999. - 15 травня.
13. Історична подія, що запізнилася на 14 років: Звернення делегатів Установчого з'їзду Всеукраїнської громадської організації "Всеукраїнське об'єднання депутатів місцевих Рад" до територіальних громад України // Столиця. - 7-13 жовтня 2005 року. - № 40 (595).

С.В. Джолос
аспірант Одеської національної юридичної академії
(м. Одеса, Україна)

ФОРМА ПРАВЛІННЯ ЕТАТИСТСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

XX ст. засвідчило, що "мінімальна" держава не є панацеєю. Навпаки, як виявилось, практика обмеження втручання державної влади в буття суспільства породжує чимало проблем, зокрема занепад соціальної, культурної та ін. сфер, духовне і матеріальне зубожіння, системну кризу і загальний декаданс тощо.

В.А. Затонський і М.П. Петров слушно зазначають, що держава, яка відмовляється від виконання іманентно властивих їй функцій, і залишає ті сфери суспільства, які вона не має права по-

лишати, стає слабкою і недієздатною [1, с. 31]. А. Романюк справедливо стверджує, що соціально-економічні і політичні кризи сприяють зростанню етатизму [2, с. 145]. Проте, розширення повноважень держави може дати позитивні наслідки лише за умови належності влади гідним в морально-професійному плані особам. В цьому контексті актуалізується значення такої характеристики держави, як форма правління, адже саме вона відповідає на питання кому належить влада.

Проблеми, підняті в даній праці, досліджувалися як філософами минулих епох (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Ш.Л. де Монтескьє, Л.О. Тихомиров та ін.), так і мислителями сучасності (В.А. Затонський, С.Л. Лисенков, В.С. Нерсисянц, Ю.М. Оборотов, М.П. Петров, А. Романюк, В.Є. Чіркін та ін.).

В межах цього дослідження ми плануємо визначити, яка форма правління найбільше відповідає еству етатистської держави, забезпечує належність влади гідним особам і, відповідно, досконалість суспільно-політичного буття.

Для початку слід окреслити сутність етатизму та етатистської держави.

Етатистська ідеологія є антиподом анархізму і народовладдя, і розглядає державу як найвищий результат і мету суспільного розвитку, обґрунтовує необхідність її втручання в економічне і політичне життя суспільства і т.ін., а сам термін "етатизм" (від фр. l'etat - держава) виник у 80-х рр. XIX ст. для означення доктрини, яка вимагає максимального посилення впливу держави і розширення повноважень її органів [3, с. 367].

Ідеї етатизму можна прослідкувати в багатьох політичних доктринах. У добуржуазну епоху вони значною мірою були пов'язані з обґрунтуванням і захистом абсолютизму (Ж. Боден, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс та ін.). В буржуазному суспільстві з початково пануючими в ньому ідеями "мінімальної держави" етатизм часто виступав як антиліберальна й антидемократична доктрина, як вимога сильної державної влади [4, с. 289].

Виходячи з викладеного, можна сказати, що етатизм є близьким до ідеалів консерватизму й авторитаризму та протиставляється анархізму, лібералізму, демократії та ін. течіям, які виступають

за послаблення державної влади, надмірне поширення свободи, егалітаризму, народовладдя тощо.

При цьому, виправдання етатистської держави було подане ще Т. Гоббсом, який вважав, що навіть тиранічна влада краща за неприборкані конфлікти приватних інтересів і породжену ними смуту соціальної анархії [5, с. 328].

У загальному плані можна сказати, що етатистська держава – це держава, яка втілює основні риси етатистської ідеології. Тож, етатистська держава – це сильна елітарна держава, яка тягнє до консерватизму й авторитаризму та претендує на роль визначальної політичної цінності громадянського суспільства, проголошує пріоритетність своїх інтересів, позиціонує себе вище волеустановленого права, активно впливає на економічну і політичну сфери соціального буття.

У зв'язку з цим, варто відзначити, що для етатистської держави ключовим є питання форми правління, оскільки дана категорія дозволяє зрозуміти хто саме претендує на таку широту влади. Слід сказати, що лише та форма правління може вважатися відповідною еству етатистської держави, яка забезпечує її силу і стабільність.

На думку видного вченого В.Є. Чіркїна, "полуабсолютно-теократична форма (монархія) забезпечує дуже високу стабільність державного управління... Зміна правителя... не тягне ніякої дестабілізації в державі, просто місце одного монарха займає інший. Надійна стабільність забезпечується і в дуалістичній монархії, оскільки монарх довічно займає свою посаду, готує заздалегідь собі сина-наступника... він призначає і відправляє у відставку уряд. Зміна партій у парламенті не впливає на стратегію і методи управління... Стабільність уряду (міністрів) забезпечується в усіх формах президентських республік, адже парламент не формує його (це робить президент)... У парламентарній монархії і парламентарній республіці партійна приналежність міністрів, склад уряду повніше і точніше відображає зміни суспільної думки, її коливання передусім через парламент. Однак це веде до значного недоліку – нестабільності уряду... У післявоєнній Італії (на 1998 р.) змінилося 56 складів уряду, кожен з них існував у середньому рік..." [6, с. 151-152].

Враховуючи викладене, слід сказати, що природі етатистської держави найбільше відповідають президентська республіка і монархія.

В умовах етатизму державні органи мають значну владу, тому питання кому саме вона ввірена є ключовим.

Ю.М. Оборотов справедливо відзначає, що устрій держави має бути таким, аби допустити до влади кращих громадян, адже аристократизм державної влади – визначальна вимога до її існування [7, с. 19].

Доречно наголосити, що Н. Макіавеллі вважав людей невдячними і непостійними, схильними до фарисейства і брехні, боягузливими і жадібними, зрадливими і поганими [8, с. 96]. При цьому, якщо згадати, що республіка ґрунтується на політичній доброчесності, любові до вітчизни і рівності, що "політична доброчесність є самовідданість – справа завжди дуже складна" [9, с. 39-40], стає очевидним, що республіканська форма правління далека від того, щоб гарантувати доступ до влади найкращих представників нації.

Тож, в республіці розширення повноважень органів державної влади завжди пов'язане з небезпекою збільшення зловживань і беззаконь чиновництва. Відповідно, республіка вимушена балансувати між слабкістю й неефективністю, з одного боку, і тоталітаризмом з другого. При цьому, слід сказати, що, як правило, законодавчі обмеження концентрації влади не спроможні стримати жодного диктатора, оскільки він все одно не збирається підкорюватися нормам права, зате вони можуть стати значною перешкодою наведенню порядку в кризових умовах.

В цьому контексті, позитивною альтернативою республіці є монархія, яка, за вченням Ш.Л. де Монтеск'є, тримається на честі (моралі і честолюбстві, прагненні слави в нагороду за визначні діяння) і законі [9, с. 29-30]. Мислитель наводить основне правило монархії – "Нема монарха, нема й дворянства, нема дворянства, нема й монарха" – і стверджує, що "в монархії, де нема дворянства, монарх стає деспотом" [9, с. 20-21].

Очевидно, так само й аристократія перероджується в олігархію, якщо в державі нема єдиновладдя, сильною руки державця.

Найбільш вираженим, найпотужнішим видом аристократії є дворянство, яке не мислиме поза монархією. Тож, саме монархія є тим ладом, за якого державна влада є максимально аристократичною, ладом, який народжує справжню аристократію – зразковий клас держслужбовців.

Привілейоване становище аристократії є цілком виправданим тією обставиною, що на відміну від натовпу, вона наділена волею й здібностями. Тому влада, яка сформована народом і складається з його посередніх представників, часто не є легітимною, виправданою, оскільки підкорення аристократії волі черні сприятиме загальній вульгаризації.

Разом із тим, кожний державний лад має як сильні, так і слабкі сторони. Л.О. Тихомиров резонно вважав, що демократія малоприсадатна для організації верховної влади, насамперед тому, що при пануванні більшості влада неминуче належить найменш здібним, до того ж, демократія зазвичай діє не прямо, а опосередковано, внаслідок чого постає когорта політиканів, які концентрують у собі "все розбещене, що лише є окремо в масі народу, чиновництві та одноосібній диктатурі". Проте, мислитель визнає, що важливою позитивною рисою демократії є здатність "відчувати наслідки" політичних заходів. У свою чергу, "аристократія має пречудові та незамінні властивості, але лише в галузі управительній", але вона не може бути досконалою верховною владою, насамперед через нездатність забезпечити сильну владу, превалювання приватного інтересу над спільним, надзвичайну нерухомість, нездатність до великих реформ і т.д. Мислитель підкреслює, що "Властивості, що вимагаються від Верховної влади, повністю співпадають з природними властивостями монархії: міцна влада, єдність влади, знаходження поза партіями і приватними інтересами, висока ступінь моральної відповідальності, впевненість у своїй силі, що дає мужність на протидію усім випадковим навіюванням, здатність до великих перетворень і т.д.". Л.О. Тихомиров продовжує: "Навіть відносна слабкість монархії для безпосереднього управління поточними справами робить її схильною притягати до участі в державних справах усі соціальні сили, тобто спонукає породжувати поєднану управительну владу, а це означає – утилізувати в державній справі кращі властивості всіх принципів влади, не припускаючи їх лише до шкідливого верховенства" [10].

В цьому контексті слід згадати ідеї "змішаної" форми правління. Так журналіст Р. Стилль стверджує: "Добре відомо, що монархія, коли її підкупають, вироджується в тиранію, аристократія – в олігархію, а демократія схильна до заворушень і безпорядків. І тому,

аби усунути небезпеку, до якої може призвести кожна з них окремо, винайшли змішану форму правління, що означає правління короля, лордів, громад" [11, с. 114].

Англійські просвітителі в цілому вважали ідеальною формою правління конституційну монархію, коли до "монархічного стовбуру безболісно прищеплюються аристократичні і демократичні гілки" [12, с. 92], що веде до органічного поєднання свободи та влади: корона має достатню владу, але не здатна до руйнівних діянь, а народ використовує надану свободу для захисту своїх інтересів; закон, що обмежує владу корони, чітко розмежує владу і підпорядкування, ставить межі як прерогативі правителя, так і безмежній свободі підданих [13, с. 62].

Варто наголосити, що монархія – це одноособове правління, здійснюване за допомогою встановлених незмінних законів [9, с. 12]. Тому саме вона є оптимальною формою правління, оскільки об'єднує аристократизм з силою й ефективністю авторитаризму, але не зневажає право і закон.

Якщо перейти з ідейного рівня на організаційний, то, на нашу думку, в досконалій етатистській державі найбільш доречною була би модель дуалістичної монархії, де верховна влада належала би монархові задля забезпечення можливості проведення масштабних реформ, стабільності, ефективності, відповідальності, взаємодії елементів монархії, аристократії, демократії. При цьому, елементи аристократії і демократії були би втілені верхньою та нижньою палатами парламенту відповідно. Посада у верхній палаті мала би займатися найбільш знатними аристократами та іншими найбільш славними особами, що служило би основою ефективного й добросчесного управління, професійного і виваженого законотворення. Нижня палата мала би складатися з пересічних осіб, обраних чи не випадково (як зараз обирають присяжних), адже особовий склад виборних органів завжди передбачає певну олігархічність (не всі мають однакові фінансові ресурси, зв'язки тощо). Головною задачею нижньої палати було би "відчувати наслідки" для народу політичних діянь влади з правом і реальною можливістю подавати дієві скарги монарху на діяльність уряду і чиновників.

При цьому, з метою унеможливлення підкупу чиновників і діячів нижньої палати парламенту, при державцеві має існувати спеціальний орган по контролю за чесністю влади і боротьбі з корупцією та хабарництвом, на зразок таємної поліції.

Фактично, у такий спосіб було би забезпечено взаємодію монархії, аристократії і демократії, при чому кожен вищевказаний елемент знаходився би на належному місці і відповідав би за належне коло питань.

Таким чином, ми дійшли висновку, що:

1. Враховуючи широту владних повноважень етатистської держави, питання кому в ній ввірена влада є винятково важливим.

2. Природі етатистської держави найбільше відповідають президентська республіка і монархія.

3. Дуалістична монархія вбачається нам ідеальною формою правління для сучасної етатистської держави, оскільки забезпечує силу держави і законність, органічно поєднує позитивні елементи єдиновладдя, аристократії і демократії, забезпечує високий ступінь наступності, стабільності, могутності, аристократичності, професіоналізму, моральності, відповідальності влади, має багатий історичний досвід, який сприяє відпрацьованості механізму, має змогу проводити масштабні рішучі заходи тощо.

Перспективними напрямками розробки даної проблематики є детальніше дослідження формування, діяльності і місії влади в етатистській державі.

Використана література:

1. Затонский В. А., Петров М. П. Концепция сильного государства в контексте модернизации власти в России // Право и государство: теория и практика. – 2006. – №12. – С. 31-43.

2. Романюк А. Етатизм / Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни. – Львів: Кальварія, 2003. – С.145-146.

3. Лисенков С. Л. Етатизм / Юридична енциклопедія. – К.: видавництво "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 1999. – Т. 2. – С. 367.

4. Большая советская энциклопедия (В 30 томах) / Гл. ред. А. М. Прохоров. Изд. 3-е. – М.: Советская энциклопедия, 1978. – Т. 30. Экслибрис - Яя, 1978. – 632 с.

5. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. - 4-е изд., перераб. и доп. - М.: Норма, 2006. - 944 с.
6. Чиркин В.Е. Государствоведение: Учебник. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Юристъ, 2000. - 384 с.
7. Оборотов Ю.Н. Современное государство: основы теории / Учебный курс. - Одесса: Астропринт, 1998. - 132 с.
8. Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Пер. с ит. Г.Муравьевой, Р.Хлодовского. - СПб.:Азбука-классика, 2008. - 272 с.
9. Монтескье Ш.Л. О духе законов, или Об отношениях, в которых законы должны находиться к устройству каждого правления, к нравам, климату, религии, торговле и т. д.. К чему автор прибавил новые исследования о законах римских, касающихся наследования, о законах французских и о законах феодальных: Перевод с французского / Под ред. Горнфельд А.Г., Вступ. ст.: Ковалевский М.М. - Санкт-Петербург: Издательство Л.Ф. Пантелеев, 1900. - 800 с.
10. Тихомиров Л.А. Монархическая государственность. [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.russia-talk.com/mg/mg_22.htm#4_1_6.
11. Steele R. The Englishman. London, 1955. P. 114.
12. Bolingbroke H.St.J. The idea of a Patriot-King // Bolingbroke H.St.J. Letters on the spirit of patriotism. London, 1749.
13. The complete works of George Savile first marquess of Halifax. - Oxford, 1912. P. 62.

І.А. Кириченко

ад'юнкт Київського національного
університету внутрішніх справ
(м. Київ, Україна)

ТЕОРІЯ АНОМІЇ Р. МЕРТОНА

Теорію аномії істотно розвинув і модернізував американський соціолог Р. Мертон. Причину виникнення аномічних ситуацій Мертон вбачає в певних умовах людського середовища, яке він розуміє, з одного боку як суспільну, з іншої - як культурну струк-

туру. Культурна структура є комплексом тих цінностей і норм, які указують на поведінкову орієнтацію певних членів суспільства або груп; а під соціальною структурою мається на увазі той комплекс суспільних взаємин, в якому існують члени суспільства або групи. На думку Мертон, аномія – це результат незгоди і конфлікту між "культурою" і "соціальними структурами". В стані аномії суспільство, ігноруючи законні засоби, досягає своєї цілі незаконними засобами. Такий процес розвитку суспільства називається девіаційним відхиленням, тобто це процес, який виникає в результаті конфлікту соціально визнаних цілей і засобів їх досягнення. Аномічну ситуацію загострює і падіння пошани особи до правових і етичних норм [1, с. 104 – 114].

Мертон класифікує основні у відповідь реакції на дію аномії – ухвалення або неприйняття людьми цілей суспільства, способів їх реалізації або ж одночасно обидва. Згідно схемі Мертона, тотальне підпорядкування – конформізм, тобто згода з суспільними цілями і законними засобами їх досягнення. Добре освічена молода людина знаходить престижну роботу і піднімається вгору по службових сходах; вона є уособленням цієї моделі поведінки, оскільки ставить своєю метою фінансовий успіх і досягає цього законними шляхами і засобами. Необхідно врахувати, що конформізмом є єдиний шлях недевіаційної поведінки. Р. Мертон стверджував, що конформізм – це не вираз відхилення від норми і закону, а навпаки, пристосування до них і, як він сам відзначає, дія в ім'я здійснення власних цілей на основі пристосування до існуючих норм і законів. Можна припустити, що Мертон вніс конформізм до форм девіації саме тому, що "зміцнення", "каменіння" офіційних норм і законів створює в суспільстві ситуацію застою. У таких умовах обмежується і індивідуальна свобода. [1, с. 91 – 98] Ситуація застою не може продовжуватися довго, оскільки безліч інших чинників все ж таки викличе рух суспільства в природно-історичному напрямі, у тому числі і інші форми девіації. В ході цього процесу відбувається відкидання і руйнування скам'янілих або стандартизованих норм і законів. Інакше кажучи, закони, що руйнуються, і правила самі стають однією з сил, що змінюють суспільну ситуацію. Друга можлива реакція називається інновацією, тобто згода з су-

спільними цілями, але заперечення соціально визнаних правил їх досягнення. "Інноватор" використовує нові незаконні засоби досягнення добробуту - шантаж, рекет або здійснює т.з. "злочин "білих комірців" у вигляді розтрати чужих грошей. Третя реакція, іменована ритуалізмом, тобто заперечення суспільних цілей, але згода на використання соціально визнаних засобів. Фанатично зраджений своїй справі бюрократ наполегливо вимагає, щоб кожен бланк був ретельно перевірений і підшитий в чотирьох екземплярах. У кінці-кінців, він стає жертвою нещадної бюрократичної системи і зазвичай закінчаю життя в повному відчаї, що пригнічується лише алкоголем [2, с. 20 - 300] В результаті він відмовляється від спочатку наміченої мети - матеріального добробуту. Названа ретреатизмом четверта реакція спостерігається тоді, коли людина відкидає соціально визнані і цілі, і засоби одночасно. Найявнішим підтвердженням ретреатизму є люди, суспільства, що опинилися зовні, - бродяги, алкоголіки, наркомани, психічнохворі і ін. І, нарешті, бунт, чимось схожий з ретреатизмом, пов'язаний з одночасним запереченням соціально визнаних цілей і засобів. Але, в той же час, він викликає формування нових, соціально визнаних засобів і цілей. На основі бунту формується нова ідеологія (вона може бути революційною), яка створює нові цілі і засоби, наприклад, систему соціалістичної власності, яка виганяє приватних власників і яка вважається бунтівниками більш законною, ніж цілі, що існували раніше, і засоби.

Слід зазначити, що концепція Мертонна має велике значення ще і тому, що вона "розглядає конформізм і девіацію у вигляді двох чаш одних і тих же вагів, а не як окремі категорії" (Н. Смелзер). У ній також указується на те, що девіація немає абсолютно негативного відношення до загальноприйнятих стандартів, як запевняє багато хто. Злодій не ігноруватиме соціально визнаний засіб досягнення фінансового успіху. Бюрократ, практикуючий ритуалізм, не відмовляється від застосування загальноприйнятих правил роботи; він виконує їх занадто детально, доводячи до абсурду. Проте поведінка цих двох людей девіантна.

Мертон сформулював ці форми девіації не випадково. Заздалегідь він односторонньо зруйнував категоріально-понятійний

апарат структурно-функціонального аналізу: на відміну від своїх колег, він протиставив поняттю функції поняття дисфункції, чим підготував основу для переходу до поняття аномії [3, с. 379 - 448]. Мертон вважав, що функціоналізм повинен зосередити увагу на динамічній, а не статичній стороні соціальної дійсності; тому він повинен досліджувати і функцію, і дисфункцію, тобто і джерела стабільності, і основи соціальних змін.

Використана література:

1. Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социологические исследования. - 1992. - №3, - С. 104-114; №4. - С. 91-98.
2. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура // Социология преступности. - М., 1966. - С. 20-300.
3. Мертон Р. Явные и латентные функции // Американская социологическая мысль : Тексты. /Под ред. В. И. Добренькова. - М. : Изд-во МТУ, 1994. - С. 379-448.

А.Р. Єреган

ад'юнкт Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
(м. Луганськ, Україна)

**ПОМСТА ЯК ВИД ПОКАРАННЯ В ДОБУ
КИЇВСЬКОЇ РУСИ: ІСТОРИЧНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ**

У період розбудови демократичної правової української держави, коли відбувається формування громадянського суспільства, набувають більшої уваги питання щодо вивчення історії права українського народу. Вирішення актуальних проблем, пов'язаних із реформуванням правової системи сучасної України, значною мірою залежить і від наукового аналізу історичного досвіду. Як наслідок – увага дослідників привертається до проблем правового розвитку України в історичному контексті. Стає можливим висвітлення цього процесу на засадах об'єктивності та ідеологічної багатоманітності.

Особлива увага дослідників звернена до проблем теорії та історії вітчизняного права, тому що від результатів наукового аналізу історичного досвіду залежить використання їх у законотворчих процесах сьогодення. Серед найбільш вагомих праць давньоруського права, в яких у тій чи іншій мірі розглянуті основні інститути права Київської Русі, слід назвати праці І.Ф.-Г. Еверса, В.І. Сергієвича, М.Ф. Владимирського-Буданова, Д.Я. Самоквасова, С.В. Юшкова, О.О. Зіміна. Існуючі дослідження присвячені різноманітним проблемам права Київської Русі, проте історіографія обмежується невеликою кількістю праць, в яких висвітлювались би усі проблемні питання його історії.

Відаючи належне науковому внеску учених у розробку питань злочину та покарання, можна констатувати, що ґрунтовному загальнотеоретичному, історійко-правовому аналізу інститутам злочину та покарання в джерелах права Київської Русі вітчизняній науковій літературі приділено недостатньо уваги. Отже, спроба дослідження цієї проблеми дозволить певною мірою заповнити прогалину в її висвітленні. У зв'язку з цим значної уваги потребує вивчення системи покарання, що існувала у вітчизняному праві в період IX – XII століть. Особливо слід звернутись до тих видів покарань, які з часом під впливом різних причин трансформувались, набули певної модифікації, еволюціонували.

Дана робота є спробою простежити процес розвитку інституту покарання в джерелах права Київської Русі; відстежити, яку роль і місце цей інститут займає у правовій системі вітчизняного права.

Покарання – це інститут кримінального права, який може відповідати тому чи іншому суспільному ладу та правовим поглядам населення.

Правові пам'ятки першої половини X ст. не дають єдиного терміну для відображення поняття покарання. За договорами Русі з греками його термінологічними значеннями є "казнь", "епітемія" (ст. 3, 8 договору Олега, 5 договору Ігоря) [1, с. 34, 35, 54]. Покарання мало на меті відплату злочинцю за його вчинок. Існування подібної мети покарання зумовлювалось впливом специфічного погляду в суспільстві на поняття справедливості, згідно з яким вин-

ний мав понести ті негативні наслідки, які понесла особа, на життя якої він посягнув [1, с. 34, 35, 54, 55].

Існування помсти за вбивство можна пояснити впливом специфічного погляду в суспільстві на поняття справедливості. Це зумовлено тим, що помста розглядалась як одна з форм реалізації справедливості: злочинець мав понести покарання, наслідки якого повинні були відповідати результату вчиненого винним посягання на життя. Про помсту зазначається у ст. 4 договору Олега та 13 договору Ігоря з греками [1, с.34,55]. З приводу правильного тлумачення тексту цих статей в історико-правовій науці існують різні думки. Наприклад, частина вчених вважає, що за договором Олега вбивця мав померти на місці скоєння злочину у досудовому порядку, натомість, ст. 13 договору Ігоря свідчить про післясудову помсту. Можливо це свідчить про динаміку кримінального законодавства в напрямку його досконалості та цивілізованості.

Дещо інший підхід запропонував дослідник радянського періоду О.О. Зімін. З одного боку, він погоджується з тими дослідниками, які вважають, що за ст. 4 договору Олега до вбивці застосовувалась досудова помста, з іншого – заперечує, що у ст. 13 договору Ігоря вказується на післясудову помсту, і вважає, що в ній йдеться тільки про смертну кару, що застосовувалась візантійськими судами [2, с. 17,49].

До іншої групи належать ті дослідники (І.Ф.-Г. Еверс, та Д.Я. Самоквасов), які вважають, що у договорах йдеться лише про досудову помсту.

На нашу думку, дані погляди потребують певного перегляду та доповнення. Так, твердження щодо існування у договорах судової помсти не є правильним. У ту добу суд ще не мав того важливого значення при вирішенні кримінальних справ, яке він отримав у період утворення і розвитку держави.

З огляду на це неправильним є й твердження тих дослідників, які заперечують закріплення статтею 13 договору Ігоря післясудової помсти. На нашу думку, текст ст. 13 означає, що русам дозволялося затримати вбивцю і передати його до суду. Після цього, за словами М.Ф. Владимирського-Буданова, "...преступник, уличенный судом... выдается (взамен казни) руссам - родственни-

кам убитого, которые совершают над ним кровную месть" [3, с. 308].

Помста, як вид покарання, на час укладення Правди Ярослава стає анахронізмом і вже не відповідає потребам суспільства, держави, сім'ї, окремої особи. Тому закономірним стає її зникнення. Ця проблема викликала найбільшу дискусію серед вчених. У зв'язку з цим досліджувались ст. 1 Короткої правди та ст. 2 Просторової правди, розглядалися питання, пов'язані з ймовірністю закріплення у Правді Ярослава права помсти того кола осіб, які могли мститись.

Досить цікавий погляд висунули дослідники, які вважають, що у ст. 1 Короткої правди йдеться не про криваву помсту, а про смертну кару. Так, М.О. Максимейко зазначає, що помста була актом судового рішення, але не актом самосуду. Помсту він розглядає як один з проявів смертної кари, але "...не вь современномъ смысль этого слова. Она совершалась не исполнительными органами государства, а родственниками убитого" [5, с. 5]. На його думку, у ст. 2 Просторової правди нічого не йдеться про скасування помсти. Він вважає, що помста існувала і при Ярославичах [4, с. 54-55].

На нашу думку, ст. 1 Правди Ярослава не може санкціонувати криваву помсту, навпаки, вона її скасовує (але не прямо, а опосередковано через встановлення грошового штрафу). Ми також вважаємо, що на рішення законодавця про скасування кривавої помсти вплинули різні чинники. Цьому сприяло зменшення впливу кровноспоріднених зв'язків на взаємні стосунки між людьми та життя суспільства взагалі. Мова йде про розбудову старої держави. Йде розклад родової громади, в основі якої знаходились кровноспоріднені зв'язки, сільська громада об'єднувала малі сім'ї за територіальним принципом. На початку X ст. протягом X ст. підвищується рівень накопичення багатств окремими сім'ями, що вплинуло на економічні зв'язки між малими сім'ями. Створюються умови для обмеження кровноспоріднених зв'язків. Це послаблювало існування кривавої помсти на відносини між малими сім'ями.

Ще однією умовою скасування кривавої помсти є розвиток товарно-грошових відносин. Відомо, що на певному етапі історич-

ного розвитку того чи іншого суспільства речі набували майнового характеру. Складається ситуація, коли вони стають еквівалентом інших речей. У свою чергу, кожна річ має свою вартісну оцінку через вираження її у грошовій сумі. Подібний процес перетворення речей на об'єкт купівлі-продажу відбувся й у Київській Русі. Економічний прогрес сприяв тому, що протягом X – на початку XI ст. швидко зростає у приватній власності кількість речей і їх вартісний еквівалент – гроші. Отже, з'являється реальна можливість сплатити викуп сім'ї. Тому можна погодитися з Р.Л. Хачатуровим, який зазначає, що скасування кривавої помсти стає можливою "...не ранее, чем вещи приобретали характер имущества, что позволяло использовать их в качестве эквивалента, нанесенно-го вреда и меры искупления" [6, с. 149].

Суттєвим чинником у цьому процесі було і прийняття християнства. Існування помсти суперечило основним канонам християнської віри. Тому церква різко негативно ставилась до існування кривавої помсти і, через свою просвітницьку діяльність, намагалась довести згубність цього звичаю.

Великий вплив на відміну кривавої помсти справили зміни у менталітеті, свідомості населення Київської Русі. У первісному суспільстві, коли особа повністю ототожнювала себе з родом, за її вбивство мстилися усі члени роду, як вбивці, так і його родичам. Але участь усього роду у відплаті викликала опір членів роду убивці. Тому це призводило до послаблення, а то й загибелі, як одних, так і других. З часом відбуваються зміни у свідомості людини, усвідомлюється небезпечність міжродових конфліктів. Це призводить до певних змін: мстяться тепер найближчі родичі вбитого, помста набуває індивідуалізованого характеру. У той період вона здійснюється вже за принципом Таліону: лише вбивство тягне за собою заповідання смерті винному. Подібна ситуація характерна і для Київської Русі доби кінця IX – середини X ст., що знайшло своє відбиття в русько-візантійських договорах. Просвітницька діяльність церкви на Русі, позитивні зміни у свідомості населення сприяли усвідомленню того, що вбивство з помсти є злочином.

Значний вплив на скасування кривавої помсти справив розвиток та зміцнення Київської Русі як держави, економічний про-

грес, культурний генезис. Наприкінці X - у першій половині XI ст. Київська Русь досягла у своєму розвитку апогею. За умов значних досягнень у державному, економічному, культурному будівництві узаконення кривавої помсти виглядає досить сумнівним. Адже чим вищий рівень прогресу всіх галузей суспільного життя, тим менше зберігається регресивних елементів попереднього ладу.

На скасування кривавої помсти вплинули і інші важливі чинники. Зокрема, санкціонована помста неминуче призвела б до свавільних дій, розправи. Постає питання: чи могла держава допустити подібне й піти на узаконення помсти? Адже це суперечило б не тільки встановленим нормам співжиття, а й могло спричинити розбрат, призвело б до порушення суспільного спокою.

Важливою причиною скасування кривавої помсти є фінансова зацікавленість суспільства, держави. Саме тому не тільки було скасовано помсту, а й обмежувалось коло родичів, які мали право на викуп. Тому у випадку відсутності "месників", штраф за вбивство йшов на користь суспільства, держави.

Враховуючи викладене вище, можна дійти висновку, що у ст. 1 Правди Ярослава кривава помста замінюється обов'язковою сплатою родичам вбитого викупу; термін "мстити" слід тлумачити не як "помститись", а як "мати право на відшкодування шкоди"; під словами "аще не будеть кто мстыя" необхідно розуміти відсутність тих родичів, які мали право на викуп. У цьому випадку суспільство, держава стягує на свою користь віру.

У зв'язку з проблемою існування у Короткій правді помсти за вбивство значний інтерес викликає твердження деяких учених щодо закріплення у ній помсти за вчинення калічень (ст. 5 - 6), побойів і поранень (ст. 2) та ображення честі (ст. 3). На наш погляд, подібна думка є неправильною. Це підтверджується тим, що вже у договорах Русі з Візантією першої половини X ст. зазначається, що за вчинення злочинів проти здоров'я ображений міг взяти лише викуп "по закону Рускому" (ст. 5 договору Олега та 14 договору Ігоря) [1, с. 35,55]. Виходячи з цього, нелогічним виглядає те, що у той період помста за ці злочини вже не застосовувалась, а Правда Ярослава санкціонує цей вид покарання. Тому існування таких формул як "оже ли себе не может мстити, то взяти ему за обиду

3 гривны" (ст. 2 Короткої Правди), "аще сего не постигнуть, то платити ему" (ст. 3 Короткої Правди), "чада смирять" (ст. 6 Короткої Правди) можна пояснити невисокою юридичною технікою правової пам'ятки – Правди Ярослава, і вони уявляються сучасному досліднику як певний архаїзм.

Таким чином можна зробити висновок, що кримінальне законодавство періоду Київської Русі було досить прогресивним. У X ст. у період становлення інституту покарання основна увага приділялась захисту особи та її майнових прав, тому метою покарання було відшкодування шкоди потерпілому або його сім'ї (при вбивстві) та відплата злочинцю за його вчинок. Покарання тієї доби характеризуються наявністю мети задовольнити інтереси потерпілих або їх родичів. Протягом X ст. відбувалось становлення системи грошових штрафів на користь суспільства, держави.

Протягом X – на початку XII ст. проходило створення необхідних умов (духовних, соціальних, економічних, політико-державних, релігійних), які впливали на генезис інституту покарання та детермінували розвиток правосвідомості суспільства.

Використана література:

1. Памятники истории Киевского государства IX – XII вв. (Сборник документов) / Подг. Г.Е. Кочин. – Л. : Государственное соц.-экон. изд-во, 1936. – 219 с.
2. Зимин А.А. Памятники русского права : В 2 вып. / Сост. А.А. Зимин. – М. : Государственное изд-во юридической литературы, 1952. – Вып. 1: Памятники права Киевского государства X – XII в. – 288 с.
3. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – 8-е изд. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. – 640 с.
4. Максимейко Н.А. Опыт критического исследования Русской Правды. – Харьков : Типография и Литография М. Зильберберг и Сыновья, 1914. – В.1 : Краткая редакция. – 217 с.
5. Максимейко Н.А. Русская Правда и литовско-русское право / Оттиск из сборника статей по истории права, изданного под ред. М. Ясинского в честь М.Ф. Владимирского-Буданова. – К., 1904. – 14 с.
6. Хачатуров Р.Л. Некоторые методологические и теоретические вопросы становления древнерусского права. – Иркутск: Иркутский гос. ун-т, 1974. – 184 с.

Ю.Л. Медведєв

викладач кафедри конституційного та міжнародного права
Луганського державного університету внутрішніх
справ імені Е.О. Дідоренка
(м. Луганськ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО СКЛАДУ ГЛАСНИХ ЛУГАНСЬКОЇ ДУМИ ЗА МІСЬКИМ ПОЛОЖЕННЯМ 1892 Р.

У 90-х роках XIX століття керівництво Російської імперії провело ряд реформ, які знаменували собою перехід уряду до поступового підпорядкування самоврядування бюрократичному апаратові держави. Реалізація цієї задачі відбувалась шляхом поступового перетворення міського самоврядування на структурний елемент державного механізму імперії.

Успіх реформи керівництво країни пов'язувало з новим законом про вибори. Так, за Міським положенням 1892 р. виборче право давалося лише тим городянам, які були найбільш заможною частиною міського населення. Як зазначав з цього приводу відомий російський дослідник Г.І. Шрейдер, "... в основу міського управління покладається виборча система, головна задача якої - забезпечити такий склад міського розпорядчого органу, який виявив би як можна менше схильності до "самостійності" і взагалі у всіх сенсах найбільш відповідав би поглядам адміністрації" [1, с. 194]. У порівнянні з попереднім Міським положенням 1870 р. майновий ценз був значно підвищений. Відповідно до ст. 24 Положення 1892 р. "правом участі у виборах гласних користуються: 1) особи, що перебувають у російському підданстві, а також благодійні, вчені та навчальні заклади та заклади урядові, якщо заклади та особи не менш одного року володіють у межах міського поселення, за правом власності довічного володіння, нерухомим майном, обкладеним оціночним на користь міського поселення збором і який стоїть за оцінкою, визначеною для стягнення цього збору: в обох столицях - не менш 3 тис. руб.; в губернських містах з населенням понад 100 тис. осіб і у місті Одесі - не менш 1,5 тис. руб.; в інших міських поселеннях - не менш 300 рублів; та 2) ті, що перебувають у російському підданстві особи та установи за закона-

ми імперії спілки, товариства та компанії, якщо визначені особи у межах міського поселення володіють торгівельно-промисловим підприємством, що потребує вибірки свідоцтва: у столицях – першої гільдії, а в інших містах – першої або другої гільдії" [2]. Тобто, в порівнянні з торгівельно-промисловим елементом, в інтересах дворян, як для власників нерухомого майна, були створені більш сприятливі умови. Планувалося, що ці заходи забезпечать зміну складу дум і, водночас, з посиленням контролю з боку уряду за їхньою діяльністю позитивно відіб'ються на підвищенні ефективності господарської діяльності міського самоврядування [3, с. 57]. Відтак, Міським положенням 1892 р., у зв'язку з введенням високого майнового цензу, розрядна система виборів була скасована. Ця обставина мала великий вплив на кількісний і якісний склад виборців, кількість яких у повітових та без повітових містах, в середньому, зменшилася у 3 - 4 рази [3, с. 58]. За межами виборчого процесу залишилися: наймані робітники, ремісники, усі дрібні торговці та власники будівель, які складали основну масу населення. В результаті виборчий корпус у більшості провінційних міст складався з помісного дворянства, крупної буржуазії та власників ценових будівель якими були службовці та відставні чиновники різних відомств.

У внутрішньому устрої органів міського самоврядування теж відбулися помітні зміни: було піддано скороченню чисельність гласних. Відповідно до ст.56 "... в міських поселеннях, що мають не більш 100 виборців, у думі повинно бути не більше 20 гласних. Там, де число виборців більше 100, на кожні 50 виборців понад цього числа додається по 3 гласних до тих пір, поки їхнє число не досягне у столицях 160, в губернських містах з населенням понад 100 тис. осіб і в м. Одесі – 80, інших містах – 60, у решті міських поселень – 40" [4, с. 111]. Зрозуміло, що таке мізерне число виборців, було невзмож повністю укомплектувати склад гласних. Тому, на практиці не поодинокими були випадки коли губернська адміністрація, користуючись наданим їй правом призначала гласних. Це мало місце тоді, коли під час виборів не набиралося потрібної кількості гласних (відсутність більш ніж 1/3 від загального складу думи). До повного "комплекту" дума доводилася за рахунок гласних

попереднього скликання.[5; стб. 35]. Усі гласні за будь яких обставин повинні були відповідати високому майновому цензу. Його втрата означала одне – вихід з складу органів самоврядування. Так, як це, наприклад, сталося з гласним Луганської міської думи І. С. Савченко, який через фінансові ускладнення був вимушений продати своє помешкання [6, арк.15].

Проте, реформа 1892 р. не призвела до бажаних результатів, яких від неї очікувало самодержавне керівництво країни. Перш за все тому, що її творці залишили поза увагою реальні тенденції суспільного та економічного розвитку країни, а також регіональні особливості, що залежали від соціального складу населення того чи іншого міста імперії. У зв'язку з чим певний інтерес представляє Луганськ, який у той час входив до південно – західного промислового району. Активні міграційні процеси, що мали місце в кінці XIX на початку XX ст. вплинули не тільки на етнічну, а й на соціальну різноманітність регіону, яка, в свою чергу, наклала відбиток і на органи самоврядування міста. На жаль, точних даних про склад гласних Луганської міської думи до 1908 року не зберіглося. Тому, порівняння кількісного та якісного складу означеної думи проведемо за даними тільки двох скликань 1908 та 1912 років, що зрозуміло, не відбиває у повній мірі динаміки тих змін, які відбувалися в думі в період після прийняття Міського положення 1892 року [7, арк. 1 – 3 зв].

Таблиця 1

Рік формування	Дворяни	Службовці	Почесні громадяни	Купці	Міщани	Обивателі	Селяни	Всього*
1908	-	4 13,5%	3 10%	6 19,9%	5 16,7%	11 36,5%	1 3,4%	30 100%
1912	2 5%	9 22,5%	5 12,5%	6 15%	9 22,5%	8 20%	1 2,5%	40 100%

* без урахування голови повітової земської управи та депутата від духовного відомства.

Як бачимо, у порівнянні з попереднім скликанням кількість гласних у 1912 році збільшилась на 10 осіб (11 обрані повторно). Це свідчило про зростання міста, збільшення не тільки його населення, а й цензових домовласників. Проте, завдяки цілеспрямованій державній політиці основний приріст відбувся не за рахунок буржуазії (купців, міщан, обивателів), а дворян і службовців, які разом складали 27,5% від загального складу думи. Але вони і за таких умов були у меншості: на відміну від багатьох міст центральних районів європейської частини імперії, в думі Луганська протягом двох скликань домінувала дрібнобуржуазна група – міщани, обивателі, селяни які складали у 1908 р. – 56,6%, а у 1912 р. – 45% від загальної кількості гласних. Для порівняння: за даними вибіркового аналізу дум 53 повітових та без повітових міст означеного регіону ця група складала лише 38,4% гласних [3, с. 66]. Зрозуміло, що головну роль у такій розстановці сил відіграло Міське положення 1892 р., яке, перш за все, протидіяло росту купецького елемента у думі (саме цього і прагнули досягти творці міської реформи). Але головною причиною цього явища слід вважати скоріше не юридичні, а економічні фактори: Луганськ на той час був порівняно молодим містом в якому ще не сформувався в достатній кількості прошарок місцевої торгівельної олігархії. Великі природні багатства краю та сприятлива економічна кон'юнктура створювали широкі можливості для підприємницької діяльності, що приваблювало перш за все представників виробничої та дрібної торгівельної буржуазії, яка і була, відповідно, представлена у Луганській думі. Тобто, незважаючи на юридичні обмеження розпорядчий орган міста, протягом двох скликань, залишався переважно буржуазним (а точніше промислово-буржуазним).

Не в повній мірі досягла своєї цілі і ст. 57. Положення, у відповідності до якої, з метою посилення контролю за діяльністю органів міського громадського управління, до складу дум вводилися крім обраних гласних голова повітової земської управи і депутат від духовного відомства з правом голосу. На практиці вони не часто приймали участь у засіданнях думи. Так, з 23 чергових та 8 позачергових засідань Луганської думи, які відбулися у 1912 році, голова повітової управи був присутніми тільки на 1 черговому та 3 по-

зачергових. На відміну від нього депутат від духовного відомства на засіданнях означеного органу не з'явився і жодного разу [7, арк. 6 зв - 7, 8 зв - 9]. Тобто, вплив означених осіб на рішення міського самоврядування був мінімальним і торкався, перш за все, взаємних інтересів і, у даному випадку, їх не можна розглядати як суттєвий фактор, що стримував прояви опозиційності означеного розпорядчого органу Луганська.

Таким чином, недостатнє вивчення об'єктивних процесів, що відбувалися у суспільстві, відсутність перспективного бачення проблем і шляхів їхнього розв'язання, а також певні стереотипи у прийнятті рішень керівництвом країни, призвели до того, що практична реалізація, при наймні, окремих статей Міського положення 1892 р. не завжди відбувалася у суворій відповідності до нормативних приписів. Це змушувало самодержавство "на швидкоруч" пристосовувати згаданий вище закон до реалій часу, та суттєво ускладнювало досягнення цілей поставлених перед ним.

Використана література:

1. История России в XIX веке : в 9 т. - СПб.: И-во "То-ва Бр. А. и И. Гранать и Ко", б./г. -
- Т. 5. - Отд. I. - б./г. - 340 с.
2. Городовое положение: Высоч. утв. 11 июня 1892 г. / Полное собрание законов Российской империи. - Собр. 3-е. - СПб., 1895. - Т. XII. - № 8708.
3. Нардова В. А. Органы городского самоуправления в системе самодержавного аппарата власти в конце XIX - начале XX в. // Реформы или революция. Материалы международного коллоквиума историков. - СПб., Наука, 1992. - С. 55 - 66.
4. Городовое положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. / сост. Мыш М. И. - СПб, 1897. - 780 с.
5. Энциклопедический словарь. То-ва "Бр. А. и И. Гранать и Ко" : в 58 т. / [под ред. Ю. С. Гамберова и др.]. - [7-е изд.]. - б./м.: Из-во То-ва "Бр. А. и И. Гранать и Ко"- б/г.
- Т. 16. - б/г. - 688 стб.
6. Перелік постанов Миської Думи. - Державний архів Луганської області (далі ДАЛО). - Ф. 60. - Оп. 1. - Спр. 8. - 75 арк.

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

---

7. Звіт про діяльність Міської Думи та Управи, відомості про відвідування зборів, списки, відомості про діяльність міського архітектора. - ДАЛО. - Ф. 60. - Оп. 1. - Спр. 26. - 81 арк.

Т.П. Ткач

ад'юнкт Київського національного
університету внутрішніх справ
(м. Київ, Україна)

ПРИЧИНИ ЛІДЕРСТВА У ВЧЕННІ МІХЕЛЬСА

У своїй праці "До соціології сутності партій в сучасній демократії" на основі розвитку та функціональної побудови соціалістичної партії, використовуючи власний досвід участі, він доводить, що лідерські прагнення присутні в будь-якому суспільстві та виводить закон "залізної олігархії", який, за його висновком, неминуче проявляється при демократичній формі державного устрою. Дефіцит демократії, тяга до олігархії в буржуазних та аристократичних партіях - це природно, проте саме виявлення таких тенденцій в демократичних та соціалістичних партіях, які своїм виникненням заперечують всі прояви олігархії, є доказом дії закону "залізної олігархії".

Причини лідерських тенденцій в суспільстві Міхельс поділив на три основні групи:

1. Технічні та адміністративні причини лідерства.

Необхідність організаційного устрою. Використовуючи погляди Вебера стосовно організаційної побудови суспільства, Міхельс доводить неминучість появи організацій при демократичному режимі. Він вказує, що будь-який клас, який виставляє суспільству певні вимоги та прагне до реалізації комплексу визначених ідей, потребує організаційної структури. В будь-якому угрупованні людей, незалежно від його цілей створення (чи то економічна, чи політична, чи просвітницька), для досягнення мети діяльності потрібна суворя організація з розподілом всіх функцій членів угруповання. Існування і функціонування демократичного політичного режиму неможливе без чіткої організаційної структури. "Де-

мократія немислима без організації". [1, с. 20] Тільки з її допомогою воля індивідуумів перетворюється на колективну. "Сучасне суспільство і цивілізація функціонують та розквітають через організації" [2, с. 325]

Фактор організації є важливим у здійсненні демократичної форми правління, проте саме він формує лідерів, уніфікує їх соціальні та особисті якості у зв'язку з організаційно-бюрократичними потребами. Лідерство має тенденцію до свого здійснення саме в контексті організованих груп.

Механічна та технічна неможливість прямого правління масами. Втілення принципів безпосередньої демократії в сучасному розвиненому суспільстві неможливе. Спочатку створена на принципі загальної рівності всіх учасників організація, голова якої – всього лише слуга маси, в чій функції входить доведення рішень маси до вищестоящих органів та представництво позиції та інтересів організації, згодом потребує кваліфікованих та професійних членів, наслідком чого є виокремлення деяких учасників з маси та визнання їх лідерами. Для підтримання та розвитку своєї діяльності організація потребує кваліфікованих членів. "Технічна спеціалізація, яка є неминучим результатом усіх величезних організацій, потребує так званого експертного лідерства". [1, с. 26] Специфічним атрибутом лідерства, що є наслідком його кваліфікаційних здібностей, постає влада, яка поступово відбирається у мас та концентрується тільки в руках лідерів.

З технічних та адміністративних причин, а не тільки для тактичних дій сильна організація потребує відповідного сильного лідерства. Для демократії ж перша поява професійного лідера означає початок кінця та логічну неможливість репрезентативної системи. Народ, який надає право комусь себе представляти, вже не є вільним, не може вважатися суб'єктом влади. Якщо люди делегують свою суверенність, вони відрікаються від неї: "...воля окремої особистості, а також всіх людей в цілому, не може передаватися." [1, с. 31]

Один з головних спеціалістів в політичній думці Р. Міхельса, північноамериканський політолог іспанського походження Хуан Хосе Лінс, пропонує наступну схему характеристики олігархії та

процесу олігархічного перетворення організацій: 1. Поява лідерства; 2. Поява професійно стабілізованого лідерства; 3. Утворення бюрократії; 4. Централізація влади; 5. Переміщення цілей організації, особливо відхилення останніх кінців до інструментальних цілей; 6. Збільшення ідеологічної жорстокості; 7. Збільшення різниці між лідерами та членами організації; 8. Зменшення можливості участі членів організації; 9. Кооптація лідерів опозиції; 10. Віраж призову в члени класу. [3, с. 213]

2. Психологічні причини лідерства

Незмінність делегованих представників. Здобуття особою прав зі здійснення влади одного разу певним чином впливає на її свідомість і вважається апріорі, що саме вона має незаперечне право на владні повноваження вдруге. "Традиція стає правом". [1, с. 33] Для укріплення та встановлення своєї влади народні представники використовують іноді демократичні методи боротьби, а деколи і йдуть на політичні хитрощі. "Щоб підтримати себе, елітна система організації відповідає на вимоги мас, використовуючи різні стилі методів та примусів: реформу, премії, спонукання, переконання, маніпуляції, вербування та адаптацію" [2, с. 336] А в свідомості маси формуються деякі уявлення про певного представника влади як єдиного можливого. Результат завжди один - при владі, навіть при демократичному режимі, залишаються визначені депутати, які намагаються контролювати весь процес виборів. З часом іншим представникам стає набагато важче потрапити в парламент.

Відчуття масою необхідності в лідері. Маса, серед якої здебільшого робітники та селяни, що не цікавляться політичним життям не тільки в силу пасивності, але й за браком часу, зайняті повсякденними робочими справами, не здатна взяти на себе обов'язки ще й з вирішення партійних справ. Тому більшість звичайно потребує певну особу, яка візьме на себе всі складнощі керування та представництва інтересів маси. "В масі, навіть в організованій масі робітничої партії, є безмежна необхідність для керівництва та спрямування." [1, с. 40]

Політична вдячність мас та культ пошани. "На додачу до політичної байдужості мас та їх необхідності в керівництві, є і інший

фактор, набагато більш моральніший, який сприяє перевершеності лідера – вдячність, що відчуває натовп до тих, хто говорить та пише від їх імені." [1, с. 41] Ще Маккіавелі наголошував на важливості завоювання прихильності натовпу задля здобуття влади. Маса, яка здебільшого неосвічена та некомпетентна в політичній сфері, благоговіє перед своїми представниками. Лідери стають захисниками та радниками людей, від них залежить становище народу, спокійне мирне життя та задоволення всіх потреб. Т. Карлейль у вшануванні лідера, який у його баченні постає "героем" вбачав крайню необхідність задля досягнення майбутніх цілей: "В тому, що людина так чи інакше поклоняється героям, що ми, всі ми, вшановуємо та завжди будемо вшановувати великих людей, я бачу живу скелю серед всіляких потрясінь, єдину стійку точку в сучасній революційній історії, яка інакше представлялась би бездонною та безбережною". [4, с. 17] Культ пошани іноді настільки присутній в свідомості людей, що вони готові терпіти будь-які страждання та покарання заради своїх лідерів, відстоюючи позиції серед колег та при владі. "Вшанування героя – це трансцендентне здивування перед великою людиною". [4, с. 14]

Необхідність додаткових якостей лідера. Для формування лідерської позиції в суспільстві, особа повинна бути наділена якостями, які б вражали та захоплювали масу. Такими якостями Міхельс визнає: ораторське мистецтво; широта поглядів та сила ідей; самостійність або самовпевненість; у виняткових випадках – доброта серця та справедливість; престиж та слава.

До інтелектуальних факторів, які сприяють здобуттю особою певних лідерських повноважень, Міхельс відносив перевершеність лідерів та їх незамінність, оскільки лідери в силу своїх професійних обов'язків стають ознайомленими з різними аспектами фінансових проблем та з питаннями зовнішньої політики, поступово набувають значимості, яка робить їх потрібними та незамінними для здійснення парламентської тактики, а також формальну та реальну некомпетентність мас, що "...виявляється у всіх сферах політичного життя, і це створює найгрунтовніший фундамент для влади лідерів". [1, с. 57]

Демократія на сучасному етапі розвитку вже втратила своє першочергове значення як "влада народу", вона реалізується здебільшого через політичні партії – об'єднання громадян. Висунення окремих позапартійних кандидатів дає менше шансів на здобуття повноважень. Розглядаючи структуру влади в сучасному демократичному суспільстві, можна зробити висновок, що представлення вже втратило будь-який зміст та не може вважатися прямим зв'язком між тими, хто обирає, та вибраними. Процес обертається навколо трьох частин: представлені, партія, представники. І проміжна інстанція – партія – є настільки міцною, що здається непотрібною перша інстанція, проте, як зазначає Гарсіо Пелайо, якому вдається визначити сучасну демократію як "демократію партій", розвинене суспільство є організованим суспільством, і "партії виступають транспортним зв'язком суспільства політичного представлення маси." [3, с. 216]

На нашу думку, основні ідеї концепції Міхельса є актуальними в сучасний час розвитку держави : демократія потребує організації, внаслідок чого неодмінно з'являється лідер або незначна меншість, яка бере на себе функції з управління, що неминуче призводить до олігархії. Усвідомлення ролі та значення лідерства в суспільному житті є важливим для розбудови української державності, адже від якісного керівництва залежить успіх та процвітання організації. Лідери формуються в організаціях, і саме від членів організації залежить визнання за особою права на лідерські повноваження.

Використана література:

1. Robert Michels. Political parties. A Sociological Study on the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy. – Batoche books. Kitchener. – 2001. – P. 276.
2. Ali Farazmand The Elite Question: Toward a Normative Elite Theory of Organization // Administration & Society. – 1999. – №31. – P. 321-360
3. Rafael Caparrós Valderrama. Robert Michels y las teorías elitista competitivas de la democracia Entelequia // Revista Interdisciplinar. – 2008. – № 6. P. 207-242.

4. Карлейль Т. Теперь и прежде // Сост., подгот. текста и примеч. Р. К. Медведевой. – М.: Республика, 1994. – 415 с.

Ю.А. Цимбалюк

викладач кафедри конституційного
та міжнародного права Луганського державного
університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
(м. Луганськ, Україна)

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ РЕСПУБЛІКИ МАКЕДОНІЯ НА ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Процес оформлення самостійності Македонії, що розпочався у січні 1991 р. з прийняття Декларації про суверенітет Соціалістичної Республіки Македонії, завершився 17 листопада 1991 р. прийняттям нової Конституції Республіки Македонії (РМ), яка проголошувала республіку суверенною демократичною державою [1, с. 269]. З цього часу в Македонії починаються радикальні зміни політичної та економічної систем.

Еволюція політичної системи та її демократизація була пов'язана в Македонії з розвитком багатопартійності, представницької системи, налагодженням діяльності системи влади та управління. Перші партійні вибори на багатопартійній основі відбулися у листопаді-грудні 1990 р., ще в рамках Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії. У виборах приймали участь 18 політичних партій, 1 громадська організація та 43 незалежних кандидата. В результаті до македонського парламенту увійшли представники 7 політичних партій та 3 незалежних кандидата. Слід надати характеристики основним політичним партіям:

1. *Соціал-демократичний союз Македонії (СДСМ)* заснований 20 квітня 1991 р. на XI з'їзді Союзу комуністів Македонії (СКМ), коли було вирішено легалізувати ідею щодо створення соціал-демократичної партії. Члени партії визнали себе спадкоємцями комуністів тільки в правовому сенсі, а в кадровому і програмному наго-

лосили на своєму новаторстві та зреклися колишніх структур СКМ [2, с. 15].

2. *Внутрішня македонська революційна організація – Демократична партія національної македонської єдності (ВМРО – ДПМНЄ)* заснована 17 червня 1990 р., як партія, що продовжує історичні традиції національної македонської партії створеної у 1893 р. Сучасними цілями партії є створення національної македонської держави та досягнення національної духовної, політичної, економічної, а також етнічної єдності македонського народу [3, с. 2-3].

3. *Соціалістична партія Македонії (СПМ)* заснована 22 вересня 1990 р. на основі Соціалістичного союзу трудового народу Македонії. Партія має громадянську, демократичну, соціалістичну орієнтацію. В основі програми покладено принципи Соцінтерна: економічна і політична свобода, правда та солідарність як головні людські цінності [4, с. 1].

4. *Демократична партія Македонії (ДПМ)* заснована у квітні 1992 р. у м. Тетово. Громадянська партія демократичної орієнтації. Партія виступає за особисті свободи і права всіх громадян, за ринкову економіку, приватну власність, за соціальний захист громадян тощо.

5. *Демократична партія (ДП)* заснована 27 червня 1993 р. в результаті об'єднання кількох партій демократичної орієнтації. Партія виступає за суверенітет та територіальну незалежність Македонії. У зовнішній політиці – за нейтралітет, але за приєднання до НАТО.

6. *Ліберальна партія (ЛП)* створена на основі Союзу реформаторських сил Македонії з січня по березень 1992 р. являла собою опозиційну парламентську партію. Партія виступає за економічну свободу, лібералізацію економіки, за інтеграційні процеси на Балканах і в Європі [5, с. 1-13].

7. *Партія демократичного процвітання (ПДП)* заснована 15 квітня 1990 р. Партія користується підтримкою 90 відсотків албанського населення Македонії. Виступає за надання рівних прав албанцям у представництві в державних органах країни [6, с. 1-2] Керівництво ПДП наполягає на тому, що партія є громадянською, а не національною.

У 1994 р. в Республіці Македонія було зареєстровано вже близько 60 політичних партій з котрих 15 представляли інтереси національних меншин. Напередодні нових парламентських виборів було прийнято закон про політичні партії [7, с. 1197-1200].

Перші вибори в умовах самостійності відбулися у жовтні-листопаді 1994 р. За місця в парламенті боролися 38 політичних партій і 293 незалежних кандидата. На місця в парламенті претендували три групи партій: а) правлячий блок "Союз за Македонію", б) національна македонська опозиція на чолі з ВМРО - ДПМНЕ та Демократичною партією, в) національні албанські партії. У зв'язку з байкотуванням виборів опозиційними партіями абсолютну більшість в парламенті здобув "Союз за Македонію" (80 місць з 120). Через деякий час відбувся розкол правлячого блоку - Ліберальна партія вийшла з "Союзу за Македонію" та стала опозиційною. У подальшому було сформовано коаліційний уряд із представників Соціал-демократичного союзу Македонії, Ліберальної та Соціалістичної партій. Албанська меншина в уряді була представлена 4 міністрами, віце-прем'єром та 5 заступниками міністрів.

Отже, завдяки розвитку багатопартійності на початку 90-х років ХХ століття в парламенті Республіки Македонія були представлені інтереси всіх верств населення, що дозволило ефективно регулювати сфери суспільного, політичного та економічного життя країни.

Використана література:

1. Югославия в огне: Документы, факты, комментарии (1990-1992) / Фонд югославян. исслед. и сотрудничества "Славянская летопись"; Отв. ред. Е.Ю. Гуськова. - М.: Б. и., 1992. - т.1: Современная история Югославии в документах. - 371 с.
2. Втор конгрес на Социјалдемократскиот сојуз на Македонија // Демократија - Скопје, 1995 - 28 мај. - С.15 - 17.
3. Програмска резолуција на Десетиот конгрес на ВМРО-ДПМНЕ // Глас на ВМРО-ДПМНЕ. - Скопје, 1995. - Јуни/јули. - Г.5, бр.21/22 - Прилог - С.2-5.

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

---

4. Конгрес на Социјалистичката партија на Македонија. Програмска декларација. – Скопје, 1995. – 13 с.
5. Партиска програма на Либералиата партија. – Скопје, 1995. – 13 с.
6. Platforma zgjedhore PDP. – Tetove, 1994. – 12 p.
7. Службен весник на Република Македонија. – Скопје, 1994. – 5 авг. – Бр. 41. – С. 1197-1200.

Я.М. Швець

старший лаборант кафедри теорії та історії
держави і права Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
(м. Луганськ, Україна)

**РОЗВИТОК ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ
МЕНШИН НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ
(ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ І ДО СЬОГОДЕННЯ)**

Окремі елементи реалізації прав національних меншин в Україні, у сучасному розумінні, існували ще від часів античних полісів Північного Причорномор'я до XVIII ст. У ці роки забезпечувалася реалізація окремих прав національних меншин, насамперед особистих, релігійних, економічних, соціальних та мовних прав. В цей період відбувалося формування багатьох сучасних національностей, зокрема: українців, росіян, білорусів та інших, не існувало сучасної концепції громадянства (підданства), більшість національних спільнот того часу було переселенцями або мігрантами, багато з них відчували більший зв'язок із своєю етнічною батьківщиною, ніж з державою в якій вони проживали. Тому почнемо аналізувати основні положення щодо реалізації прав національних меншин в Україні від часів античних полісів Північного Причорномор'я до XVIII ст.

Чому саме від часів існування античних полісів Північного Причорномор'я, тому що до того часу не було розвинутих державоподібних утворень на території сучасної України, а тому, саме з їх виникненням слід пов'язати початок еволюції окремих елементів

реалізації прав національних меншин в Україні в сучасному розумінні.

У стародавні часи в Північному Причорномор'ї існували античні поліси (міста-держави), які заснували елліни (греки). Найдавнішою грецькою колонією на території сучасної України було поселення на острові Березань, засноване у 2-й пол. VII ст. до н.е. Заснування інших грецьких колоній у Північному Причорномор'ї припадає в основному на VI ст. до н.е., коли були засновані: Тира, Олівія, Пантікапей, Тірітаку, Німфей, Керкінітіда, а в кінці V ст. до н.е. засновано Херсонес Таврійський. Всі ці колонії незабаром перетворилися на самостійні поліси [1, с. 36]. Найбільшою з античних держав Північного Причорномор'я було Боспорське царство з центром у Пантікапей, яке виникло внаслідок об'єднання античних полісів у 480 р. до н.е. Ця держава за складом населення не була суто грецькою, до неї входили і місцеві племена [2, с. 72], тобто у Боспорському царстві, крім греків, проживали представники й інших національних спільнот. Античні міста-держави Північного Причорномор'я проіснували до IV–V ст. н.е. Населення цих античних полісів було переважно грецьке, однак, вже у той час в них проживали особи не грецької національності – євреї, а згодом і вірмени. Усі громадяни античних полісів були рівними перед законом. Стосовно реалізації більшості прав національних меншин обмежень за національною ознакою не було, однак існували проблеми із реалізацією релігійних прав національних меншин, зокрема євреїв. Про факт співжиття греків та євреїв в античних полісах, що існували на території сучасної України, засвідчує те, що при розкопках християнського храму в Херсонесі Таврійському, під його фундаментом були знайдені залишки пізньоантичної синагоги, що засвідчило наявність віруючих іудеїв у древньому Херсонесі [3, с. 13]. У той час національні меншини полісів не мали спеціальних компенсаційних прав. Принципи рівності всіх громадян та недискримінації національних меншин мають важливе значення в еволюції реалізації прав національних меншин.

У наступний період, аж до утворення Київської Русі, на території України не було постійних державоподібних утворень.

Новий період в еволюції реалізації прав національних меншин в Україні пов'язаний із утворенням Київської Русі. Внаслідок розвитку міст окремі національні меншини, зокрема євреї, проживали дисперсно, переважно у містах. Особливий статус мали греки-священники, які були запрошені до Київської Русі із Візантії для зміцнення християнства, для них створювалися сприятливі умови реалізації насамперед особистих та релігійних прав. У цей період було засновано перші національні колонії на території Київської Русі – німецькі та вірменські. Так, починаючи з XI століття невеликі групи німців з Майнцу, Відня, Любеку заснують торговельні колонії в Києві, Володимирі-Волинському, Луцьку. Після монголо-татарської навали, на запрошення галицько-волинських князів, німецькі майстри приїждять для відбудови міст, розвитку ремесел та торгівлі[4, с. 4]. У Київській Русі характерним було ліберальне відношення до представників національних меншин, існували деякі гарантії реалізації їх прав, на них поширювався загальний правовий режим, як і на давньоруські спільноти Київської Русі. Разом з тим, були елементи певного самоврядування громад деяких національних колоній, зокрема вірменських.

Впродовж XI–XVII століть у різних регіонах сучасної України, в основному в Західній і Правобережній Україні, Криму, було засновано вірменські колонії (всього відомо 70). Найбільші з них були у Львові, Кам'янці-Подільському, Володимирі, Луцьку, Станіславі, Язлівці, Бродах. Важливим стимулом переселення вірменів на українські землі, в основному торговців та ремісників, були сприятливі умови для підприємницької та господарської діяльності, а також надання їм права мати свій суд, самоврядування, церкву. Вірмени відігравали важливу роль у житті України, піднесенні економіки середньовічних міст. У вірменських колоніях високого рівня досягла культура: розвивалася історіографія, літописання (половецькою і вірменською мовами), народна творчість, книгодрукування (у Львові була вірменська друкарня у 1616 – 1618 рр.), освіта [5, с. 31]. Деякі збудовані у той час вірменами культові й цивільні споруди, збере-

глися до наших днів, наприклад, Вірменський Кафедральний Собор Успія Діви Марії у м. Львові 1363 року та ін. Вірменська спільнота за відсутності власної державності зберігала свою національну ідентичність в особі церкви, навіть, на території України.

Тобто даний період характеризується нерівномірним розвитком реалізації прав національних меншин, в окремих випадках були створені сприятливі умови для реалізації їх прав. У ті роки не існувало сучасних гарантій та механізму реалізації прав національних меншин, однак, були наявні окремі їх елементи, які стали важливим кроком у розвитку правового статусу національних меншин в Україні та реалізації їх прав.

У рамках дослідження реалізації прав національних меншин в Україні, важливе місце займає дослідження еволюція реалізації прав національних меншин в Україні, яка відбувається протягом тривалого часу. Тому, доцільно умовно виділити наступні етапи еволюції реалізації прав національних меншин в Україні:

- *перший етап* (від XVIII ст. до 1917 р.), протягом якого більш детально регламентовані окремі права національних меншин, здійснювалася активна державна політика у цій сфері, яка сприяла або обмежувала можливості реалізації прав різних національних меншин, зокрема, сприятливий режим для реалізації економічних, релігійних та освітніх прав німців-колоністів у Південній Україні, обмеження реалізації прав євреїв, шляхом запровадження "смути осілості" в Російській імперії;

- *другий етап* (1917 – 1920 рр.), протягом якого в Україні здійснювалися спроби встановити правовий статус національних меншин, на основі положень відповідних нормативних актів органів влади різних форм української державності, задекларовано різні права національних меншин, вперше було створено сприятливі передумови для реалізації політичних прав національних меншин в Україні, чим найкраще скористалися євреї та поляки, проте, реалізація більшості прав національних меншин була проблематичною, оскільки не існувало належних гарантій та механізму забезпечення їх реалізації, були численні єврейські погроми;

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

- *третій етап* (1921 - 1931 рр.), протягом якого покращено правовий статус національних меншин в Україні, створено відповідні національні адміністративно-територіальні одиниці, забезпечена належна реалізація більшості прав національних меншин, крім їхніх релігійних прав, наявні обмеження економічної та політичної діяльності;

- *четвертий етап* (1932 - 1940 рр.), протягом якого обмежено правовий статус національних меншин в Україні, ліквідовано національні адміністративно-територіальні, значно погіршено умови реалізації прав національних меншин порівняно із попереднім етапом: обмеження деяких їхніх особистих, політичних, культурних, освітніх та мовних прав, послаблення гарантій та механізму забезпечення реалізації прав національних меншин;

- *п'ятий етап* (1941 - 1945 рр.), протягом якого здійснювалися масові порушення прав національних меншин та корінних народів на території України, були відсутні передумови для реалізації більшості прав національних меншин, геноцид євреїв та циган, масові вбивства українців, росіян, білорусів, поляків, караїмів, кримчаків фашистами, депортації німців, кримських татар, болгар, вірмен, греків радянською владою, боротьба радянської влади проти воєнізованих формувань УПА та Армії Крайової на Західній Україні;

- *шостий етап* (1946 - 1953 рр.), протягом якого покращено умови реалізації прав національних меншин в Україні, відновлено основні елементи їх правового статусу, тривали обмеження щодо реалізації багатьох прав німецької меншини та депортованих спільнот;

- *сьомий етап* (1954 - 1986 рр.), протягом якого в Україні поступово відновлювалися та розширювалися елементи правового статусу національних меншин, поступова реабілітація депортованих національних спільнот, покращення умов реалізації прав національних меншин, демагогічні ідеї щодо "вирішення національного питання в СРСР";

- *восьмий етап* (1987 р. - 24 серпня 1991 р.), протягом якого внаслідок політики перебудови, відбувається національне від-

родження різних національних спільнот України, вони утворюють свої громадські організації, суттєво покращено умови реалізації прав національних меншин, суттєво покращено реалізацію деяких їх політичних, економічних та культурних прав;

- *дев'ятий етап* (почався з 24 серпня 1991 р.), пов'язаний із проголошенням незалежності України, зростанням суспільно-політичної активності національних меншин, масовим поверненням депортованих спільнот, насамперед кримських татар в Україну, прийняттям нормативно-правових актів, спрямованих на формування правового статусу національних меншин в Україні, зокрема, Декларації прав національностей України від 1 листопада 1991 р., Закону України "Про національні меншини в Україні" від 25 червня 1992 р. та інших, на даному етапі створено якісно нові умови, гарантії та вдосконалено механізм забезпечення реалізації прав національних меншин. Реалізація прав національних меншин в незалежній Україні здійснюється на якісно новому рівні порівняно із попередніми етапами.

Вищезазначена періодизація еволюції реалізації прав національних меншин в Україні є умовною, вона не носить абсолютного характеру, оскільки кожен із її етапів можна поділити на окремі складові. Разом з тим, для проведення дослідження реалізації прав національних меншин в Україні, така періодизація має важливе значення.

Еволюція політико-правової думки щодо проблематики реалізації прав національних меншин від античних часів до сьогодення свідчить, що дана проблема займає важливе місце у поглядах багатьох відомих мислителів, а особливо актуальною вона є нині. На основі аналізу ідей у цій сфері різних мислителів минулого та сучасних науковців, можна сформувати найбільш оптимальну модель забезпечення належної реалізації прав національних меншин у тій чи іншій країні та за міжнародним правом.

Еволюція реалізації прав національних меншин в Україні свідчить про складний шлях утвердження та розвитку правово-

го статусу національних меншин, гарантій реалізації їх прав, що нерідко порушувався внаслідок антигуманних ідей та їх втілення в життя, розпалювання міжнаціональної ворожнечі, впливу політичної кон'юнктури, конфліктів між окремими державами.

Сучасна система гарантій реалізації прав національних меншин увібрала в себе досвід різних етапів еволюції реалізації прав національних меншин в Україні. Вона заслуговує на позитивну оцінку, хоча ще існують численні проблеми у цій сфері, вирішення яких не можна відкладати на віддалене майбутнє, оскільки своєчасне і оптимальне удосконалення системи гарантій реалізації їх прав сприятиме покращенню міжнаціональних відносин, зміцненню міжнаціонального миру та злагоди в Україні. При розвитку системи гарантій реалізації прав національних меншин потрібно враховувати досвід минулого, з метою використання кращого досвіду, недопущення повторення помилок, оптимального правового врегулювання сфери міжнаціональних відносин та вдосконалення гарантій реалізації прав національних меншин в Україні.

Еволюція реалізації прав національних меншин в Україні засвідчує перспективи подальшого розвитку правового статусу національних меншин, а також вдосконалення гарантій реалізації їх прав.

Використана література:

1. Етнічні спільноти України : Довідник / За ред. В. Євтуха. - К. : Фенікс, 2001. - 252 с.
2. Кульчицький В. С. Історія держави і права України. Академічний курс / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тишків - Київ, 2007. - 623 с.
3. Коробков Д. Синагога и церковь Херсонеса Таврического - вражда или преимство? / Д. Коробков // Тирош - труды по иудаике. Вып. 6. - М. : Сэфер, 2003. - С. 13 - 15.
4. Євтух В. Б. Німці в Україні (1920-і - 1990-і роки) / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко ; Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень НАН України. - Київ : ІНТЕЛ, 1994. - 183 с.

5. Капраль М. Національні громади Львова XVI-XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / М. Капраль. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2003. – 440 с.

Н.Л. Штурмак

ад'юнкт Київського національного
університету внутрішніх справ, магістр
(м. Київ, Україна)

ХАРАКТЕРИСТИКА І ПОРІВНЯННЯ СУЧАСНОГО ШИРОКОГО КЛАСУ ІНДУСЬКОГО І МУСУЛЬМАНСЬКОГО РЕЛІГІЙНОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ

В сучасному світі великого значення набуває мусульманське і індузьке релігійне праворозуміння в результаті широкого поширення ісламу і індуїзму. Зосередив основи свого віровчення ряді країн: індуїзм – Індія, Непал, Шрі-Ланка, Пакистан, Бангладеш, Індонезія, Південно-Східна Азія, о. Фіджі, Маврикій, Гайана, ЮАР та інші; іслам – Єгипет, Іран, Ірак, Кувейт, Марокко, Саудівська Аравія, Пакистан, Афганістан, Лівія, Туніс, Алжир, Марокко, Судан та інші; ці релігії спонукали і були рушієм для створення та розвитку релігійної інтерпретації права в призмі існуючої релігії даних країн. Ці дві релігії у правовому статусі підтримують державою, виступають як уніфіковані релігії, тобто не несуть безпосередньо етнічних рис, мають над етнічний характер; мають державний статус в деяких країнах (наприклад, іслам – Західна Азія, індуїзм – Непал). Все це обумовлює розгляд індузького і ісламського релігійного праворозуміння шляхом проведення компаративного аналізу.

Релігійна інтерпретація права на даний час обумовлює необхідність створення умовної класифікації, поділу існуючих поглядів на релігійне праворозуміння тої чи іншої релігії. Вона складається з комплексу класів, типів і підходів до релігійної інтерпретації права і являє собою: клас широкого і вузького пра-

ворозуміння, які в свою чергу поділяються на ряд підтипів: зв'язку відношення релігії і права; позитивістсько-нормативістський, співвідношення сучасного і традиційного права ; спеціальний тип; з позиції соціуму. Всі ці типи в свою чергу поділяють на ряд підтипів зі своїми особливостями, рисами і характеристиками.

Широкий клас в призмі індуїстського і мусульманського релігійного праворозуміння як свій різновид виокремлює підвид з позиції правової системи або специфічної системи права.

Мусульманська інтерпретація цього підвиду (правової системи або сім'ї) характеризується не як цілковито позитивна [1, с. 43-45; 2, с. 753-754], а як та, що має комплексно релігійно-правовий характер і тлумачиться як специфічна правова система, що існує в рамках ісламської релігії, базується на мусульманській теології, має державний характер і більш ніж усі інші світові релігії пов'язана з правом [3; 4], або як сформовану в результаті ісламізації правової практики, шляхом надання релігійної форми раціональній систематизації юридичних принципів, норм і індивідуальних рішень, самостійну правову сім'ю, специфіка якої полягає, в першу чергу, в складному поєднанні релігійних і юридичних начал [5]; чи заснована на поєднанні релігійно-правових законів права система, що вийшла за межі однієї держави і згодом набула світового значення.

Основна особливість інтерпретації мусульманського права як правової системи чи сім'ї полягає в тому, що норми мусульманського права складають компонент правової системи чи специфіку правової сім'ї. Серед цих норм можна побачити юридичні правила поведінки, що співпадають за своїм змістом з релігійними нормами і тісно з ними взаємодіють, однак сегмент такої взаємодії відносно вузький, порівняно як із загальними рамками дії мусульманського права, так із сферою дії релігійних ісламських норм. Адже відносно невелика кількість норм сучасного мусульманського права виникла на основі відповідних релігійних вчень, а переважна їх частина має до релігії тільки другорядне відношення. Звідси можна сказати, що му-

сунтанське право на теперішній час до певної міри ґрунтується на ісламі та визначається мусунтанською реліґійною системою. Взаємодія та взаємозв'язок сучасного мусунтанського права з реліґією мають певні суперечності: з однієї сторони є чимало правових і реліґійних норм, що співпадають за своїм змістом і реалізуються під час і за допомогою діяльності як реліґійних установ (що є одночасно елементом державного механізму), так і власне державних органів, які беруть участь у виконанні регулятивної функції реліґійної системи; з іншого спостерігаються суттєві розбіжності між реліґійною та правовою системою соціально-нормативного регулювання [6, с. 18; 7].

Таким чином у загальному значенні дана інтерпритація мусунтанського права отримує вигляд – це існуюча в рамках ісламської реліґії специфічна правова система або сім'я, що містить в собі складний комплекс поєднання юридичних і реліґійних начал, які мають мусунтансько-державний характер.

Характеристика тлумачення індуського реліґійного права в лоні даного підвиду відбувається також через парадигму розвитку реліґії індуїзму, так як індуське право як і мусунтанське не має відносної самостійності і є по суті своєю невід'ємною частиною індуїзму – своєрідного феномену, у загальному уявленні – певною синкретичною традиційною системою, у зміст якої (крім права) входять різні реліґійні вірування та обряди, моральні, філософські та інші ідеологічні цінності, які несуть в собі певну модель образу життя, певний суспільний порядок, соціальну організацію і структуру тощо [8, с. 313-314].

Дане праворозуміння індуського права набуло наступного змісту – найдревніша в світі реліґійно-традиційна система права, що побудована за принципом визнання правової доктрини багатобожжя (що не є притаманним ісламу, що розглядає свої реліґійні положення за принципом єдиногобожжя) і переплетіння різних етичних, моральних, реліґійних, побутових і правових положень та норм [9] й бере свої початки із створення вед, норми яких регулювали поведінку людини, проходить ряд епапів

свого розвитку, відображає вплив англійського суспільного права часів колонізації з однієї сторони та індуського права з іншої [10; 11, с. 464; 12; 13]. Існує також й інше поняття, що розкривається через порівняння з категорією "територіального права" – персональна система права, що являє собою комплекс норм, які знаходяться у безпосередніх зв'язках з релігією та звичаями, і здійснюють свій вплив через свідомість індуса в розумінні якого релігійна складова виступає як невідемний культурний, соціально-етнічний і правовий елемент [14; 15].

Таким чином дана інтерпретація індуського і мусульманського права зосередила в собі ряд спільних і диференційованих ознак, які так чи інакше виникають безпосередньо навколо такого суспільного явища як релігія, створюючи паралельний зв'язок змін в порядку "релігія – право".

Крім цього широкий клас праворозуміння спричинив виокремлення в індуській релігійній інтерпретації права ще одного підвиду – це розгляду права як конгломерату правових систем або через характеристику полісистемності – вираз у поєднанні трьох правових сімей (систем): мусульманського права, індуського права та англо-саксонської правової сім'ї; в результаті історичних особливостей розвитку права [13; 16; 17; 18]. Його зміст зводиться до суміші існування різних правових культур, що відображає політичний стан індуських країн і багатоконфесійний характер індійського суспільства й поширюється на всіх індусів незалежно від національної приналежності або місця проживання [18].

Використана література:

1. Голяк Л.В. Порівняльне правознавство: Курс лекцій. – К.: МАУП. 2004. – 200с.
2. Марченко М.Н. Источники права: учебное пособие. – М.: ТК Велби. Узд-во Проспект. 2005. – 760с.
3. Теорія держави і права. Поняття мусульманського права. <http://readbookz.com/book/176/5985.html>.
4. Мусульманське право <http://inpos.com.ua/452>.

5. Сюкияйнен Л.Р. О правовой природе шариата и его взаимодействие с европейским правом. http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Islam/syk/prav_prir.php.

6. Лубський В.І., Лубська М.В. Мусульманське право в ісламській традиції (історико-релігійознавчий аналіз): Монографія. – Черкаси: Брама, вид. Вовчок. 2004. – 208с.

7. Основные правовые системы современности. <http://lia.net.ru/inf/jurisprudence/index.php?n=163&c=17>.

8. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): учебник / Под ред. В.А. Туманова. – М.: Юристъ, 2004. – 448с.

9. Author's web-site of Sergey N. Molchanov. 2008. Индуское право http://kulturnoe-pravo.narod.ru/hinduist_law.htm#_ftn1.

10. Луць Л.А. Сучасні правові системи світу Львів 2003, Загальна характеристика індуського права: доктрина, зовнішні форми права та особливості юридичної діяльності і професії <http://pravoznavec.com.ua/books/256/19089/17>.

11. Цвайгернт К. Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х т. Т.1. Основы: Пер. с нем. – М.: Международные отношения, 2000. – 480 с.

12. Мелехин А.В. Теория государства и права: учебник. – М.: Маркет ДС корпорейшн, 2007. – 633 с.

13. Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник http://kommentarii.org/strani_mira_eciklopediy/indiy.html.

14. Крашениникова Н.А. Право и религиозно-общинные отношения в Индии // Вестник МГУ. Серия "Право". 1986. №2

15. Ковлер А. И. Антропология права: Учебник для вузов. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА- ИНФРА • М), Москва, 2002. – 480 с. http://www.echr-base.ru/Publications/kovler_book/chapter5.pdf.

16. Республика Индия <http://travelandlaw.ru/articles/item/7>.

17. Автономов А.С. международно-правовые факторы развития конституционного строя. Глобализация и развитие права // Конституционный вестник. №1(19)/2008 http://www.rfcr.ru/downloads/303_309.pdf.

18. Липов В.В. Незавершенные модернизации России и цивилизационные особенности становления институциональных основ со-

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

циально-экономических моделей стран мира // Экономический вестник Ростовского государственного университета. 2007. Том 5. №2 <http://www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2008/08/25/0000323882/journal5.2-8.pdf>.

СЕКЦІЯ 2

ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

О.М. Литвинов

доцент кафедри філософії права
Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка,
кандидат філософських наук,
кандидат юридичних наук, доцент
(*м. Луганськ, Україна*)

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС ЯК КУЛЬТУРНА ПРОБЛЕМА (НОТАТКИ З МІЖНАРОДНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ "КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД І КОНСОЛІДАЦІЯ ДЕМОКРАТІЇ")

Дискусія, що активно точиться навколо Конституції України, викликана гострими політичними питаннями, які у відомих діяч керманців країни актуалізували і положення та зміни, внесені у текст Основного закону в грудні 2004 року, і конституційний процес взагалі. Останній все частіше формулюється як "конституційна реформа" і в різний спосіб примушує звертатися до нього не тільки правознавців, а й політологів, соціологів, громадських та політичних діячів, журналістів. Із фахівців-юристів питання, що стосуються конституційної реформи обговорювали К. Бабенко, Ю. Барабаш, В. Ковтунець, М. Козюбра, О. Константий, О. Лопюк, П. Любченко, Н. Мазіо, П. Мартиненко, Р. Мартинюк, М. Онищук, А. Селіванов, О. Скрипнюк, І. Сліденко, В. Тацій, Ю. Тодика, В. Федоренко, С. Шевчук, Ю. Шемшученко та ін[1].

Актуальність теми цієї статті пов'язана із складністю проблем, що витікають із цілої низки подій, які об'єднуються поняттям "конституційний процес" і які значною мірою мають культурну, точніше культурно-історичну обумовленість. Саме у такій площині значення такої проблеми визнавали учасники зібрання, про яке йдеться. Певною мірою вказаний підхід обумовлює й новизну постановки проблеми у вітчизняній юридичній думці, оскільки вихід у сферу культури є подоланням і політичної заангажованості, і академізму правової науки.

Слушним приводом для чергового обговорення конституційного процесу став 60-річний ювілей Конституції Федеративної Республіки Німеччини, країни, яка першою у 1991 році надала правничу допомогу Україні, що набула незалежності. 22 травня 2009 р. у Києві відбулася конференція "Конституційний лад і консолідація демократії", яку було організовано Фондом Конрада Аденауера ["Konrad Adenauer Stiftung"] (ФРН) та Лабораторією законодавчих ініціатив (Україна). У роботі конференції взяли участь понад 100 науковців з Німеччини, Угорщини та України. Нашу країну представляли також представники правозахисних організацій, народні депутати, Міністр юстиції. Учасникам конференції було презентовано дослідження, які було проведено та видано спільно цими поважними громадськими установами і де розглядалися актуальні для України питання саме в контексті проблем, що обговорювалися[2].

Робота конференції, яку спрямовували Ніко Ланге - керівник представництва Фонда Конрада Аденауера в Україні та Ігор Когут - голова Ради Лабораторії законодавчих ініціатив, складалася з трьох частин, або "панелей", як висловлювалися ведучі. У вступних коротких виступах Н. Ланге розповів про святкування ювілею Конституції у ФРН і висловив думку щодо доцільності написання зовсім нової Конституції для України, в якій слід врахувати помилки та визначити слабкі боки Конституції чинної, а також використати досвід інших країн, насамперед європейських, зокрема Німеччини. І. Когут висловився стосовно демократії, підкресливши, що це не тільки процес та інституції, а й досвід, авторитет та традиції, втім, на жаль, сьогодні в Україні перемагають інтереси окре-

мих осіб чи груп, що, звісно, не сприяє становленню демократії. Так у понятті традиції вперше на конференції фактично прозвучала теза про значення культури взагалі та культурної складової правничих процесів зокрема.

Із ґрунтовною доповіддю "Жити Конституцією – що це означає?" виступив Генріх Оберройтер – професор політології, директор Академії політичної освіти з м. Тутцінг (ФНР), відомий в Європі вчений-конституціоналіст і теоретик права. Він також почав з необхідності вчитися на помилках і зупинився на найґрунтовніших, як на його думку, підмурках Конституції Німеччини 1949 року. Найважливішими тезами його доповіді були такі.

Перша, і про це вже говорив Н. Ланге, що основною метою Конституції 1949 року було проголошене й втілене в її текст – це захист гідності людини. Друга, і на це особливо звернув увагу Г. Оберройтер, що Конституція має релігійний вимір, вона спирається на християнську етику.

З останнього витікає перший з чотирьох імперативів цієї Конституції: через переконання в дієвості такої етичної позиції виникає воля до консенсусу. Іншими імперативами, на думку професора Оберройтера, є воля до цінностей, чіткість конституційних норм та пріоритет людей перед Конституцією.

Щодо першого, тобто волі до консенсусу, німецький учений підкреслив його значення у політичній площині, особливо, якщо в країні є меншості. Тут він навів приклади насамперед федерацій, крім Німеччини, такий підхід яскраво демонструють Швейцарія та Сполучені Штати Америки. Щодо ж України, то тут, незважаючи на гостроту питання, найвищі владні кола не демонструють розуміння його життєвого значення. Німецький фахівець навів слова заступника голови Європейської комісії "За демократію через право", більше відомою як Венеціанська комісія, М. Мартіна: "Українські політики хочуть гратися конституційними правилами, замість того, щоб грати за цими правилами". Цей влучний вираз він розглянув у контексті проблеми легітимності влади [3].

Два природних головних аспекти у цього питання, яке формулюється Г. Оберройтером як воля до виконання норм Консти-

туції. Воля, звичайно, повинна бути у влади, але вона має бути й у народу. Якщо народ її не визнає – не буде й Конституції. Він аналізує проблему функціонування Конституції та наполягає на тому, що її легітимність – в її реальності. Він порівнює Конституцію Федеративної Республіки Німеччини з Конституцією Німецької Демократичної Республіки як формальний варіант Основного закону, написаний у радянський спосіб.

Другий імператив Конституції Німеччини є вираженням волі до цінностей. Учений вважає, що "Конституція є основною формою моделювання основних цінностей". Батьки Конституції виходили з юридичних засад і вимагали переваги права над тиранією. Фундаментом усіх, у тому числі найважливіших цінностей, є гідність людини. Сама Конституція захищає індивідуума, і цей захист стосується кожного, більше того – він має стосуватися буденного життя кожної людини. Г. Оберройтер висловлюється дуже потужно і навіть пафосно: "Конституція має стати релігією життя!" І він неодноразово підкреслював головну мету Конституції – захист гідності людини, оскільки її, Конституцію, створили насамперед гуманісти-християни, а не ідеологи чи політичні діячі: "Не партії робили Конституцію Німеччини, а гуманісти-християни!"

Третій імператив, згідно Г. Оберройтера, пов'язаний із чіткістю конституційних норм і його він прокоментував коротко, оскільки вважав це досить зрозумілим. Постійно апелюючи до стану у сучасній Україні, німецький професор зауважив, що політичні ігри порушують і змістовний консенсус, і формальний бік функціонування Конституції. Дещо дипломатично (відносно нас, українців) він знов звертає увагу на те, що слід учитися і на німецьких прикладах (які він наводив, ілюструючи складність конституційного процесу у післявоєнній Німеччині), і на прикладах українських – "як не треба робити". Зокрема зверталася увага на очевидну хибність політизації конституційного процесу, про що потім говорили й інші учасники конференції.

Четвертий імператив – "пріоритет людей перед Конституцією" – був спочатку сформульований як така теза: "народ розпрощався зі всевладдям держави". Її було посилено ще однією тезою: "держави

має служити людині". Професор Оберройтер сказав, що у 1948-1949 роках це було дуже незвичним, але він підкреслив: "Ми відійшли від націонал-соціалізму, ми розбудовували інше, громадянське суспільство, яке і вивело з пут міфологізації". Звичайно, був й інший досвід у німецького народу, вчений постійно згадував Конституцію Веймарської республіки, і цей досвід також відіграв свою роль у конституційному процесі після Другої світової війни.

До цього положення, висловленого поважним науковцем, можна додати про ставлення щодо справедливості взагалі, що формулюється сучасною німецькою філософією права у конституційному напрямку, це слова О. Гьоффе про те, що "справедливою можна назвати ту конституцію (чи той стан справ), яка забезпечує права людини"[4].

Розкриваючи зміст четвертого імперативу Г. Оберройтер особливу увагу приділив проблемі соціального забезпечення як функції Конституції. Він нагадав, що у німців дуже багата конституційна традиція, яка веде відлік з часів освіченого абсолютизму: ще Фридрих Великий, король Прусії, говорив про добробут своїх підданих як про своє, тобто державне завдання. Г. Оберройтер підкреслив, що ліберальна держава потребує соціального фундаменту і знову звернув увагу на те, що в Україні сьогодні "політичні ігри порушують консенсус". Доповідь було завершено відомими словами видатного сучасного філософа Ю. Габермаса про те, що необхідними якостями громадянина є "конституційний патріотизм і любов до Конституції".

Н. Ланге навів приклади любові сучасних німців до Конституції: у зв'язку з 60-річчям її прийняття було безліч телевізійних передач із гаслом "Вітаємо Конституцію!", на шпальтах газет її обговорювали не тільки спеціалісти, експерти, а й широкі кола населення.

Першу модерацию разом із обговорюванням основної доповіді Г. Оберройтера були тематизовані виступи трьох фахівців-конституціоналістів. Тема ж була такою: "Виникнення конституцій: роль держави і громадянського суспільства", або, як висловився ведучий,

треба поговорити про те, як народжуються конституції. Питаннями, що обговорювалися, були такі:

Яким чином консенсус цінностей інтегрується в конституційний лад?

Як виник Основний Закон? До питання ролі Парламентської Ради.

Як поєднується порядок державного устрою із системою громадянських свобод?

Ключове поняття "publicus": наскільки важливою є публічна дискусія щодо Конституції?

Першою з викладенням процесу народження чинної Конституції ФРН виступила Крістіане Гульман – керівник юридичного та консульського відділу Посольства Німеччини в Україні. Вона розповіла, що після об'єднання у 1989 році були такі, хто хотів створити нову Конституцію, але цю думку не підтримали. А яким чином був створений чинний Основний закон? У 1948 році у Лондоні представники Англії, США і Франції дискутували про порядок у західній окупаційній зоні. Їхньою метою було передати владу німцям. Але навіть самі німці не всі були "за", наприклад, 11 прем'єр-міністрів різних територій були спочатку "проти". Втім перемогла точка зору представників окупаційної влади і було скликано Парламентську Раду, президентом якої було обрано Конрада Аденауера. Парламентська Рада почала роботу у Бонні 1 вересня 1948 року. До того, у серпні, у 8 землях відбулися Конституційні збори (1 делегат від 750 тисяч жителів), і в Раду було направлено від кожної землі по 14 представників і п'ять юристів, які везли конкретні пропозиції щодо тексту Конституції.

К. Гульман назвала головні чинники створення Конституції:

- Конституцію було ініційовано не Німеччиною, а окупаційною владою;

- метою цього процесу було повернення до світової спільноти через принципову відмову від націонал-соціалізму.

Сам процес створення Конституції був двоетапним.

Перший етап – робота спеціалістів-юристів (причому доповідка підкреслила: без участі політиків!), які працювали над текстом ізольовано.

Другий етап - консультації з політичними силами.

Про створення Конституції України розповів суддя Конституційного суду України у відставці Микола Козюбра, який брав участь у розробці концепції Основного закону. Він почав свій виступ із спогадів: "Знайомство з конституційною юрисдикцією почалося зі знайомства з Федеральним судом Німеччини", таким чином ідеї німецького Основного закону безперечно впливали на створення Конституції України. Але, згадує професор Козюбра, він так відповів в одному зі своїх інтерв'ю у 2006 році: "Десять років ми прожили з Конституцією, але не за Конституцією". Тобто, шлях від юридичної Конституції до Конституції фактичної, тобто втіленої у життя - ось наша головна проблема.

Конституційний процес тривав із серпня 1991 року п'ять років, дуже довго, оскільки було велике втручання політичних сил, які демонстрували зневагу до спеціалістів-юристів, особливо до представників цивільного права. Закінчилося це тим, що група, що починала роботу, була відсторонена, замість юристів включили депутатів. Але то вийшла безплідна робота, і знову повернули науковців. Завершений проект був від 15 жовтня 1995 року - це основа Конституції, а потім він дороблявся у Верховній Раді, Кабінеті Міністрів, судовій владі. Прийнята Конституція була під певним тиском і, звісно, вона не є ідеальною, як і всі інші, чимало положень є недосконало виписаними. Владною моделлю була президентсько-парламентська республіка, у Верховній Раді не було стільки повноважень. До того ж Президент, який й був найсильнішою політичною постаттю, перебирав на себе і деякі повноваження парламенту.

Сьогодні панує тенденція до розширення Конституції, втім, вона не відповідає на ряд питань, наприклад: "Як втілюється народний суверенітет?"

М.І. Козюбра сказав, що він є противником змін 2004 року, він також є противником нової Конституції і свою позицію неодноразово доводив у своїх публікаціях[5]. Особливо погано те, що стосується другого розділу. Справа у тому, що більшість прав не забезпечуються і знову немає відповіді на таке запитання: "Як поєднати соціалізацію із принципом верховенства права?" Німеччині є Со-

ціальний Кодекс, а у нас – декларації, права судом не захищаються. До нової Конституції чи нової редакції Конституції має залучитися якомога більше представників громадянського суспільства. Тому що, і цими словами видатний український правознавець закінчив свій виступ, "я не вірю, що у парламенті може бути досягнє ний не тільки консенсус, а й компроміс".

Третім виступив Вінфрід Бруггер – професор публічного права, член правління Німецько-Американської асоціації юристів, співвидавець німецькомовного журналу "Держава" ("Der Staat"). Він розглянув процес розвитку конституціоналізму у світі, виділивши три таких періоди.

Перший пов'язаний із прийняттям Конституції Сполучених Штатів Америки у 1797 році.

Другий пов'язаний із політико-правовими подіями після Другої світової війни і прикладом є Конституція Німеччини 1949 року.

Третій пов'язаний із перетвореннями в Європі і світі після розпадання соціалістичного табору та створенням нових незалежних держав, тут прикладом може слугувати Конституція України 1996 року.

Перша сучасна Конституція – це американська, яка заснована на трьох принципах: 1) демократія; 2) розподіл влад; 3) каталог основних прав. Професор Бруггер також підкреслив два концептуальних підходи, які було втілено в цій Конституції, але вони є важливими і для німецької, і для української Конституцій: 1) влада від народу; і 2) система противаг в організації влади.

Після Другої світової війни була справжня "хвиля Конституцій", і на перший план вийшли позиції, пов'язані з правами людини: гідність людини, мораль, заклик до поваги до гідності людини. Була більш детально розроблена міжнародна конфігурація держав та їхньої правової взаємодії, де створено міжнаціональні структури. Німецька Конституція є одним з прикладів цього етапу, втім, як відзначив В. Бруггер, і в українській Конституції багато збігів із німецькою, і це є збіг міжнародного характеру (матеріальні права та ті, що стосуються прав і свобод). Право громадського контролю над державою простежується від Конституції США.

Німецький вчений торкався також питань зловживання владою, а також структури та змісту поняття правової держави, де підкреслив значення доступу громадян до судів. Він розглянув й питання цінності Конституції, для Німеччини, звичайно, це пов'язано із процесами з 1945 року. Стосовно соціальної держави, то відповідні концептуальні підходи у Конституції США не закладено, у Конституції Німеччини є, і в цьому є відмінність другого етапу розвитку конституціоналізму від першого.

Те, що у Сполучених Штатах – президентська демократія, а в Німеччині – парламентська демократія, доповідач пов'язав із місцевими особливостями, традиціями та культурними відмінностями. Поєднав ці Конституції, наприклад, ще й толерантність.

В. Бруггер назвав Конституцію Німеччини цікавим прикладом другої хвилі конституціоналізму, а Конституцію України – цікавим прикладом третьої хвилі. Але, підкреслив німецький правознавець, у всіх Конституціях – і США, і Німеччини, і України – переважає дух свободи, втім в українському суспільстві бракує толерантності.

На запитання-пропозицію автора цих рядків стосовно територіального розподілу гілок влади в Україні як засобу запобігання корупції (а саме: виконавча – у Києві, законодавча – у Львові, судова – у Харкові) відповідали всі троє модераторів. М. Козюбра зауважив, що справа не у розосередженні влади, а в ставленні одне до одного, а корупція, як і виконання Конституції – це питання культури. До того ж, це очевидно вельми коштовна реформа. В. Бруггер зазначив, що у XXI столітті, при наявності досконалих засобів зв'язку таке питання виглядає недоцільним, а К. Гульман недоцільність вбачає в ускладненні роботи іноземних представництв і також відзначила важливість формування відповідної політичної та правової культури.

У другій частині ("панелі") конференції було означено тему "Текст Конституції та конституційна дійсність", де основними питаннями були такі:

Орієнтири чи детальні положення: який текст Конституції потребує Україна сьогодні?

Чи відповідає конституційне судочинство в Україні викликам молоді української демократії?

Яким чином відбувається гармонізація відносин між конституційним текстом та конституційною дійсністю в країні, що трансформується?

Що заважає "життю" Конституції в Україні?

Виступили Володимир Горбач – член Громадського конституційного комітету, Ігор Коліушко – Голова Центру політико-правових реформ та Еллен Босс – професор політології німецькомовного університету ім. Андрасі (м. Будапешт). В. Горбач почав з порівняння Конституції Німеччини з Конституцією України та конституційною дійсністю Німеччини та України. Він задався питанням чому у нас такі справи з Конституцією, маючи на увазі відверте невиконання її приписів, насамперед представниками влади. Багато речей залежить від політичної та правової культури тих людей, від кого залежить прийняття рішень та втілення законів у життя. В. Горбач підмурки такого ставлення бачить у православної догматиці, а звідси у "візантійському підході до влади, тобто тлумачення сутності влади. Конституція, пояснював доповідач, розглядається як Біблія, але всі люди грішать, а тому є природним грішити й у цьому плані. Сакралізуються тексти, але до дій дуже поблажливе ставлення.

І. Коліушко вбачає коріння проблеми несприйняття владою духу Конституції та порушення її букви у відсутності належного рівня культури, зокрема правової. Аналізуючи ситуацію з моменту набуття чинності, він назвав наступні причини невиконання Конституції. У 1996 році ми мали сильного Президента і неструктурований парламент, тобто без організованої більшості. Тому перевага була у Президента, який перетягував повноваження, фактично спотворюючи Конституцію. Другою причиною було названо залежність прем'єр-міністра від Президента. Третьою причиною – практика видання Указів Президента, особливо із кадрових призначень. Таким чином де-факто ми мали президентську республіку, а не президентсько-парламентську, як то по Конституції. Новий Президент В. Ющенко продовжував практику Л. Кучми, і досі традиція домінує над нормами позитивного права.

Який з цього висновок? Треба, на думку І Коліушка, у Конституції багато речей прописувати більш конкретно і з ситуації, що склалася, є два виходи: корекція поведінки Президента та внесення змін у Конституцію, але не так, як у 2004 році, коли вони були заполітизовані й приймалися із порушенням процедури.

На доказ необхідності зміни Конституції було наведено ті основні питання, вирішення яких дозволить консолідувати суспільство.

Перше стосується місцевого самоврядування.

Друге: слід виправляти механізм взаємодії Президент - Уряд.

Третє полягає у відсутності культури правового тлумачення Конституції. Тут вирішальна роль належить Конституційному суду, але щоб він став справжнім арбітром, треба виправити два пункти: удосконалити порядок формування (слід знайти спосіб – як це зробити найкращим чином) та відмовитися від принципу, що у КСУ розглядають тільки діючі норми.

Четверте. Потрібен спосіб, як внести зміни, які б визнавалися найбільшою кількістю громадян. Існують два способи – через парламент і через референдум. Успіх референдуму залежить від того, хто внесе проект, і тут потрібно, щоб це були не постійні групи постатей, а конституційні асамблеї.

У виступі Е. Босс головним були зауваження щодо стосунків між текстом та реальністю Конституції у "нестабільних демократіях". Вона навела приклад Угорщини, яка пішла шляхом модифікації соціалістичної Конституції, де за два роки змінили все, крім того, що місто Будапешт – столиця країни. Професор Босс розповіла коротко й про ситуацію 1997 року у Польщі, де вирішення питань щодо Конституції було дуже конфліктним процесом. Щодо кризи в Україні, то її причини шукають у Конституції, що викликає намагання обійти різні її положення. Тобто, існує думка, що Конституція є перешкодою у забезпеченні стабільності у державі, але справа не в Конституції. Треба співпрацювати політичним партіям, щоб, як висловилася Е. Босс, "не доходити до політичного пату", оскільки жодна партія не зможе реалізувати в цьому напрямку всі свої вимоги (програми положення). Тому насам-

перед слід змінити поведінку політичних еліт, що буде значним кроком у розвитку культури суспільства в цілому.

Останню думку підтримали й І. Горбач, який сказав, що партійних конституцій не існує, але у нас дуже велика проблема недовіри до політичних опонентів, і Н. Ланге, який знов підкреслив, що головне у Конституції – це захист гідності людини, а в Україні очевидно є проблема з культурою. Однак Н. Ланге звернув увагу на те, що якщо говорити про культуру, то слід говорити не тільки про політиків, а й про її рівень у всіх громадян, тут треба запитати: яку культуру вони мають і яку хочуть мати.

У процесі обговорення виступів учасники конференції постійно звертали увагу на недостатній рівень політичної і правової культури в Україні, навіть говорилося про необхідність "культурної революції".

Третю "платформу" (частину) конференції було присвячено конституційній реформі в Україні. Основними питаннями були наступні:

Яку роль відіграють українські конституційні органи в подальшому розвитку конституційного ладу?

Як відбивається політичне протистояння на процесі реформ?

"Табула раса" чи маленькі кроки: як має відбуватися конституційна реформа?

Виступали Микола Онишук – Міністр юстиції України та Анатолій Селиванов – постійний представник Верховної Ради України у Конституційному Суді України. Міністр юстиції сказав, що є досить очевидним, що будучи вільною (у тому числі завдяки конституційному процесу) наша держава не може забезпечити свободи, зокрема свободи пересування своїм громадянам, тобто сучасний принцип залишається конституційним завданням. Метою діяльності держави має бути людина і у 2004-2005 роках суспільство висунуло імператив стосовно зобов'язань держави. Громадяни України формують суспільний запит щодо ефективності та успішного функціонування держави. Успішне – значить таке, що може забезпечити вихідне положення, яке, у свою чергу, має забезпечити правову впевненість, правову сталість та правову визначеність. І на процес конституційної реформи треба дивитися не з точки

зору політичної доцільності, а саме з можливості забезпечення цього. Моделлю, яка зможе забезпечити такі положення, тобто захист та заможність людей, М. Онищук назвав двопалатний парламент, який об'єднає і політичне народне представництво і представництво територіальне. Він головною перепорою досягнення вказаної мети держави, її забезпечення конституційним шляхом назвав політичні чвари, який породив розчарування громадян усіма владними інститутами. Тому знову, на думку М. Онищука, актуальною стає питання референдуму як виявлення демократії, але воно є досить складним й неоднозначним у контексті проблеми, що обговорюється [6].

Професор А. Селіванов проаналізував роботу Конституційного суду і відзначив у ній багато неузгодженостей. Про існуючі проекти Конституції та пропозиції щодо всенародного обговорення її норм він висловився досить скептично, підкресливши, що так можна обговорювати концепції й доктрини, а не текст. Текст – це справа спеціалістів. А доктрини мають ґрунтуватися на певних цінностях, враховуючи не тільки юридичний досвід свій та інших країн, а й культурні традиції тощо. Але є в чинній Конституції України й таке, що змінювати неможливо принципово, це, на думку А. Селіванова, Розділи Перший та Другий.

У відповідях на запитання М. Онищук, зокрема на запитання автора цих рядків стосовно проявів "візантизму" у відношенні столиці до провінції, її, столиці, наслідуванні у Москві не тільки необхідних для держави функцій, а й проявів соціального паразитизму, було сказано про великий вплив радянської спадщини та, знов, недостатній рівень культури. На запитання стосовно корумпованості влади А. Селіванов зауважив щодо некоректності виразу "корумпованість влади", слід говорити про "корумпованість чиновників", оскільки, звичайно, не всі працівники, що виконують державні функції, стають на цей шлях, і на це звертається увага й у дослідженнях, присвячених цій проблемі [7].

Підсумки роботи конференції підвів Н. Ланге. Зокрема, стосовно України, він відзначив:

1. Дотримання законів не можна забезпечити через прийняття інших законів.

2. Зміни у державі відбуваються повільно, а тому потрібен тиск суспільства, насамперед у забезпеченні конституційних норм.

3. Корумпованість усього населення потребує постійної культуротворчої роботи.

4. Треба зменшити апетити центра і розвиток має бути у напрямку комунального самоуправління (це є також консенсусний висновок міжнародних експертів).

Це є питання майбутнього, але це є перспектива. Було зазначено, що Європейський Союз теж розчарований Україною. І під кінець пролунав заклик дивитися на конституційний лад з точки зору християнської етики.

Використана література:

1. Див., напр.: Бабенко К.А. Проблеми конституційно-правового регулювання процесу взаємодії вищих органів виконавчої і законодавчої влади // Бюлетень Міністерства юстиції України. - 2007. - №11; Барабаш Ю.Г. Конституційна реформа та стабільність конституційного ладу: правовий аналіз системного взаємозв'язку // Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. - Х.: Право, 2008. - Т.2; Константиї О.В. Конституційні перетворення не можуть оминати правового механізму судового захисту прав і свобод людини й громадянина // Бюлетень Міністерства юстиції України. - 2007. - №1; Лотюк О.С. Перегляд та розвиток сучасних конституцій // Бюлетень Міністерства юстиції України. - 2007. - №6; Мазіо Н. Реформа Конституції України в напрямку до якої парламентської республіки? // Бюлетень Міністерства юстиції України. - 2008. - №11-12; Мартинюк Р. Інститут парламентської відповідальності уряду в Україні за змістом Конституції України в редакції від 8 грудня 2004 р. // Вісник Академії правових наук України. - 2007. - №4; Скрипнюк О.В. Функції конституції та конституційний процес в Україні: ретроспективний погляд на проблему // Бюлетень Міністерства юстиції України. - 2007. - №1; Сліденко І. Проблеми співвідношення юридичної і фактичної Конституції України з позицій світового конституційного виміру // Конституція і конституціоналізм в Україні: вибіркові проблеми. Збірник наукових праць членів Товариства конституційного права з нагоди десятиї річниці Конституції України, Конституційно-

го Суду України та самого Товариства / Відп. ред проф. Мартиненко П.Ф. та доц. Кампо В.М. - К.: "Купріянова", 2007; Тацій В. Проблеми реформування конституційних засад державного ладу України // Вісник Академії правових наук України. - 2007. - №3; Федоренко В.Л. Теоретичні основи Конституції України: досвід і перспективи // Бюлетень Міністерства юстиції України. - 2008. - №6; Шевчук С. Судова правотворчість та принцип розподілу влади // Вісник Академії правових наук України. - 2008. - №2; ін.

2. Див.: Референдуми в Європейському Союзі / О.Д. Чабаненко, О.Ю. Гришук, Н.В. Колодяжна, А. Євгенєва; За ред. Д.С. Ковриженка. - К.: ФАДА, ЛТД, 2007; Чабаненко О., Шрамович В., Ковриженко Д., Колодяжна Н. Консолідована демократія: перспективи для України. - К.: Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні, 2007; Чабаненко О., Ковриженко Д. Якість місцевого самоврядування: правові та інституційні виклики. - К.: Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні, 2009.

3. У сучасній вітчизняній соціальній думці найбільш ґрунтовний аналіз цієї проблеми маємо у філософа С. Пролєса, який значною мірою спирається саме на німецьку філософію права у розділі "Сенс легітиматії: влада і право на владу. Типи легітимного панування" своєї монографії. Див.: Пролєс С.В. Метафізика влади. - К.: Наук. думка, 2005. - С.184 -242.

4. Гьоффе, Отфрід. Справедливість і субсидіарність. Виступи в Україні. - К.: Альтерпрес, 2004. - С.47.

5. Див., напр.: Козюбра М. Конституційний ідеалізм та конституційний нігілізм як прояви дефіциту правової культури // Наукові записки Києво-Могилянської академії. Юридичні науки. - К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. - Т.53. - С.3-7.

6. Див. про це більш докладно: Онищук М.В. Конституційні принципи референдної демократії в Україні // Конституція і конституціоналізм в Україні: вибіркові проблеми. Збірник наукових праць членів Товариства конституційного права з нагоди десятої річниці Конституції України, Конституційного Суду України та самого Товариства / Відп. ред проф. Мартиненко П.Ф. та доц. Кампо В.М. - К.: "Купріянова", 2007. - С.140-165.

7. Див., напр.: Мельник М.І. Корупція - корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії). - К.: юридична думка,

2004; Стеценко С.Г., Ткаченко О.В. Корупція в органах внутрішніх справ: проблеми протидії. – К.: Алеута, КНТ, Центр учбової літератури, 2008; ін.

А.И. Волчкевич
аспирант Белорусского
государственного университета
(г. Минск, Беларусь)

ПРАВОВЫЕ ОСНОВАНИЯ УЧРЕЖДЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ТРИБУНАЛОВ ПО БЫВШЕЙ ЮГОСЛАВИИ И РУАНДЕ

Несмотря на наличие постоянно действующего Международного уголовного суда, вопросы, связанные с учреждением международных уголовных судов *ad hoc* и сегодня не потеряли свою актуальность. Об этом свидетельствуют не только периодически озвучиваемые предложения по созданию на международном уровне специализированных уголовных трибуналов (по Израилю, Южной Осетии), но и деятельность международных организаций. Парламентская Ассамблея Совета Европы в 2003 году заявила о возможности учреждения специального международного суда по военным преступлениям и преступлениям против человечности в Чеченской Республике, а в рамках ООН с 1 марта 2009 года начал функционировать Специальный трибунал по Ливану.

Примерами относительно успешного функционирования международных уголовных судов *ad hoc* в современном международном праве являются Международный трибунал для судебного преследования лиц, ответственных за серьезные нарушения международного гуманитарного права, совершенные на территории бывшей Югославии с 1991 года (МТБЮ) и Международный уголовный трибунал для судебного преследования лиц, ответственных за геноцид и другие подобные нарушения, совершенные на территории соседних государств, в период с 1 января

1994 года по 31 декабря 1994 года (МТР), учрежденные Советом Безопасности Организации Объединенных Наций (СБ). Различным аспектам деятельности этих международных судебных органов всегда уделялось значительное внимание на страницах специализированных научных изданий, прежде всего посвященных проблемам международного гуманитарного права. Такой пристальный интерес не в последнюю очередь вызван беспрецедентным механизмом учреждения МТБЮ и МТР. Однако, несмотря на значительный промежуток времени, прошедший с момента их образования, до сих пор отсутствует единство в вопросе правомерности их учреждения и деятельности. Для определения наиболее прочной правовой основы, которая является источником компетенции любого международного судебного органа, необходимо установить, насколько является приемлемым подход, примененный для учреждения МТБЮ и МТР, а именно, учреждение международного уголовного суда *ad hoc* путем принятия резолюции СБ.

По мнению Генерального Секретаря Организации Объединенных Наций (ГС) Бутроса Бутроса-Гали, высказанному им в ходе доклада СБ, основные преимущества создания трибуналов путем принятия резолюции СБ заключаются в том, что "решения принимаются оперативно и немедленно вступают в силу, поскольку все государства были бы обязаны предпринять необходимые действия для выполнения решения, принятого в качестве принудительной меры в соответствии с главой VIII" [1, с. 9], а также, безусловно, в скорости учреждения трибуналов.

В связи с принятием СБ двух резолюций (827 (1993) и 955 (1994), на основе которых действуют МТБЮ и МТР) возникает существенная проблема толкования ряда статей Устава ООН. Прежде всего, это касается статей 39 и 42. Авторы примененного механизма учреждения трибуналов прибегли к динамическому и телеологическому толкованию этих ключевых положений. С этой точки зрения, создание трибунала является мерой, направленной на восстановление международного мира и безопасности. В белорусской науке эту позицию поддерживает, в частности, И.В. Фисен-

ко: "Тем не менее решение Совета является полностью правомерным осуществлением предоставленных ему полномочий. Альтернативы ему не существовало... Принятие Устава на универсальном уровне создало больше предпосылок его общего признания" [2, с. 112].

Предположим, что СБ, действуя на основании пункта 1 статьи 24 Устава ООН от имени государств и в рамках, необходимых для поддержания международного мира и безопасности, действительно обладал полномочиями по учреждению трибуналов. В таком случае это было бы приемлемым для ситуации в бывшей Югославии, где на момент учреждения МТБЮ имели место вооруженные конфликты. Однако в случае с Руандой, где на момент учреждения МТР конфликт уже фактически прекратился (даже если не принимать во внимание его внутренний характер), полномочия СБ по принятию подобных мер кажутся сомнительными.

Следует обратить внимание и на детализацию полномочий СБ в пункте 2 статьи 24 Устава ООН. Очевидно установление исчерпывающего перечня полномочий, который однозначно не является открытым.

Даже если предположить, что учреждение трибунала как меры по поддержанию международного мира и безопасности в ходе вооруженного конфликта имеет смысл, возникает вопрос о реальной действенности этой меры. По сути, учреждение трибунала в ходе конфликта может включать в себя лишь превентивные функции, гипотетически останавливая физических лиц от совершения преступлений в силу устрашения угрозой последующего наказания. Трудно представить, каким образом международный судебный орган мог бы реально исполнять свои функции в разгар конфликта (проводить следственные действия, устанавливать фактические обстоятельства дела, заниматься сбором доказательств, допрашивать свидетелей и т.п.). Подобные опасения звучали и при обсуждении учреждения МТБЮ. В частности, Нидерланды отмечали, что невозможно начать судебные процессы в отношении обвиняемых до прекращения боевых действий в бывшей Юго-

слави [3, с. 6]. Очевидно, что реально исполнить возложенные на него функции трибунал мог бы только после окончания конфликта в тесном сотрудничестве с заинтересованными государствами, то есть в тех обстоятельствах, когда об угрозе миру и безопасности говорить не приходилось бы.

Согласно статье 29 Устава ООН, "Совет Безопасности может учреждать такие вспомогательные органы, какие он найдет необходимыми для выполнения своих функций" [4, с. 15]. То есть характер вспомогательных органов прямо определяется функциями СБ, и эти вспомогательные органы не могут принимать на себя полномочия, выходящие за рамки полномочий СБ.

Как отмечал ГС Бутрос Бутрос-Гали в отношении МТР, "Международный трибунал по Руанде является вспомогательным органом Совета Безопасности по смыслу статьи 29 Устава. Как таковой он зависит в административных и финансовых вопросах от различных органов Организации Объединенных Наций; однако как судебный орган он не зависит ни от какого конкретного государства или группы государств, а также от Совета Безопасности, органом которого он является" [5, с. 2-3]. Очевидна как минимум неувязка со статьей 29 Устава ООН, а как максимум – нарушение этой статьи. Во-первых, вспомогательный орган не может быть независим от учредившего его органа в силу того, что по определению учреждается для содействия в исполнении его функций и должен быть ему подотчетен и подконтролен. Во-вторых, СБ не является ни судебным органом, ни органом, обладающим какой-либо компетенцией в отношении индивидов, которой он мог бы наделить созданный им вспомогательный орган.

Эти обстоятельства нашли отражение в официальной позиции Союзной Республики Югославии, на них ссылаются и исследователи – противники учреждения трибуналов. Так, российский ученый А.Б. Мезяев высказывает следующую точку зрения относительно МТБЮ: "Незаконность его создания обусловлена отсутствием у Совета Безопасности ООН, принявшего решение о создании трибунала, каких-либо прав на это. В результате был нарушен общий принцип права, являющийся в соответствии со статьей 38

Статута Международного Суда ООН источником международного права – "Никто не может передать другому больше прав, чем имеет сам". Налицо грубое превышение Советом Безопасности ООН своих полномочий" [6, с. 99].

Таким образом, исходя из текста Устава ООН, СБ не обладает полномочиями по созданию международных судов *ad hoc*. Тем не менее, остается открытым вопрос, обладает ли он подразумеваемой компетенцией?

В вопросе подразумеваемой компетенции следует полностью согласиться со следующим мнением С.В. Черниченко: "Производный характер правосубъектности международной организации, определяемой ее уставом, означает, что эта правосубъектность проявляется лишь в тех правах и обязанностях, которые прямо зафиксированы в уставе, то есть в компетенции организации и – тем самым – в ее правоспособности... Если возможность расширения компетенции организации по решению ее органов, в том числе и санкционной, допускается ее уставом, тогда вопрос о подразумеваемой компетенции снимается, несмотря на неопределенность границ такой возможности. Главное – устав не молчит по этому поводу, а прямо ее предусматривает" [7, с. 284].

Некоторые авторы, в частности, И.И. Лукашук и А.В. Наумов, видят обоснование правомерности решений СБ "в молчаливом признании их государствами" [8, с. 15-16]. Далее указанные авторы отмечают, что "подобное толкование главы VII является весьма широким. Перечисленные в ней меры могут приниматься Советом лишь в отношении государств, а не индивидов. В Уставе ООН трудно найти что-либо, что могло бы истолковываться как право Совета учреждать такие Трибуналы" [8, с. 90].

Однако относительно широкого признания такого юридического действия, как учреждение трибуналов, и мысли о том, что трибуналы способны выступать от имени всего мирового сообщества, также возникают вопросы.

То, что ГС при подготовке доклада по вопросу учреждения МТБЮ попытался учесть мнения 30 государств, полученных в официальном и неофициальном порядке, еще не означает безогово-

рочного признання ими юридической правомерности учреждения трибуналов. Следует обратить внимание, что даже некоторые из тех государств, которые голосовали в СБ в поддержку учреждения трибуналов, прямо говорили о том, что принимают политическое решение, которое не может означать поддержку примененного юридического подхода.

Это обстоятельство стоит проиллюстрировать рядом примеров.

Представитель Бразилии ди Араужу Кастру на 3175-м заседании СБ в отношении МТБЮ заявил, что особое значение имеет то, чтобы учреждаемый трибунал основывался на прочном правовом фундаменте, благодаря чему будет обеспечена эффективность его решений. В отношении полномочий СБ на учреждение трибунала г-н Кастру обратил внимание на то, что "как мандат Совета определяется не самим Советом, а тем, что конкретные обязанности возлагаются на него всеми членами Организации Объединенных Наций, так и полномочия Совета не могут создаваться, воссоздаваться или соиздательно толковаться решениями самого Совета, а должны неизменно основываться на конкретных положениях Устава" [9, с. 5].

В последующем, при учреждении МТР Бразилия еще раз подтвердила эту точку зрения, вновь отметив, что полномочия СБ не устанавливаются им самим. Утверждение и осуществление уголовной юрисдикции являются основными элементами национальной государственности. Поэтому нельзя обоснованно предположить существование такой юрисдикции на международном уровне без участия и согласия компетентных сторон [10, с. 10-12].

Представитель Китая Ли Чжаосин также прямо заявлял о политическом характере голосования:

"Учитывая особые условия, сложившиеся в бывшей Югославии, и неотложный характер задачи по восстановлению и поддержанию мира во всем мире, китайская делегация голосовала за только что принятую нами резолюцию.

Однако наша политическая позиция не должна рассматриваться как поддержка нами данного правового подхода" [11, с. 32-33].

Следует отметить, что Китай проявил последовательность в отстаивании своей позиции, воздержавшись при голосовании за проект резолюции об учреждении МТР [10, с. 13].

Союзная Республика Югославия также выразила серьезные сомнения относительно беспристрастности специального трибунала и заявила, что Совет Безопасности не наделен мандатом учреждать международный трибунал и что глава VII Устава Организации Объединенных Наций также не предусматривает учреждения такого органа. Учреждение специального трибунала также противоречило положениям конституции Союзной Республики Югославии, которая запрещала выдачу югославских граждан [12, с. 2-4].

Отрицательное отношение Югославии к созданию трибунала, территориальная юрисдикция которого распространялась на территорию этого государства, абсолютно понятно в политическом плане. Однако отказ в признании МТБЮ имеет важное значение при правовой оценке действий СБ и всей деятельности самого трибунала. В этом плане уместно привести следующие слова С.В. Черниченко: "...если речь идет о действиях, предотвращающих угрозу миру или ставящих ей препятствие, причем осуществляемых на территории государства, которое не объявлено агрессором и не признано нарушителем международного права, тогда получение его согласия на такие действия в пределах его территории - естественное и необходимое условие, вытекающее из целей и принципов ООН" [7, с. 295].

Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод о неправомерности подхода, примененного при учреждении МТБЮ и МТР. Устав ООН не наделяет СБ ни прямой, ни подразумеваемой компетенцией по созданию международных уголовных судов *ad hoc*. Говорить о безоговорочном признании юридической правомерности создания трибуналов также не приходится. Все это позволяет предполагать, что МТБЮ и МТР останутся единственными международными судебными органами, учрежденными СБ самостоятельно. Единственной приемлемой формой создания международного уголовного суда *ad hoc*, как показала

и предыдущая, и последующая практика, является заключение международного договора.

Использованная литература:

1. Доклад Генерального Секретаря, представленный во исполнение пункта 2 резолюции 808 (1993) Совета Безопасности: док. ООН: S/25704. - Нью-Йорк: ООН, 1993.

2. Фисенко, И.В. Борьба с международными преступлениями в международном уголовном праве / И.В. Фисенко. - Мн.: Тесей, 2000. - 336 с.

3. Вербальная нота Постоянного Представителя Нидерландов при Организации Объединенных Наций от 30 апреля 1993 года на имя Генерального Секретаря: док. ООН: S/25716. - Нью-Йорк: ООН, 1993.

4. Устав Организации Объединенных Наций // Действующее международное право: в 3 т. / сост. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. - М.: Изд-во Моск. независимого ин-та междунар. права, 1996. - Т. 1. - С. 7-33.

5. Доклад Генерального Секретаря, представленный во исполнение пункта 5 резолюции 955 (1994) Совета Безопасности: док. ООН: S/1995/134. - Нью-Йорк: ООН, 1995.

6. Мезяев, А.Б. Назначение адвоката на процессе против Слободана Милошевича в Гаагском трибунале: некоторые международно-правовые вопросы / А.Б. Мезяев // Московский журнал международного права. - 2005. - №2. - С. 99-118.

7. Черниченко, С.В. Теория международного права: в 2 т. / С.В. Черниченко. - М.: НИМП, 1999. - Т.1.: Современные теоретические проблемы. - 336 с.

8. Лукашук, И.И. Международное уголовное право / И.И. Лукашук, А.В. Наумов. - М., Спарк, 1999. - 287 с.

9. Предварительный отчет о три тысячи сто семьдесят пятом заседании: док. ООН: S/PV.3175. - Нью-Йорк: ООН, 1993.

10. Предварительный отчет о три тысячи четыреста пятьдесят третьем заседании: док. ООН: S/PV.3453. - Нью-Йорк: ООН, 1994.

11. Предварительный стенографический отчет о три тысячи двести семнадцатом заседании: док. ООН: S/PV.3217. - Нью-Йорк: ООН, 1993.

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

---

12. Письмо Временного Поверенного в делах Постоянного представительства Югославии при Организации Объединенных Наций от 19 мая 1993 года на имя Генерального Секретаря: док. ООН: А/48/170. – Нью-Йорк: ООН, 1993.

В. Бялогловски (W. Bialoglowski)

магістр юридичних наук,
інститут цивільного права юридичного
факультету Варшавського університету
(м. Варшава, Польща)

Ю. Желіховський (J. Zelichowski)

магістр юридичних наук, адвокат, аспірант,
інститут міжнародного права юридичного
факультету Варшавського університету
(м. Варшава, Польща)

**СТАНОВЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДОЧИНСТВА
В ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

Конституційне судочинство, започатковане в XVIII – XIX столітті разом з появою сучасних конституцій, безповоротно утвердилося в середині XX століття. Маючи різні форми (централізовану, що здійснюється спеціальним органом конституційної юрисдикції, та децентралізовану, що реалізується через загальне судочинство), конституційне судочинство сьогодні розглядається як один із істотних елементів сучасної демократичної правової держави [1]. Разом із тим, питання пошуку шляхів удосконалення національних моделей конституційної юстиції з метою забезпечення їх ефективності не лише в теорії, але й на практиці досі залишаються на порядку денному юридичної науки. Втім, результативне вирішення цього завдання, очевидно, неможливе без дослідження, по-перше, історії становлення конституційного судочинства, і, по-друге, закордонного досвіду відправлення конституційного судочинства. Тому метою цієї статті є порівняльно-правове дослідження процесів становлення конституційного судочинства в Польщі та Україні з моменту прийняття перших законодавчих

норм, які передбачали створення конституційних судів, і до ухвалення до чинних законів, що регламентують їх діяльність сьогодні.

У Польщі "імпульсом" до початку робіт над законодавчою базою для утворення Конституційного Трибуналу (польск. - *Trybunał Konstytucyjny*; далі - КТ) було надання відповідного дозволу Польською Єдиною Робітничою Partією [2]. Наступним кроком у цьому напрямі було спільне засідання президіумів депутатських фракцій Польської Єдиної Робітничої Partії, Демократичної Partії, а також Єдиної Селянської Partії в липні 1981 р., на якому було вирішено створити об'єднану групу експертів з метою підготовки відповідних юридичних актів [3]. Робота групи експертів почалася в листопаді 1981 р. і - з короткою перервою після введення 13 грудня 1981 р. військового стану - закінчилася представленням на початку березня 1982 р. проектів двох актів, один з яких передбачав створення КТ, а інший являв собою проект закону про цей орган [4].

П'ятого лютого 1982 р. була представлена законодавча ініціатива щодо внесення змін до Конституції Польської Народної Республіки в частині створення КТ і Державного Трибуналу. Двадцять шостого березня Сейм ухвалив відповідне рішення [5]. Однак, на відміну від Державного Трибуналу, разом з ухваленням закону про конституційну реформу не було прийнято жодного закону про КТ. Більше того, багато спеціалістів у галузі конституційного права були переконані, що до ухвалення відповідного закону справа взагалі не дійде [6]. Проте після понад трьох років гострих суперечок на тему майбутнього закону про КТ [7], його нарешті було ухвалено 29 квітня 1985 року (польск. - *Ustawa z dnia 29 kwietnia 1985 r. o Trybunale Konstytucyjnym*; далі - Закон від 1985 р.), а 31 липня того ж року на підставі цього закону Сейм затвердив процедурні правила КТ. Восени 1985 р. був представлений перший склад КТ, який розпочав свою діяльність 1 грудня 1985 р.

Закон від 1985 р. передбачав, що до складу КТ входило дванадцять членів (Голова, Заступник Голови і десять суддів), яких обирав і відкликав Сейм. Членами КТ могли бути особи, котрі мали вищу юридичну освіту і відповідали вимогам для того, щоб

бути суддями Верховного Суду або Вищого Адміністративного Суду (ст. 13 § 1-3 Закону від 1985 р.). Каденція члена КТ тривала вісім років, але кожні чотири роки відбувалася ротація половини його складу (ст. 13 § 4 Закону). Ніхто не міг бути обраним до складу КТ повторно, окрім випадку, якщо посада судді стала вакантною перед закінченням каденції. У цій ситуації вибори члена КТ відбулися в процесі каденції на термін коротший ніж чотири роки (ст. 13 § 4 Закону). При формуванні першого складу КТ, половина його членів мала каденцію чотирьох років (ст. 34 § 1 Закону).

Сейм міг відкликати члена КТ у наступних випадках: складання з себе повноважень; внаслідок хвороби або каліцтва, яке на тривалий термін унеможливило виконання обов'язків члена КТ; визнанням винним у скоєні злочину; порушення присяги; звільнення правомочним дисциплінарним вироком із займаної посади (ст. 14 § 1 Закону). У разі смерті члена КТ, Сейм приймав рішення про закінчення строку його мандата (ст. 14 § 2 Закону).

Відповідно до статті 33а Конституції ПНР, КТ був наділений повноваженнями виносити рішення: 1) про відповідність Конституції законів і інших нормативних верховних актів, а також актів центральних державних органів; 2) про відповідність Конституції проектів законів, що розглядаються Сеймом. Конституційний контроль міг мати абстрактний і конкретний характер, а рішення КТ були обов'язковими до виконання. До повноважень КТ не входило вирішення питань про конституційність міжнародних договорів, а також питання про відповідність міжнародним договорам законів і інших нормативних актів [8]. Проте це не заважало КТ брати до уваги положення міжнародних договорів при прийнятті рішення [9].

Відповідно до Закону від 1985 р. звернутися до КТ могли наступні суб'єкти:

1) Президія Сейму (польск. – *Prezidium Sejmu*), сеймові комісії, група щонайменше п'ятдесяти депутатів, Рада Держави (польск. – *Rada Państwa*) або Голова Ради Держави (польск. *Przewodniczący Rady Państwa*), Державний Трибунал (польск. – *Trybunał Stanu*), Голо-

ва Верховного Контрольного Комітету (польск. - *Prezes Najwyższej Izby Kontroli*), Рада Міністрів (польск. - *Rada Ministrów*) або Прем'єр - Міністр, Перший Голова Верховного Суду (польск. - *Pierwszy Prezes Sądu Najwyższego*), Голова Вищого Адміністративного Суду (польск. - *Prezes Naczelnego Sądu Administracyjnego*), Голова Державного Господарського Арбітражу (польск. - *Prezes Państwowego Arbitrażu Gospodarczego*), Генеральний Прокурор, Виконком Загальнодержавної Ради Патріотичного Руху Національного Відродження (ПРНВ) - *в усіх справах* (ст. 19 § 1 Закону). З 1987 р. конституційне провадження міг ініціювати ще один новостворений орган - Омбудсмен. Крім того, КТ міг порушувати справи з власної ініціативи (ст. 19 § 3 Закону);

2) Президія Сейму, Рада Держави, Рада Міністрів, Комітет Захисту Держави (польск. - *Komitet Obrony Kraju*) - *з питань оборони держави і діяльності Збройних сил* (ст. 19 § 2 Закону);

3) воеводські національні ради або їх президії, Центральна Комісія Співпраці Соціалістичних Молодіжних Об'єднань, головні органи загальнодержавних статутних професійних спілок, а також груп професійних спілок, житлових організацій, суспільно-трудова організація індивідуальних фермерів, а також інших професійних організацій - *з питань, що відносяться до сфери діяльності відповідного органу* (ст. 20 § 1 Закону) [10].

Окрім цього, у зв'язку з процесуальними діями в межах адміністративного або арбітражного процесу до КТ могли бути направлені **юридичні питання** щодо конституційності законодавчого акту (або щодо відповідності іншого нормативного акту положенням Конституції чи закону), якщо від відповіді на них залежало вирішення справи (ст. 10 § 1 Закону). З юридичними питаннями могли звертатися: Перший Голова Верховного Суду, Голова Вищого Адміністративного Суду, Голова Державного Господарського Арбітражу, а також головні і центральні органи державної адміністрації (ст. 22 § 1 Закону).

Законодавець не надав громадянам права звертатися до КТ [11].

Процес розгляду справи в КТ розпочиналися після подання заяви або юридичного питання, або з власної ініціативи КТ. Для

розгляду справи Голова КТ формував склад суду, до якого входили: а) **п'ять суддів** – якщо заява (юридичне питання) стосується конституційності законодавчих актів; б) **три судді** – якщо заява (юридичне питання) стосується відповідності Конституції або закону інших нормативних актів; в) **весь склад суду** (щонайменше сім суддів) – у справах особливої складності. Процес складався з двох стадій: письмових дій та усних дебатів [12]. Після проведення і закриття дебатів наступала таємна нарада суддів (ст. 39 § 1 рішення Сейму). Рішення приймалося більшістю голосів; суддя, який був проти ухвалення вироку міг висловити окрему думку (польск. – *zdanie odrębne, votum separatum*) з її обґрунтуванням (ст. 40 § 1 рішення Сейму).

Прийняття Конституційним Трибуналом рішення про невідповідність певного нормативного акту положенням Конституції або закону, відповідно до ст. 1 § 2 Закону від 1985 р., було покладено на орган, який його видав, обов'язок протягом трьох місяців від дня отримання рішення КТ внести до цього акту відповідні зміни або повністю скасувати його (ст. 8 § 1 Закону); у випадку, якщо відповідний орган не вчиняв ніяких дій протягом указанного строку, такий акт втрачав юридичну силу (ст. 9 § 1 і 3 Закону). В особливих випадках КТ міг зупинити повністю або частково застосування такого акту з дня оголошення рішення (ст. 9 § 2 Закону).

У разі прийняття Конституційним Трибуналом рішення про неконституційність закону або неконституційність чи незаконність іншого нормативного акту центрального органу державної адміністрації, Рада Міністрів або Прем'єр-Міністр могли протягом одного місяця від моменту отримання рішення КТ виступити з заявою про повторний розгляд справи Трибуналом у повному складі (ст. 27 § 2 Закону).

Сейм повинен був розглянути рішення КТ про неконституційність закону на пленарному засіданні під час найближчої сесії. Сейм міг погодитися з рішенням КТ, що мало наслідком скасування закону або внесення до нього змін, чи відхилити це рішення щонайменше двома третинами голосів при наявності як мінімум половини складу депутатів (кворум) [13], що мало наслідком не-

можливість повторної перевірки положень відповідного закону Трибуналом (ст. 6 Закону).

Тогочасну модель КТ було пристосовано до неподільної системи державної влади, в якій Сейм був найвищим органом [14]. У зв'язку з цим рішення КТ мали різний ступінь обов'язковості. Зокрема, зв'язуюча сила рішень КТ про неконституційність акту парламенту залежала від позиції Сейму, який міг погодитися з ним або ні. Окрім сказаного, існували й інші ознаки "верховенства" Сейму над КТ: 1) на відміну від КТ, Сейм мав креативну функцію; 2) члени КТ складали присягу перед Головою Сейму (ст. 13 § 6 Закону); 3) у справах щодо спорів між суддями, Голова Сейму був апеляційним органом щодо відповідних рішень Голови КТ (ст. 16 § 2 закону); 4) Сейм мав бути інформований про істотні проблеми, що виникали в діяльності КТ (ст. 31 Закону).

Правознавці активно обговорювали в той час питання щодо юридичної природи КТ: чи є він органом правосуддя або ж особливим контрольним органом? Зокрема, на підтримку другої позиції наводили тезу, що норми, які стосувалися КТ, були розміщені в окремому розділі Конституції (розділ 4 "Конституційний Трибунал"), а не в розділі 7 "Суд і Прокуратура"; до того ж, КТ, на відміну від інших судів, приймав не вироки (польск. – *wyroki*), а рішення (польск. – *orzeczenia*), а його склад законодавець називав не "суддями", а "членами". Проте закріплення в законі про КТ гарантій суддівської незалежності і той факт, що прийняття рішень КТ мало здійснюватися в межах судового провадження, підсилювали аргументи тих учених, які підтримують тезу про визнання КТ як органу правосуддя (судового органу чи квазісудового) [15].

Внаслідок політичних і конституційних змін започаткованих в 1989 р. позиція КТ в системі органів державної влади дещо укріпилася. Зокрема, Законом про внесення змін до Конституції від 7 квітня 1989 р. йому були надані повноваження щодо загального тлумачення законів [16] (після ліквідації Ради Держави), а також здійснення **попереднього контролю законів**, що ініціювався Президентом перед їхнім підписанням [17]. Законом про внесення змін до Конституції від 29 грудня 1989 р. КТ уповноважувався

вносити постанови про невідповідність Конституції цілей або діяльності політичних партій [18].

Відповідно до внесених до законодавства змін, були визначені нові суб'єкти звернення до КТ:

а) Верховний Суд, Вищий Адміністративний Суд, а також суди другої інстанції – ревізійні суди (з питань щодо компетентності складу суду, яких виносив певне рішення – ст. 19 § 1 Закону) [19];

б) Президія Сенату (польск. – *Prezidium Senatu*), сенатські комісії, а також група з тридцяти сенаторів (ст. 19 § 1 Закону) [20];

с) церква й інші релігійні групи (ст. 19 § 2 Закону) [21].

У зв'язку із зміною порядку засідань Сейму з сесійного на постійний, було введено шестимісячний термін розгляду палатою рішень КТ про неконституційність законів.

У 1991 р. з числа суб'єктів звернення до КТ було виключено тих, які були уповноважені ініціювати розгляд питання щодо конституційності нормативних актів щодо оборони і безпеки держави, а також Збройних Сил [22].

Наступні спроби підсилення позиції КТ відповідно до нових конституціональних реалій були зроблені в 1993 році. У законодавчих ініціативах Президента від 4 березня та 16 листопада 1993 р. було запропоновано: 1) надати рішенням КТ про неконституційність закону остаточну юридичну силу; 2) розширити можливість виносити рішення про неконституційність міжнародного договору, що ратифікуються; 3) можливість виносити рішення про неконституційність міжнародного договору, перед ратифікацією Президентом; 4) передбачити можливість прийняття КТ рішення стосовно закону, який втратив чинність; 5) ліквідувати часові обмеження компетенції КТ; 6) скасувати неможливість перегляду справи повним складом КТ; 7) збільшити чисельність складу КТ при розгляді заяви (юридичні питання) до повного складу – при перевірці законодавчих актів та до п'яти суддів – при перевірці решти нормативних актів; 8) змінити спосіб призначення суддів, передбачивши їх призначення у рівній кількості Президентом, Сеймом, Сенатом, а також Державною Судовою Радою (польск. – *Krajowa Rada Sądownictwa*); 9) введення принципу відстав-

ки судді лише за рішенням КТ [23]. Проте жодна з пропозицій не була прийнята.

У тому ж 1993 році були розпочаті роботи над створенням нового Основного закону Республіки Польща, який було прийнято 2 квітня 1997 р., а 1 серпня 1997 р. – новий закон про КТ, який набрав чинність 17 жовтня 1997 р.

В Україні процес створення органу конституційної юрисдикції розпочався значно пізніше. Зокрема, уперше на конституційному рівні заснування Конституційного Суду було передбачено Законом УРСР "Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР" від 24 жовтня 1990 року [24]. На розвиток цього положення 3 червня 1992 року було прийнято Закон України "Про Конституційний Суд України" [25] (далі – Закон від 1992 р.).

Відповідно до названого Закону, Конституційного Суду України (далі – КСУ) мав складатися з п'ятнадцяти суддів, котрі мали обиратися Верховною Радою України (далі – ВРУ) на 10 років і тільки на один строк. По закінченні терміну повноважень суддя повинен був продовжувати виконувати свої обов'язки до обрання нового судді. Повноважень судді КСУ достроково припинялися у зв'язку з: 1) його проханням про відставку; 2) втратою громадянства; 3) досягненням ним 65-річного віку; 4) порушенням присяги; 5) порушенням вимог щодо несумісництва (передбачалося, що судді КСУ не можуть бути народними депутатами України, належати до будь-яких політичних партій і рухів, входити до складу органів державної виконавчої влади, інших державних органів, займатись підприємницькою та іншою діяльністю, крім викладацької і наукової у вільний від роботи час); 6) винесенням щодо нього обвинувального вироку суду, який набрав чинності. При достроковому вибутті судді новий суддя повинен був обиратися не пізніше трьох місяців.

Стаття 14 Закону від 1992 р. визначала, що до повноважень Конституційного Суду України відносяться справи:

1) про невідповідність Конституції: а) чинних законів України та інших актів, прийнятих Верховною Радою України (далі – ВРУ); б) прийнятих, але не введених в дію законів та інших актів ВРУ;

2) про невідповідність Конституції і законам України: а) указів і розпоряджень Президента України; б) постанов Президії ВРУ; в) законів та інших актів, прийнятих Верховною Радою Республіки Крим та її Президією; г) постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України та Ради Міністрів Республіки Крим;

3) пов'язані з: а) порушенням компетенції органами і особами державної влади, зазначеними в Конституції України; б) порушенням розподілу встановленої Конституцією України та Конституцією Республіки Крим компетенції місцевих Рад різного рівня, а також компетенції місцевих Рад і органів державної виконавчої влади; в) законністю призначення виборів і референдумів;

4) про визнання нечинними нормативних актів, прийнятих органами законодавчої і виконавчої влади, визначеними в Конституції України, з порушенням процедури їх прийняття, передбаченої Конституцією України;

5) про невідповідність Конституції України та міжнародним актам, визнаним Україною, будь-якого закону або іншого нормативного акта, що порушує конституційні права і свободи людини;

6) про спори між національно-територіальними і територіальними утвореннями України з питань, які регулюються Конституцією України та Конституцією Республіки Крим;

7) про додержання Президентом, Прем'єр-міністром та іншими членами Уряду, Головою Верховного Суду, Головою Вищого арбітражного суду, Генеральним прокурором України, а також дипломатичними та іншими представниками України Конституції і законів України у разі порушення питання про дострокове припинення їх повноважень;

8) про відповідність Конституції України міжнародних договорів і угод, поданих до ВРУ на ратифікацію;

9) про конституційність діяльності і примусовий розпуск (ліквідацію) політичних партій, міжнародних та всеукраїнських громадських організацій, що діють в Україні.

Правом вносити питання на розгляд КСУ наділялися: Президент України; Голова Верховної Ради України; одна п'ята народних депутатів України від загального складу ВРУ, встановленого

Конституцією України; постійна комісія ВРУ; Верховна Рада Республіки Крим; Кабінет Міністрів України; Рада Міністрів Республіки Крим; Верховний Суд України; Вищий арбітражний суд України; Генеральний прокурор України, а також Уповноважений ВРУ з прав людини.

Однак, до 1996 року КСУ був "мертвим інститутом", оскільки на практиці він не діяв. Ситуація змінилася тільки після прийняття нової Конституції України та нового Закону України "Про Конституційний Суд України" від 16 жовтня 1996 року [26]. Свою діяльність КУС розпочав 1 січня 1997 р.

Слід зазначити, що законодавство України не передбачало утворення окремого конституційного суду для Автономної Республіки Криму, оскільки Україна є унітарною державою (ст. 2 Конституції України) [27].

Таким чином, проведений історико-правовий аналіз становлення органів конституційної юстиції в Польщі та Україні дозволяє відзначити унікальний досвід першої щодо створення та функціонування КТ ще в радянський період. Обидві країни пішли шляхом запровадження централізованої моделі конституційного судочинства, хоча їхнє законодавство, прийняте в різний час, істотно відрізнялося в питаннях організаційної структури спеціальних органів конституційної юрисдикції, порядку формування їх персонального складу, їхньої компетенції тощо. У будь-якому разі, від законодавчого закріплення Конституційного Трибуналу в Польщі (1982 р.) і Конституційного Суду в Україні (1990 р.), а також від початку здійснення ними їх функцій (1986 р. - в Польщі, 1997 р. - в Україні) юридична наука та практика постійно підтверджує правильність їх утворення. Конституційне судочинство і в Польщі, і в Україні виконує важливу роль в підтриманні й охороні стандартів демократичної та правової держави (ст. 2 Польської Конституції, ст. 1 Конституції України). В процесі тлумачення Конституції судова практика КТ і КСУ не тільки конкретизує розуміння певних конституційних норм, але й "відтворює" конституційні принципи, які не знаходяться в тексті Основного Закону прямого словесного вираження, проте відповідають його "духу".

Використана література:

1. Щодо проблем генезису та розвитку конституційного судочинства див.: Czeszejko-Sochacki Z. Sądownictwo konstytucyjne w Polsce na tle porównawczym. - Warszawa, 2003. - S. 5-48.

2. Див. детальніше: Czeszejko-Sochacki Z. Sądownictwo konstytucyjne w Polsce na tle porównawczym. - Warszawa, 2003. - S. 54-58; Czeszejko-Sochacki Z. Przebieg prac nad utworzeniem polskiego Trybunału Konstytucyjnego (1981-1985) // Przegląd Sejmowy. - 1994. - № 3. - S. 22; Czeszejko-Sochacki Z. Trybunał Konstytucyjny PRL (Zagadnienia wybrane) // Państwo i Prawo. - 1986. - № 6. - S. 5.

3. Czeszejko-Sochacki Z. Trybunał Konstytucyjny PRL (Zagadnienia wybrane) // Państwo i Prawo. - 1986. - № 6. - S. 5.

4. Czeszejko-Sochacki Z. Sądownictwo konstytucyjne w Polsce na tle porównawczym. - Warszawa, 2003. - S. 55.

5. Створення в Польщі Конституційного Трибуналу і Державного Трибуналу викликало гостру критику Академії наук Німецької Демократичної Республіки: "немає приводів, щоб відходити від перевірених марксистсько-ленінських концепцій теорії держави, особливо в питанні національного суверенітету, поділу влади та ролі парламенту" (Czeszejko-Sochacki Z. Sądownictwo konstytucyjne w Polsce na tle porównawczym. - Warszawa, 2003. - S. 57).

6. Garlicki L. Ewolucja ustrojowej roli i kompetencji polskiego Trybunału Konstytucyjnego // Księga XX-lecia orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego / Zubik M (red.). - Warszawa, 2006. - S. 4.

7. Garlicki L. Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu. - Wyd. 9. - Warszawa, 2005. - S. 378.

8. Але у вирокі від 19 червня 1992 р., № U 6/92 (ОТК 1992, cz. I, poz. 13) Трибунал вирішив, що постанова Сейму від 28 травня 1992 р. (М.Р. Nr 16, poz. 116) суперечить статті 17 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167).

9. Czeszejko-Sochacki Z. Trybunał Konstytucyjny PRL (Zagadnienia wybrane) // Państwo i Prawo. - 1986. - № 6. - S. 11.

10. Петиції, які складаються цими суб'єктами підлягають попередній оцінці одного судді під час закритого засідання (ст. 20 § 2 Закону). Петиція, що не відповідала вимогам, залишалася без подальшого розгляду; на постанову в цій справі могла бути подана скарга,

яку розглядав КТ в складі трьох суддей під час закритого засідання (ст. 20 § 3 Закону).

11. Sokolewicz W. Reforma państwa a reforma Konstytucji // Państwo i konstytucja. Zbiór studiów / Sokolewicz W. (red.). - Ossolineum, 1989. - S. 219.

12. Закриті засідання проводились у справах, перелічених в ст. 19 § 2 Закону від 1985 р., а також в усіх інших справах, пов'язаних з безпекою держави або державної таємниці (ст. 24 Закону).

13. Див. Garlicki L. Odrzucanie orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego przez Sejm // Państwo prawa. Administracja. Sądownictwo. Prace dedykowane prof. dr hab. Januszowi Łętowskiemu. - Warszawa. - 1999. - S. 281 і наст.

14. Czeszejko-Sochacki Z. Trybunał Konstytucyjny PRL (Zagadnienia wybrane) // Państwo i Prawo. - 1986. - № 6. - S. 7.

15. Sokolewicz W. Reforma państwa a reforma Konstytucji // Państwo i konstytucja. Zbiór studiów / Sokolewicz W. (red.). - Ossolineum, 1989. - S. 220.

16. Загальне тлумачення законів dokonувалося постановою повного складу Трибуналу за зверненням Президента, Прем'єр-Міністра, Першого Голови Верхового Суду, Голови Вищого Адміністративного Суду, Омбудсмена і Генерального Прокурора (ст. 13 § 1-2 Закону з новою нумерацією, прийнятою в 1991 р.). Ці постанови публікувалися в Щоденнику Законів.

17. Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. Nr 19, poz. 101).

18. Ustawa z dnia 29 grudnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. Nr 75, poz. 444 ze zm.). Проте на практиці КТ не міг здійснювати функцію контролю за конституційністю діяльності політичних партій, оскільки Закон не встановив відповідного процесуального механізму (див. постанова КТ з дня 6 жовтня 1993 р., № W 15/92, ОТК 1993, cz. II, poz. 49).

19. Ustawa z dnia 20 grudnia 1989 r. o zmianie ustaw - Prawo o ustroju sądów powszechnych, o Sądzie Najwyższym, o Naczelnym Sądzie Administracyjnym, o Trybunale Konstytucyjnym, o ustroju sądów wojskowych i Prawo o notariacie (Dz.U. Nr 73, poz. 436).

20. Ustawa z dnia 1 grudnia 1989 r. o zmianie ustawy o Trybunale Konstytucyjnym (Dz.U. z 1990 r. Nr 3, poz. 16).

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

---

21. Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz.U. Nr 29, poz. 155 ze zm.).

22. Ustawa z dnia 24 sierpnia 1991 r. o zmianie ustawy o Rzeczniku Praw Obywatelskich oraz ustaw – Kodeks postępowania karnego, o Sądzie Najwyższym i o Trybunale Konstytucyjnym (Dz.U. Nr 83, poz. 371).

23. Czeszejko-Sochacki Z. Sądownictwo konstytucyjne w Polsce na tle porównawczym. – Warszawa, 2003. – S. 73-74.

24. Закон УРСР "Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР" / Верховна Рада УРСР // Відомості Верховної Ради. – 1990. – № 45. – Ст. 606.

25. Закон України "Про Конституційний Суд України" [Електронний ресурс] : [ухвалений Верховною Радою України 3 червня 1992 року] // Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2400-12>.

26. Закон України "Про Конституційний Суд України" [Електронний ресурс] : [ухвалений Верховною Радою України 16 жовтня 1996 року] // Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=422%2F96-%E2%F0>.

27. Пелих Н. Конституційний суд – гарант конституційного ладу в Україні // Підприємництво, господарство і право. –2005. –№ 3. – С. 38.

М.В. Мазур

викладач кафедри теорії та історії держави
і права Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
(м. Луганськ, Україна)

**ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНИ
(НА МАТЕРІАЛАХ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО
СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У 2006-2007 РОКАХ)**

Необхідність приведення положень українського права у відповідність до стандартів Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у галузі прав людини має сьогодні не лише теоретичне

обґрунтування, але й законодавче підґрунтя. Так, відповідно до статті 17 Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" прецеденти цієї міжнародної установи є джерелом вітчизняного права. Згідно з положеннями Закону України "Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції" Україна визнає обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію ЄСПЛ у всіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування цієї Конвенції. Крім того, ст. 19 Закону України "Про міжнародні договори України" визнає пріоритет норм міжнародних договорів перед актами вітчизняного законодавства у випадку їх колізії.

Викладене обумовлює актуальність дослідження практики ЄСПЛ з метою виявлення і виправлення недоліків правової системи України. Слід зазначити, що різні проблеми тлумачення та застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі - Конвенція), а також практики ЄСПЛ досліджували такі правознавці, як А. Бущенко, Ю.Зайцев, В. Лутковська, В. Мармазов, В. Паліюк, П. Рабінович, Н. Раданович, С. Тагієв, С. Шевчук і багато інших. Разом з тим, в Україні досі відсутні наукові дослідження, спрямовані на виявлення дефектів національного законодавства та юридичної практики шляхом комплексного аналізу практики ЄСПЛ у справах щодо України. Отже, продовжуючи розробляти тематику наших попередніх наукових праць [1], визначимо метою цієї статті пошук основних проблем забезпечення прав людини в Україні шляхом дослідження рішень, ухвалених ЄСПЛ у 2006-2007 роках.

За даними, опублікованими на сайті ЄСПЛ (www.echr.coe.int), у 2006 році цей міжнародний суд ухвалив 120 рішень (judgments) щодо України, у 119 з яких встановлено одне чи декілька фактів порушення Конвенції (таким чином, Україна посіла третє місце за кількістю рішень, прийнятих щодо держав-учасниць Конвенції). В 1 рішенні ставилося питання про недодержання положень статті 2 Конвенції (право на життя) через відсутність ефективного розслідування обставин смерті; у 3 рішеннях ЄСПЛ - статті 3 (заборо-

на катування, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання); у 97 рішеннях – статті 6 (право на справедливий суд); у 12 рішеннях – статті 6 (право на судовий розгляд протягом розумного строку); у 4 рішеннях – статті 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя); у 1 рішенні – статті 10 (свобода вираження поглядів); у 24 рішеннях – статті 13 (право на ефективний засіб юридичного захисту); у 66 рішеннях – статті 1 Протоколу № 1 до Конвенції (право власності); у 1 рішенні – статті 2 Протоколу № 4 до Конвенції (свобода пересування). Жодного порушення Конвенції, на думку ЄСПЛ, не було в справі "Суховецький проти України" (*Sukhovetskyi v. Ukraine*, 28.03.2006).

У 2007 році ЄСПЛ постановив 109 рішень щодо України, у 108 з яких він знайшов щонайменше одне порушення Конвенції (таким чином, серед країн-учасниць Конвенції Україна посіла третє місце за кількістю рішень, в яких встановлено хоча б одне порушення Конвенції). При цьому 6 рішень стосувалися недотримання приписів статті 3 Конвенції (заборона катування, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання); 2 рішення – статті 3 (в частині відсутності ефективного розслідування скарг на погане поводження); 3 рішення – статті 5 (право на свободу та особисту недоторканність); 66 рішень – статті 6 (право на справедливий суд); 34 рішення – статті 6 (в частині нерозумної тривалості судового провадження); 1 рішення – статті 9 (свобода думки, совісті і релігії); 19 рішень – статті 13 (право на ефективний засіб юридичного захисту); 43 рішень – статті 1 Протоколу № 1 до Конвенції (право власності). У справі "Булгаков проти України" (*Bulgakov v. Ukraine*, 11.09.2007) не встановлено жодного порушення положень Конвенції.

Отже, розглянемо детальніше найважливіші рішення ЄСПЛ у справах щодо України, розглянутих у 2006-2007 роках.

1. *Невиконання обов'язку держави щодо проведенням ефективного та незалежного розслідування факту смерті (ст. 2 Конвенції)*. Проблеми дотримання Україною положень статті 2 Конвенції розглядалися ЄСПЛ у справі "Сергей Шевченко проти України" (*Sergey Shevchenko v. Ukraine*, 04.04.2006). Відповідно до фактів названої справи,

старший лейтенант Повітряних Сил України Андрій Шевченко (син заявника) 3 жовтня 2000 року о 2 годині ночі був направлений охороняти аеродром Сполучення Повітряних Сил частини А-2491. Йому видали табельну зброю з 16 патронами. Біля 5.40 ранку його знайшли мертвим на гауптвахті з двома вогнестрільними ранами в голові. 30 грудня 2000 року слідчий закінчив попереднє розслідування, зробивши висновок, що психічний стан померлого, можливість рухатись після першого пострілу, передсмертна записка, написана під впливом філософії Карлоса Костан'єди, доводять, що А. Шевченко скоїв самогубство. 2 березня 2002 року військово-апеляційний суд Західного регіону повернув справу на додаткове розслідування. 29 квітня 2002 року інший слідчий прийняв постанову про припинення кримінальної справи, яка загалом повторювала постанову від 30 грудня 2000 року.

У своєму рішенні ЄСПЛ відзначив, що у випадку загибелі особи при обставинах, які потенційно можуть передбачати відповідальність держави стаття 2 Конвенції покладає на державу обов'язок будь-яким чином забезпечити належну реакцію судової або іншої гілки влади для забезпечення того, щоб законодавчі та адміністративні механізми захисту права на життя функціонували належним чином і щоб будь-яке порушення цього права припинялося та каралося.

Розглянувши матеріали названої справи, ЄСПЛ дійшов висновку, що в даному випадку мало місце порушення обов'язку держави-відповідача відповідно до статті 2 Конвенції у зв'язку з відсутністю ефективного та незалежного розслідування факту смерті А. Шевченка. При цьому ЄСПЛ звернув увагу на наступне: по-перше, розслідування було непослідовним і містило значні недоліки (так, усі докази свідчили, що А. Шевченко мав спокійний характер і що в нього ніколи не виникало думок про самогубство; незрозуміло, як захоплення книжками К. Костан'єди могло привести до самогубства; люди, які не були близько знайомі з А. Шевченком, зовсім не дивувалися тому, що він скоїв самогубство, у той час як його справжні друзі були переконані у зворотному; не було зроблено ніяких спроб пояснити факт, чому перша рана бу-

ла нанесена з лівої сторони обличчя, в той час як А. Шевченко був правшею, або факт нестачі в пістолеті двох патронів тощо); по-друге, слідчі та орган дізнання переважно дотримувалися версії про самогубство, не перевіряючи належним чином докази, які їй суперечили; по-третє, при розслідуванні справи не було додержано вимоги незалежності органу дізнання та слідчих; по-четверте, не було виконано вимоги апеляційного суду щодо відтворення послідовності події; по-п'яте, заявникові не було надано статусу потерпілого, у зв'язку з чим він не міг брати участь у ході розслідування.

2. *Заборона катування, нелюдського чи такого, що принижує гідність поводження або покарання (ст. 3 Конвенції)*. Не дивлячись на лаконічність тексту статті 3 Конвенції, її гарантії поширюються на широке коло життєвих обставин. Так, у справі "Мельник проти України" (*Melnik v. Ukraine*, 28.03.2006) тримання заявника під вартою було визнано таким, що принижує людську гідність, через перенаселення камери, невідповідне медичне лікування та незадовільні санітарні умови утримання. При цьому ЄСПЛ відзначив, що позбавлення свободи часто тягне за собою приниження людської гідності. Але це не означає, що затримання після звинувачення як таке зачіпає питання, викладені в статті 3 Конвенції. Також цю статтю не можна тлумачити як таку, що містить загальне зобов'язання звільняти особу за станом здоров'я чи доправляти її до цивільної лікарні для отримання специфічної медичної допомоги. Тим не менш, відповідно до цього положення держава має забезпечити особу умовами утримання, які б не порушували її людську гідність, щоб спосіб та метод виконання міри покарання не зумовлювали страждання або труднощі такої міри, які б перевищували неминучий рівень страждань в'язня та щоб, з огляду на практичні вимоги ув'язнення, його здоров'я та добробут були забезпечені. Як зазначив ЄСПЛ у своєму рішенні, наявні три складові, які необхідно розглядати стосовно сумісності стану здоров'я заявника та умов його утримання: 1) медичний стан в'язня; 2) адекватність медичної допомоги, яка надається в умовах утримання; 3) доцільність утримання з огляду на стан здоров'я заявника.

Аналогічні міркування ЄСПЛ висловив у справах "Двойних проти України" (*Dvoinykh v. Ukraine*, 12.10.2006), "Коваль проти України" (*Koval v. Ukraine*, 19.10.2006) і "Яковенко проти України" (*Yakovenko v. Ukraine*, 25.10.2007). В останній з названих справ ЄСПЛ ухвалив, що мало місце порушення статті 3 Конвенції через відсутність своєчасної та відповідної медичної допомоги у зв'язку із захворюванням ВЛ і туберкульозом, а також у зв'язку з поганими умовами затримання в Севастопольському ІТУ й транспортування заявника між Севастопольським ІТУ і Сімферопольським СІЗО. Про серйозність порушень, що мали місце у цій справі, свідчить те, що на момент прийняття рішення ЄСПЛ заявник вже помер.

Розглядаючи справу "Кучерук проти України" (*Kucheruk v. Ukraine*, 06.09.2007), ЄСПЛ зауважив, що при оцінці того, чи відповідало поводження з психічно хворими особами стандартам статті 3 Конвенції, необхідно брати до уваги їхню вразливість та їхню нездатність, в деяких випадках, ясно або ж взагалі повідомити про те, як на них відбилась якась певне поводження. У цій справі заявник був вперше обстежений 16 квітня 2002 року й поміщений до психіатричного відділення з діагнозом "шизофренія", проте в подальшому не було жодної згадки психіатра до 17 травня 2002 року, коли заявника було переведено до лікарні на обстеження. Рекомендації медичних експертів щодо необхідності лікування у спеціалізованій лікарні не були виконані одразу і він був переведений назад до звичайної камери СІЗО, де він був тільки одноразово оглянутий психіатром до того, як скоїв напад на співкамерника. На думку ЄСПЛ, це не може вважатися належною і розумною медичною допомогою у світі серйозного психічного стану заявника.

Крім цього, ЄСПЛ визнав порушення статті 3 Конвенції в частині: 1) надмірного застосування сили працівниками в'язниці (зокрема, 8 липня 2002 року пан Кучерук знаходився в особливо збудженому стані. Персонал медичного відділення СІЗО викликав трьох охоронців, які наказали йому повернутися обличчям до стінки та закласти руки за спину. Коли він відмовився підкоритися, охоронці почали його бити гумовими кийками, кинули на підлогу та

одягли наручники. Однак, на думку ЄСПЛ, через загальний збуджений стан заявника не можна казати, що адміністрація СІЗО була змушена реагувати на *несподіваний* розвиток подій. До того ж, три охоронці, що були задіяні, значно переважали заявника за кількістю і жоден свідок не заявив, що заявник намагався напасти або його поведінка якимось чином наражала охоронців або його співкамерників на небезпеку); 2) застосування наручників під час затримання в карцері, де заявник провів дев'ять діб, сім з яких на ньому були постійно одягнуті наручники; 3) відсутності ефективного розслідування фактів поганого поводження щодо заявника.

У справі "*Козинець проти України*" (*Kozinets v. Ukraine*, 06.12.2007) ЄСПЛ, з одного боку, не знайшов "поза розумним сумнівом" доказів порушення статті 3 Конвенції в частині матеріально-правового аспекту скарги (власне заборона поганого поводження), але з іншого – визнав, що було порушено статтю 3 Конвенції в частині процесуально-правового аспекту скарги (відсутність ефективного розслідування).

3. *Право на свободу та особисту недоторканність* (ст. 5 Конвенції). Проблеми реалізації положень цієї статті Конвенції стали предметом розгляду ЄСПЛ у згаданій вище справі "*Кучерук проти України*". Так, на підставі постанови суду від 5 липня 2002 року пана Кучерука було переведено з СІЗО до психіатричної лікарні для примусового лікування, а кримінальне розслідування проти нього було зупинено до його одужання. Вказану постанову суду було скасовано 7 липня 2003 року, і досудове слідство проти заявника поновлено. Проте заявник не був звільнений з лікарні до 6 серпня 2003 року, коли, у контексті цього розслідування, місцевий суд призначив йому психіатричну експертизу. Як підкреслив ЄСПЛ, жодні адміністративні формальності не можуть виправдати зволікання із звільненням заявника більше, ніж на кілька годин. Отже, в цьому відношенні було порушення ч. 1 статті 5 Конвенції. На додаток до цього, посилаючись на свої висновки у справі "*Горшков проти України*", ЄСПЛ відзначив, що заявник не мав можливості ініціювати розгляд для перевірки законності продовження його затримання для примусового лікування, що становить порушення ч. 4 статті 5 Конвенції.

У справі "Ткачов проти України" (*Tkachov v. Ukraine*, 13.12.2007) ЄСПЛ визнав порушення ч. 3 статті 5 Конвенції через те, що підстави, на яких ґрунтувалися рішення національних органів щодо взяття заявника під варту та продовження строку його тримання під вартою, не були "відповідними та достатніми". При цьому, як зауважив ЄСПЛ, незмінність підстав для підозри, що заарештована особа вчинила правопорушення, є умовою для того, щоб тримання її під вартою вважалось законним, але через деякий час ця умова вже перестає бути достатньою і для виправдання необхідності подальшого позбавлення свободи потрібні інші підстави, на яких ґрунтувалося б рішення судових органів. Ці підстави мають бути "відповідними" і "достатніми", а компетентні національні органи повинні проявити "особливу сумлінність" у здійсненні провадження.

4. *Право на справедливий суд* (ст. 6 Конвенції). Практика ЄСПЛ охоплює різні аспекти права на справедливий суд, починаючи від права на доступ до суду й закінчуючи правом на виконання судового рішення. Тому не дивно, що значна частина скарг, які подаються проти України, стосується саме цієї статті.

Питання доступності правосуддя розглядалося ЄСПЛ у справі "Мельник проти України" (*Melnik v. Ukraine* 28.03.2006), в якій заявниця не змогла оскаржити судові рішення в касаційному порядку, оскільки змінами до цивільно-процесуального законодавства, що мали зворотну дію, термін оскарження зменшився з 3 до 1 місяця (апеляційний суд ухвалив рішення 27 лютого 2002 року; 26 квітня 2002 року заявниця подала касаційну скаргу, яка була відхилена у зв'язку з пропусченням строку, оскільки згідно з новою редакцією статті 321 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК), що набула чинності 4 квітня 2002 року, строк для подачі касаційної скарги становить один місяць). Як зазначив ЄСПЛ, ретроспективність цивільного законодавства категорично не заборонена нормами Конвенції, але в даному випадку зворотна дія норми щодо зменшення строку на подання касаційної скарги призвела до позбавлення особи доступу до ефективного засобу правового захисту.

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

У справі "Воловік проти України" (*Volovik v. Ukraine*, 06.12.2007) ЄСПЛ визнав порушення права на доступ до правосуддя через те, що суд першої інстанції залишив без руху апеляційну скаргу заявника на підставі ст. 139 ЦПК України від 1963 року, яка визначає наслідки подання позовної заяви, що не відповідає вимогам закону. Слід зазначити, що після набрання чинності новим ЦПК України від 2004 року суди першої інстанції були позбавлені повноваження приймати рішення щодо прийнятності апеляційних скарг на свої рішення, натомість апеляційні суди сьогодні здійснюють виключні повноваження розглядати апеляційні скарги щодо їх прийнятності та по суті.

У справі "Проніна проти України" (*Prontina v. Ukraine*, 18.07.2006) ЄСПЛ нагадав про обов'язок судів давати обґрунтування своїх рішень. У цій справі заявниця зверталась до національних судів з вимогою вирішити її спір щодо пенсії з органами соціального забезпечення. Заявниця посилалася, зокрема, на положення статті 46 Конституції, заявляючи, що її пенсія не повинна бути нижчою за прожитковий мінімум. Однак національні суди не вчинили жодної спроби проаналізувати позов заявниці з цієї точки зору, а досліджували лише норми Закону України "Про пенсійне забезпечення". Таким чином, національні суди, цілком ігноруючи цей момент, хоча він був специфічним, доречним та важливим, не виконали свої зобов'язання щодо частини 1 статті 6 Конвенції.

У справі "Бендерський проти України" (*Benderskiy v. Ukraine*, 15.11.2007) ЄСПЛ також підкреслив, що для належного здійснення правосуддя судові рішення мають в достатній мірі висвітлювати мотиви, на яких вони базуються.

У справі "Білуха проти України" (*Belukha v. Ukraine*, 09.11.2006) заявниця скаржилася на небезсторонність суду у зв'язку з тим, що Компанія-відповідач безкоштовно забезпечила суд ґратами для вікон та надала комп'ютер, а також відремонтувала опалювальну систему суду. За цих обставин, на думку ЄСПЛ, побоювання заявниці щодо небезсторонності голови суду можна вважати об'єктивно виправданими, незважаючи на той факт, що суд задовольнив одну із скарг заявниці. Отже, було порушено ч. 1 ст. 6 Конвенції.

Підставою для прийняття ЄСПЛ рішення про порушення права заявниці на справедливий розгляд справи незалежним і безстороннім судом у значенні ч. 1 статті 6 Конвенції в справі "*Бочан проти України*" (*Bochan v. Ukraine, 03.05.2007*) стали неаргументована зміна Верховним Судом України (далі - ВСУ) територіальної підсудності й відсутність достатнього обґрунтування у рішеннях національних судів.

Проблема недотримання розумних строків судового розгляду досліджувалася ЄСПЛ у справах "*Іванов проти України*" (*Ivanov v. Ukraine, 07.12.2006*), в якій загальна тривалість провадження в кримінальній справі становила 11 років; "*Головко проти України*" (*Golovko v. Ukraine, 01.02.2007*), в якій цивільна справа розглядалася судом першої інстанції протягом трьох років і десяти місяців, включаючи один рік і дев'ять місяців бездіяльності виключно з вини державних органів, тощо. При цьому ЄСПЛ нагадав, що "розумна" тривалість провадження визначається відповідно до обставин справи і таких критеріїв: складність справи, поведінка заявника та компетентних органів, важливість предмета розгляду для заявника.

У справі "*Сокурєнко і Стригун проти України*" (*Sokurenko and Strygun v. Ukraine, 20.07.2006*) ЄСПЛ розглянув ситуацію, коли ВСУ приймає рішення, виходячи за межі своєї компетенції. Так, у цій справі ВСУ, розглянувши касаційну скаргу ТОВ "Агро-Рось", залишив у силі постанови Київського апеляційного господарського суду, скасувавши постанови Вищого господарського суду України (далі - ВГСУ) на тій підставі, що висновки останнього не відповідали фактичним обставинам і були необґрунтованими та помилковими. Однак, ЄСПЛ звернув увагу на те, що згідно зі статтею 111-18 Господарського процесуального кодексу України (далі - ГПК) ВСУ, скасувавши постанову ВГСУ, міг або повернути справу на новий розгляд до нижчого суду, або ж припинити провадження у справі. Далі ЄСПЛ відзначив, що фраза "судом, встановленим законом", яка вживається в тексті статті 6 Конвенції, поширюється не лише на правову основу самого існування "суду", але й дотримання таким судом певних норм, які регулюють його діяльність. От-

же, у зв'язку з тим, що ВСУ перевищив свої повноваження, які були чітко викладені у ГПК, він не може вважатися "судом, встановленим законом" у значенні ч. 1 статті 6 Конвенції відносно оскаржуваного провадження. Слід зазначити, що не дивлячись на прийняття ЄСПЛ даного рішення, ВСУ продовжує практику прийняття подібних постанов [2].

У деяких справах ставилося питання про порушення принципу правової визначеності, гарантованого статтею 6 Конвенції, через скасування остаточних судових рішень в порядку нагляду, як наприклад, у справі "*Савінський проти України*" (*Savinskiy v. Ukraine*, 28.02.2006). Проте на сьогодні ця проблема вже втратила актуальність для України, оскільки за чинним процесуальним законодавством такої процедури вже не існує. Разом з тим, питання щодо забезпечення українськими судами принципу правової визначеності може виникнути і в іншій ситуації. Так, у справі "*Лізанець проти України*" (*Lizanets v. Ukraine*, 31.05.2007) суд першої інстанції поновив провадження у справі за нововиявленими обставинами, а саме у зв'язку із скасуванням рішенням Конституційного Суду України від 3 жовтня 2001 року статті 25 Закону України "Про Державний бюджет на 2001 рік", що мало значення для визначення способу виконання судового рішення. Проте суд першої інстанції не тільки змінив спосіб виконання рішення, але й зменшив суму компенсації моральної шкоди, присудженої заявникові попереднім рішенням. На думку ЄСПЛ, у даному випадку було порушено ч. 1 статті 6 Конвенції.

У багатьох випадках ЄСПЛ визнав порушення ч. 1 ст. 6 Конвенції через тривале невиконання судового рішення. Так, у справі "*Аїстов проти України*" (*Aistov v. Ukraine*, 10.08.2006) судове рішення, винесене на користь заявника, не виконувалося більше ніж два роки та три місяці; у справі "*Олександр Шевченко проти України*" (*Aleksandr Shevchenko v. Ukraine*, 26.04.2007) – більше п'яти років та одного місяця; у справі "*Гапоненко проти України*" (*Garopenko v. Ukraine*, 28.02.2006) – протягом майже шість років і шість місяців тощо.

Частина 2 статті 6 Конвенції, що гарантує презумпцію невинності, на думку ЄСПЛ, була порушена в справі "*Пантелеєнко про-*

ти України" (*Panteleyenko v. Ukraine*, 29.06.2006). У цій справі заявник скаржився на те, що суди не присудили йому відшкодування шкоди за схемою "компенсації за незаконне кримінальне переслідування" після припинення кримінальної справи з nereабілітуючих підстав, що суперечить принципу презумпції невинуватості. Як зазначив ЄСПЛ, ані пункт 2 статті 6, ані жодна інша стаття Конвенції не дає права особі, "обвинуваченій у здійсненні кримінального злочину", на відшкодування його збитків або права на компенсацію за незаконне попереднє затримання, коли провадження проти нього було припинено. Проте в даному випадку національні суди, відмовляючи в задоволенні позову про відшкодування шкоди, однозначно висловили своє переконання щодо винності заявника та зазначили, що єдиною причиною для припинення провадження в кримінальній справі була недоцільність переслідування через малозначність діяння.

5. *Право на повагу до приватного та сімейного життя* (ст. 8 Конвенції). Враховуючи важливість цього права, ЄСПЛ нерідко надає розширювальне тлумачення статті 8 Конвенції, поширюючи її дію на широке коло різноманітних ситуацій. Скажімо, у справі "*Пантелеєнко проти України*" ЄСПЛ визнав порушено названого положення Конвенції у зв'язку з незаконним обшуком офісу заявника (державні органи, знаючи про місцеперебування заявника, навіть не спробували вручити йому постанову про проведення обшуку; більше того, замість вибору доказів, важливих для розслідування, вони вилучили всі документи з офісу та певні особисті речі, що належали заявнику, які не мали жодного відношення до справи) та розголошенням на судовому засіданні конфіденційної інформації про стан його психічного здоров'я і психіатричне лікування.

У справі "*Волохи проти України*" (*Volokhy v. Ukraine*, 02.11.2006) гарантії статті 8 Конвенції були не дотримані у зв'язку з тим, що накладення арешту на кореспонденцію заявників не може розглядатися як таке, що було здійснене "згідно із законом", оскільки законодавство України не визначає з достатньою чіткістю межі та умови здійснення органами влади своїх дискреційних повноважень у сфері, про яку йдеться, та не передбачає достатніх гарантій захисту від свавілля при застосуванні таких заходів спостереження.

У справі "Хант проти України" (*Hunt v. Ukraine, 07.12.2006*) ЄСПЛ прийшов до висновку, що порушення статті 8 Конвенції мало місце у зв'язку з тим, що заявника не було в достатній мірі залучено до участі в провадженні щодо позбавлення його батьківських прав.

ЄСПЛ не знайшов порушення права на повагу до приватного та сімейного життя в справі "Булгаков проти України", в якій заявник, громадянин України російської національності, скаржився на те, що компетентні державні органи записали в паспорті його ім'я як Дмитро, а не як Дмитрій, а ім'я по батькові - Володимирович замість Владімірович.

6. *Свобода думки, совісті і релігії (ст. 9 Конвенції)*. ЄСПЛ у своїх рішеннях, що стосуються статті 9 Конвенції, постійно підкреслює, що свобода віросповідання - це, перш за все, особиста справа кожного, проте вона одночасно означає й свободу "сповідувати релігію" не тільки самому, але й в об'єднанні з іншими, публічно та в колі тих, хто поділяє цю віру.

У справі "Свято-Михайлівська Парафія проти України" (*Svyato-Mukhaivitska Parafiya v. Ukraine, 14.06.2007*) мова йшла про захист права на свободу віросповідання релігійної громади, утвореної в 1989 році. У 1992 році Парафіяльні збори (керівний орган громади) затвердили новий статут з метою реєстрації як юридичної особи, що належала до Української Православної Церкви (Московського Патріархату) (далі - УПЦ МП). 24 грудня 1999 року у зв'язку з виникненням конфлікту між Парафією та керівництвом УПЦ МП, Парафіяльні збори вирішили увійти до складу Української Православної Церкви Київського Патріархату (далі - УПЦ КП), проте 2 січня 2000 року 309 adeptів Московського Патріархату, котрі, як стверджує громада-заявник, були з різних церков міста (хоча, відповідно до інформації, наданої Урядом, 295 із них були активними членами Парафії), провели збори, на яких висловили вотум недовіри колишньому голові Парафіяльних зборів, обрали нові органи управління Парафією та схвалили типовий статут для церков, які належать до УПЦ МП. 21 січня 2000 року Київська міська державна адміністрація відмовилася зареєструвати зміни, про які йшлося в заяві від 24 грудня 1999 року. Пізніше національні суди,

у тому числі ВСУ, визнали це рішення правомірним, посилаючись на те, що вимога "фіксованого членства", закріплена в статуті Парафії, суперечить чинному законодавству, та що "збори парафій" та "загальні збори релігійної групи" збігаються за значенням, а отже слід керуватися рішенням більшості релігійної групи (тобто зборів від 2 січня 2000 р.).

Враховуючи ці факти, ЄСПЛ зазначив, що ситуація, коли релігійна організація увійшла у конфлікт із керівництвом Церкви, до якої вона відноситься, та має або внести зміни до свого статуту або ризикує бути виключена з юридичної особи створеної нею самою, вимагає дуже делікатного та нейтрального підходу до конфлікту з боку державних органів. ЄСПЛ висловив переконання, що релігійні об'єднання вправі визначати на власний розсуд спосіб, в який вони прийматимуть нових та виключатимуть існуючих членів. Загалом, ЄСПЛ піддав критиці українське законодавство з питань реєстрації релігійних об'єднань, зазначивши, що йому бракує "узгодженості та передбачуваності". Зрештою, він прийшов до висновку, що в цій справі мало місце порушення статті 9 Конвенції, витлумаченої в світлі ч. 1 статті 6 та статті 11 Конвенції.

7. *Право власності (ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції)*. Порушення права власності ЄСПЛ часто знаходить у справах про невиконання судових рішень. Так, у справі "Соловйов проти України" (*Soloviyev v. Ukraine*, 14.12.2006) ЄСПЛ підкреслив, що держава відповідає за борги державного підприємства, незважаючи на те, що воно є окремою юридичною особою, а тому держава є відповідальною за повну виплату сум, стягнутих з даного підприємства за рішеннями суду. У названій справі держава продала значну частину статутного фонду підприємства, що їй належало, приватному підприємству, але, на думку ЄСПЛ, це не звільняє державу від зобов'язання виплатити борг за судовим рішенням, який виник до продажу частини статутного фонду підприємства. Якщо держава передає такі зобов'язання новому власнику, вона повинна забезпечити дотримання новим власником вимог закріплених у ч. 1 статті 6 Конвенції та статті 1 Першого протоколу до неї, і не допустити щоб остаточне обов'язкове судове рішення залишалось без виконання на шкоду іншій стороні.

Разом з тим, у 2006-2007 роках ЄСПЛ розглянув інші специфічні скарги на порушення права власності. Для прикладу, у справі "Федоренко проти України" (*Fedorenko v. Ukraine*, 01.06.2006) заявник уклав договір щодо продажу свого будинку державі в особі Кіровоградського обласного управління юстиції. За умовами договору Управління зобов'язувалось сплатити йому 35 000 гривень до 1 вересня 1997 року. Договір містив пункт, за яким загальна сума в жодному разі не має бути меншою за 17 000 доларів США. В результаті тривалого виконання договору покупець виплатив заявнику в цілому 36 000 гривень, що на дату платежу становило тільки 10 457,50 доларів США. Однак, коли заявник вимагав виконання цього пункту, Управління стверджувало, що його представник, пан Р., діяв з перевищенням повноважень, погоджуючись на таке положення, що робить договір недійсним. Ця позиція була підтримана внутрішніми судами України. Заявник скаржився, що він був позбавлений прибутку за договором, який передбачає захист від інфляції, посилаючись на ціну свого будинку в перерахунку на долари. Дослідивши ці обставини, ЄСПЛ дійшов висновку, що в цій справі мало місце непропорційне втручання до мирного володіння своїм майном, а отже мало місце порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції.

У справі "Інтерсплав проти України" (*Intersplav v. Ukraine*, 09.01.2007) ЄСПЛ вирішив, що втручання в мирне володіння майном заявника, яке порушує "справедливий баланс" між вимогами публічного інтересу та захистом права власності, мало місце через фактично постійні затримки відшкодування й компенсації податку на додану вартість у поєднанні із відсутністю ефективних засобів запобігання або припинення такої адміністративної практики, а також через стан невизначеності щодо часу повернення коштів заявника.

8. *Право на вільні вибори* (ст. 3 Протоколу № 1 до Конвенції). Хоча раніше ЄСПЛ приймав щодо України рішення про порушення права на вільні вибори (див.: "Мельниченко проти України"), у справі "Суховецький проти України" (*Sukhovetskyu v. Ukraine*, 28.03.2006) він не знайшов порушення ст. 3 Першого Протоколу до Конвенції у зв'язку із застосуванням на парламентських виборах 2002 року за-

конодавчої норми щодо грошової застави як обов'язкової умови для реєстрації заявника в якості кандидата в народні депутати України. Таким чином, ЄСПЛ фактично погодився з висновками КСУ, викладеними в його рішенні № 2-рп/2002 від 30 січня 2002 року.

9. *Свобода пересування (ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції)*. У справі "Іванов проти України" (*Ivanov v. Ukraine, 07.12.2006*) ЄСПЛ визнав, що тривале (протягом приблизно десяти років і чотирьох місяців, з яких вісім років та вісім місяців підпадають під юрисдикцію ЄСПЛ в часі) застосування до заявника підписки про невиїзд порушує статтю 2 Протоколу № 4 до Конвенції. При цьому ЄСПЛ відокремився від справ "Антоненков та інші проти України" та "Федоров і Федорова проти Росії", в яких застосування аналогічного обмеження свободи пересування протягом чотирьох років і чотирьох-десяти місяців не було визнано таким, що порушує вказане конвенційне положення.

10. *Право на ефективний засіб юридичного захисту (ст. 13 Конвенції)*. Стаття 13 Конвенції органічно пов'язана з іншими нормами цієї міжнародної угоди, оскільки вона гарантує право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі тим особам, які стали жертвами порушення інших прав і свобод, визнаних у Конвенції. У 2006-2007 роках ЄСПЛ приймав рішення про порушення ст. 13 Конвенції у справах щодо України, які стосувалися заборони катування, нелюдського чи такого, що принижує гідність особи, поводження або покарання ("Коваль проти України", "Двойних проти України", "Мельник проти України"); права на судовий розгляд протягом розумного строку ("Красношапка проти України", "Теліга та інші проти України", "Чуян проти України" та інші); права на виконання судового рішення ("Олександр Шевченко проти України", "Астанков проти України", "Ракітін проти України" тощо); права на повагу до приватного та сімейного життя ("Пантелеєнко проти України", "Волохи проти України").

Здійснений аналіз прецедентів ЄСПЛ дозволяє дійти висновку про наявність в Україні низки серйозних проблем у галузі прав людини, які виникають у зв'язку існуючими у вітчизняній правовій системі недоліками законодавчого та правозастосовного харак-

теру. Очевидно, найбільше нарікань викликає сьогодні діяльність судової системи й правоохоронних органів, які в багатьох випадках не тільки не можуть забезпечити належну реалізацію безпосередньо права на справедливий суд, гарантованого статтею 6 Конвенції, але й не здійснюють своєї функції щодо захисту інших прав і свобод, закріплених у статтях 2, 3, 5, 8, 9 Конвенції та статті 1 Протоколу № 1 до неї.

Задля попередження деяких порушень необхідно розробити й реалізувати цілий комплекс правових, організаційних і освітніх заходів, що потребують значних фінансових витрат і кропіткої та тривалої роботи як держави, так і громадськості. У першу чергу мова йде про системні проблеми, пов'язані із неспроможністю держави забезпечити справедливий судовий розгляд протягом розумного строку та швидке виконання судових рішень. Проте вирішення окремих проблем не виглядає таким складним, хоча досі не отримало відповідної реакції з боку держави. Так, наприклад, для виправлення ситуації, про яку йдеться у справі "*Сокурєнко і Стригун проти України*", достатньо доповнити статтю 111-18 ГПК України, яка визначає повноваження ВСУ при перегляді у касаційному порядку постанов або ухвал ВГСУ, положенням про те, що ВСУ може скасувати постанову чи ухвалу ВГСУ та залишити в силі відповідне рішення апеляційного суду або суду першої інстанції. З метою дотримання стандартів, про які йдеться у справах "*Кучерук проти України*" і "*Горшков проти України*", необхідно на законодавчому рівні передбачити механізм реалізації права осіб, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру, періодично ініціювати розгляд судом питання про законність подальшого застосування цих заходів.

Використана література:

1. Див.: Мазур М.В. Проблеми імплементації європейських стандартів у галузі прав людини до правової системи України (огляд рішень Європейського суду з прав людини щодо України, ухвалених у 2005 році) // *Правова реформа у масовій свідомості мешканців Луганського регіону: Матеріали круглого столу "Захист прав людини в Луганському регіоні: шлях до європейських стандартів"* (15 грудня

2005 р.) і науково-практичної конференції "Правова реформа у масовій свідомості мешканців Луганського регіону" (16 лютого 2006 р.) – Луганськ, 2006. – С. 84-102.

2. Див., наприклад: Постанова Верховного Суду України від 15 січня 2008 р. у справі за касаційною скаргою товариства з обмеженою відповідальністю "Главстрой" на постанову Вищого господарського суду України від 30 жовтня 2007 року у справі № 6-15/525-06-13257 за позовом товариства з обмеженою відповідальністю "Главстрой" до товариства з обмеженою відповідальністю "Наталка-Сіті" про стягнення 4 007 475, 58 грн. та за зустрічним позовом товариства з обмеженою відповідальністю "Наталка-Сіті" до товариства з обмеженою відповідальністю "Главстрой" про розірвання договору та стягнення суми [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/pls/apex/f?p=204:2:2242434661428480::NO::P2_DC_ID,P2_DC_HASH:10001740870%2C3451D38A39C9BA81292CF6EECE6AAEE7&cs=176E1DE87F21E837FD332DB9FC28E5E77.

К.В. Ніколаєнко

студент Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
(м. Луганськ, Україна)

ПРИНЦИП НЕЗАЛЕЖНОСТІ СУДОВОЇ ВЛАДИ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Забезпечення незалежності судової влади є одним із першочергових завдань будь-якої правової, демократичної держави чи, принаймні, держави, що намагається бути такою. Без реалізації принципу незалежності суду справедливе судочинство стає неможливим. На жаль, сьогодні в Україні нерідко відбуваються події, які можуть бути інтерпретовані як посягання на незалежність судової влади [1].

З приєднанням до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція) Україна, серед іншого, взяла на себе зобов'язання щодо дотримання права на справедливий

суд, гарантованого п. 1 ст. 6 Конвенції та відповідними прецедентами Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). У результаті кожен отримав право у разі порушення Україною її конвенційних зобов'язань, безпосередньо звертатися з відповідною заявою до ЄСПЛ. Враховуючи те, що значна частина справ, порушених в ЄСПЛ проти України, стосуються саме права на справедливий суд, актуальність обраної теми не викликає сумнівів.

Підтверджуючи потребу неухильного дотримання принципу незалежності судової влади, ЄСПЛ зазначає, що така незалежність є необхідною вимогою для забезпечення верховенства закону й гарантії справедливого судочинства. Відповідно до практики ЄСПЛ незалежність суду визначається за такими критеріями, як спосіб призначення його членів, термін перебування судді на посаді, існування гарантій від зовнішнього тиску та наявність зовнішніх ознак незалежності.

Чинним законодавством України передбачені норми, що гарантують незалежність та безсторонність судів (Конституція України, Закон України "Про статус суддів", Закон України "Про судоустрій України" тощо), але, реалізація цих гарантій на практиці становить серйозну проблему для України.

Аналізуючи практику ЄСПЛ у справах щодо України, можна зробити висновок, що причини порушення принципу незалежності судової влади, частіше за все, полягають у недотриманні положень чинного законодавства, а отже і Конвенції. Так, наприклад у справі "Sovtransavto Holding v. Ukraine", ЄСПЛ констатував порушення права заявника на справедливий судовий розгляд справи неупередженим та незалежним судом через неодноразові спроби української влади, включаючи Президента України, вплинути на судові провадження. Суд дійшов висновку, що втручання, з огляду на його зміст та спосіб здійснення, було таким, що суперечило поняттю "безсторонній і незалежний суд" в сенсі статті 6 § 1 Конвенції. [2]. Отже, слід звернути увагу на такий критерій незалежності судової влади як існування гарантій від зовнішнього тиску та наявності зовнішніх ознак незалежності.

У справі "Belukha v. Ukraine" заявниця скаржилася на порушення її права на розгляд справи незалежним і безстороннім су-

дом у зв'язку з отриманням Артемівським міським судом матеріальної допомоги від компанії, що була відповідачем у справі за її позовом про поновлення на роботі. У своєму рішенні, в якому ЄСПЛ встановив порушення п. 1 ст. 6 Конвенції, зазначено, що наявність безсторонності має визначатися як за суб'єктивними, так і за об'єктивними критеріями.

Відповідно до суб'єктивного критерію беруться до уваги особисті переконання та поведінка окремого судді, тобто те, чи виявляв суддя упередженість або безсторонність у конкретній справі. Розглядаючи суб'єктивний критерій, ЄСПЛ виходить з того, що особиста безсторонність судді презумується, поки не надано доказів протилежного [3].

Згідно з об'єктивним критерієм визначається, серед інших аспектів, чи забезпечував суд як такий та його склад умови, за яких були б неможливі будь-які сумніви в його безсторонності. У кожній окремій справі слід вирішувати чи мають стосунки, що розглядаються, таку природу та ступінь, які свідчать про відсутність безсторонності суду. З огляду на це навіть зовнішні прояви можуть бути значущими або, іншими словами, "правосуддя повинно не лише здійснюватися, про його здійснення має бути відомо" (рішення у справі "De Cubber v. Belgium", п.26) [4]. Таким чином, важливим чинником є довіра, яку суди повинні викликати у громадян при здійсненні правосуддя.

Як зазначено в рішенні ЄСПЛ по справі "Sramek v. Austria" від 22 жовтня 1984 р, при вирішенні питання, чи може суд вважатися незалежним, "видимість" також може мати значення. Оскільки в цій справі один із членів суду був підпорядкований по службі одній зі сторін по цій справі, ЄСПЛ заявив, що за цих обставин "учасники процесу можуть мати законні сумніви в незалежності даної особи. Подібне положення спричиняє шкоду довірі, яку повинні вселяти судові установи у демократичній державі" [5].

Серед елементів, що приймаються до уваги при розгляді питання, чи є суд незалежним, важливе місце має порядок і терміни призначення суддів на посаду, її підвищення по службовій драбині та притягнення до відповідальності. Так, у рішенні по справі "Salov v. Ukraine" ЄСПЛ відзначив, що відповідно до Закону України

"Про судоустрій", в редакції, чинній на момент подій, повноваження президіумів обласних судів в нагляді за нижчими судами та їх палат були відверто надто широкими (зокрема, президія затверджувала склад палат у цивільних та кримінальних справах обласного суду та здійснювала нагляд за здійсненням правосуддя районними судами); більш того, президію обласного суду очолював Голова, який в той час мав вплив на призначення суддів у нижчих судах, на оцінку їх роботи, ініціацію дисциплінарного провадження та розвитку їх кар'єри. ЄСПЛ також указав, що внутрішнє законодавство не встановлювало зрозумілих критеріїв та порядку для підвищення, дисциплінарної відповідальності, оцінки діяльності та кар'єрного росту суддів, а також обмежень щодо широких повноважень щодо цих питань, якими наділені голови судів вищих інстанцій та кваліфікаційних комісій. З урахуванням викладеного та деяких інших міркувань, ЄСПЛ зробив висновок, що в цій справі право на безсторонній і незалежний суд було порушено [6].

Критерієм незалежності суду є також його право винести обов'язкове рішення. Так, у справі "Van de Hurk v. Netherlands" від 19 квітня 1994 р., ЄСПЛ відзначив, що право приймати остаточні рішення, котрі не можуть бути зміненими несудовою владою на шкоду одній зі сторін по справі, є невід'ємним правом самого суду [8].

На підставі аналізу практики ЄСПЛ, можна зробити висновок, що судова незалежність передбачає як право людини на незалежний суд, так і право й обов'язок судді бути незалежним у процесі прийняття рішень. Судова незалежність - це незалежність судової системи в цілому від виконавчої та законодавчої гілок влади; вона означає реальну матеріальну і фінансову незалежність суду. Суб'єктивні й об'єктивні критерії незалежності суду визнаються ЄСПЛ неодмінною умовою справедливого судочинства. Однак, на жаль, в Україні, проблема реалізації принципу незалежності судової влади і досі залишається не вирішеною, про що свідчать численні публікації в наукових виданнях, заяви політичних діячів і самих представників судової влади. Тому реалізація гарантій судової незалежності, вироблених практикою ЄСПЛ та вдосконалення інституту

незалежності судової влади, для нашої держави становить на сьогодні одне з першочергових завдань. Його виконання дозволить суттєво поліпшити стан забезпечення судового захисту прав і свобод людини й підвищити пошану та довіру населення до служителів правосуддя, що створить умови для становлення України як демократичної, правової держави.

Використана література:

1. Николаенко К. Незалежність судової влади як гарантія права людини на справедливий суд / К. Николаенко // Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти : збірник тез доповідей за матер. III міжнар. науково-практич. конференції студентів, аспірантів і молодих вчених (12-13 грудня 2008 р.) / ДВНЗ "УАБС НБУ". – Суми, 2008. – С. 150-152.

2. Sovtransavto Holding v. Ukraine judgment of 25 July 2002 [Electronic resource] / European Court of Human Rights // European Court of Human Rights Portal. – Mode of access: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=html&documentId=698511&portal=hbkm&source=externalbydocnumber&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649>.

3. Belukha v. Ukraine judgment of 9 November 2006 [Electronic resource] / European Court of Human Rights // European Court of Human Rights Portal. – Mode of access: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=html&documentId=810141&portal=hbkm&source=externalbydocnumber&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649>.

4. De Cubber v. Belgium judgment of 26 October 1984 [Electronic resource] / European Court of Human Rights // European Court of Human Rights Portal. – Mode of access: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=html&documentId=695342&portal=hbkm&source=externalbydocnumber&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649>.

5. Sramek v. Austria judgment of 22 October 1984 [Electronic resource] / European Court of Human Rights // European Court of Human Rights Portal. – Mode of access: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=open&documentId=803630&portal=hbkm&source=externalbydocnumber&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649>.

6. Salov v. Ukraine judgment of 27 April 2004 [Electronic resource] / European Court of Human Rights // European Court of Human Rights Portal. – Mode of access: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=>

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

---

html&documentId=672157&portal=hbkm&source=externalbydocnumber
&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649.

7. Van de Hurk v. Netherlands judgment of 19 April 1994 [Electronic resource] / European Court of Human Rights // European Court of Human Rights Portal. – Mode of access: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=html&documentId=695755&portal=hbkm&source=externalbydocnumber&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649>.

СЕКЦІЯ 3

ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА І ПРОЦЕСУ

В.К. Колпаков

начальник кафедри адміністративного права і процесу
Київського національного університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор
(м. Київ, Україна)

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО - ЧИННИК ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Розуміння правової держави базується на визнанні судового захисту індивідуальних свобод від порушень з боку адміністрації пріоритетним компонентом забезпечення законності у сфері публічно-правових відносин [1, с. 312-313].

В українській юриспруденції правову державу визначають як ідеальний тип держави, вся діяльність якої підпорядкована праву і має максимально повно забезпечити юридичними засобами охорону і захист прав людини і громадянина. Текст статті 1 Конституції України (Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава) трактується як такий, у якому йдеться про ідеал, досягнення якого є метою [2, с. 36]. У зазначеному аспекті актуалізується питання щодо ролі сучасних юридичних галузей у формуванні правової держави. Провідне місце у цьому процесі належить адміністративному праву.

Воно формується як інструмент реалізації ідей нормативного закріплення взаємних прав і обов'язків між державою і людиною,

інструмент обмеження вільного розсуду адміністрації і захисту громадянина від адміністративного свавілля [3, с. 22]. Впровадження в теорію юриспруденції і практику державотворення саме адміністративно-правової концепції, концепції принциповими засадами якої є наявність: 1) нормативних меж щодо управлінської діяльності; 2) взаємних прав і обов'язків між державою і громадянином; 3) механізму захисту громадянина перед адміністрацією – стало важливим етапом розбудови доктрини правової держави. Інституціонально-правовий розвиток ідея про юридичну відповідальність держави перед громадянином отримала у формуванні адміністративної юстиції (адміністративних судів).

Наукове обґрунтування провідної ролі адміністративного судочинства у розбудові правової держави значною мірою базується на: а) ідеях загального адміністративно-правового учення німецького вченого О. Сарвея, який зазначав, що адміністративна юстиція є передумовою адміністративного права, а адміністративне право не існує без судочинства; б) дослідженнях змісту правової держави також німецького вченого О. Бера, який писав, що держава може вважатися правовою тільки тоді, коли публічне право встановлюється законом, а публічне управління підпорядковується судочинству.

У Росії питання адміністративного права постали предметом теоретичної думки трохи пізніше, ніж у європейських країнах. З цього приводу В. В. Іванівський зазначає, що наука адміністративного права виникла і почала розвиватися під безпосереднім впливом західноєвропейської літератури.

Аналіз наукових джерел, як сучасних так і кінця ХІХ початку ХХ століть, дають можливість з великим відсотком вірогідності стверджувати, що народження адміністративно-правової теорії в Російській імперії є наслідком судової реформи 1864 року і пов'язано з дослідницькою роботою перш за все І.Ю. Андреевського та І.Т. Тарасова.

У 1873 році виходить перший том енциклопедичного словника із статтею І. Ю. Андреевського "Адміністративний суд", яка містить визначення адміністративного суду: адміністративний суд – це

особливий розгляд, який застосовують по справам-суперечкам, які не підпадають під юрисдикцію звичайних судів. Це справи де одною стороною є приватна особа, другою – адміністрація. Далі він вказує, що елементи такого суду в Росії з'явилися в результаті прийняття судових статутів у 1864 р.

У 1888 році з'являється робота І. Т. Тарасова "Краткий нарис науки адміністративного права (конспект лекцій)". У ній зроблена спроба розмежувати предмети поліцейського і адміністративного права. За його версією, предмет поліцейського права – забезпечення добробуту і благоустрою шляхом поліцейських заходів. Предмет адміністративного права – задоволення публічних інтересів шляхом діяльності всіх служб адміністрації. І. Т. Тарасова формулює критерії за якими детермінується адміністративна відповідальність (відповідальність публічної адміністрації). За його поглядами, мета загальної судової відповідальності – репресія; мета адміністративної відповідальності – забезпечення законності в діяльності адміністрації і протидія адміністративному свавіллю.

У 1911 році виходить друком книга А.І. Єлістратова "Адміністративне право", де порушується питання про конкретизацію відповідальності казни (держави) за неправомірні дії чи бездіяльність чиновників. В ній він пише, що формою такої відповідальності має бути відшкодування приватній особі заподіяних збитків.

З цього приводу необхідно відзначити, що в практичних заходах, що були запроваджені в Російській імперії в ході адміністративних реформ і стали реаліями правового буття, знайшлося місце для адміністративної юстиції. Перший департамент Урядового Сенату почав виконувати повноваження верховної судової інстанції в адміністративних справах. У цьому напрямку його діяльність була подібна до діяльності французької Державної Ради і Вищого адміністративного суду Пруссії. У губерніях функціонували губернські присутності по міських справах – аналоги європейських адміністративних судів. У травні 1917 р. Тимчасовий уряд підготував закон про створення суду по адміністративних справах. Відповідно до нього у кожен повіт призначався адміністративний суддя зі своїм діловодством. У губернських міс-

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

тах засновувалися адміністративні відділення при окружних судах. Адміністративні судді отримали право розглядали спори між державними органами й органами самоврядування, а також громадськими організаціями. Таким чином, у Росії поступово виникають передумови створення важливих для розбудови правової держави механізмів.

У жовтні 1917 р. на зміну "старому порядку" прийшов новий, революційний порядок. Адміністративно-правова теорія того часу, формат якої вже визначали адміністративна юстиція і нормативне регулювання діяльності органів управління, не вписувалась в концепт революційної законності, яка будувалась на здобутках диктатури пролетаріату, етатистських цінностях і ідеях державоцентризму. Полеміка між науковою доктриною, що містила у собі підґрунття для розбудови правової держави, і сформульованими ідейними керівниками радянської юриспруденції завданнями, була вирішена миттєво – адміністративне право було двічі репресовано. Воно виключалось з навчальних планів і програм після революції (повернулось до них у 1922 р.) і 1928 році, коли у Московському університеті була закрита однойменна кафедра, яку очолював А. І. Єлістратов. Вдруге адміністративне право повернулось до університетів у 1938 році. Але це було вже інше право.

Адміністративне право стає правом тоталітарної держави, яке обґрунтовує підпорядкованість політичній владі усіх сторін життя суспільства і людини, всебічність державного контролю, централізацію управління. Адміністративна юстиція починає сприйматися як синонім адміністративного оскарження.

Визнання України незалежною правовою державою і закріплення у нормах Конституції положення про відповідальність держави перед людиною за свою діяльність, обумовили необхідність оновлення адміністративно-правової доктрини. Метою такого оновлення стала переорієнтація адміністративно-правових механізмів на юридичне забезпечення становлення і розвитку компонентів, що характеризують державу як правову. За ним визнаються регуляторні і "сервісні" функції, Воно починає сприйматися як поліструктурний правовий феномен.

Оновлений вимір адміністративного права знаходить вираз у змісті його предмета. Сферою адміністративного права визнається не тільки державне управління, а весь спектр виконавчо-розпорядчої діяльності публічної адміністрації. Відносинами, що становлять предмет адміністративного права визнаються відносини: а) публічного управління; б) обслуговування інтересів суб'єктів суспільства, що визнані публічними, або відносини адміністративних послуг, або "сервісні" відносини; в) відповідальності публічної адміністрації перед суб'єктами суспільства; г) відповідальності суб'єктів суспільства за порушення встановленого порядку і правил [4, с. 15].

Встановлення предмета галузі права має вирішальне значення для її виокремлення у правовій системі, консолідації нормативного матеріалу і встановлення кола суспільних відносин, що регулюються її нормами. Саме тому, будь-які питання з цього приводу викликають значний інтерес у представників галузевих наук і породжують чисельні дискусії, які точаться багато років. І це цілком природно, оскільки генезис взаємодії галузей права ґрунтується на впливі їх норм на одні й ті ж відносини, що робить проблематичним чітке, прозоре і один раз назавжди здійснене розмежування сфер правового регулювання.

Не є виключенням з цього "правила" і проблематика предмета адміністративного права. З цього приводу можна згадати праці Ц.А. Ямпольської "О месте административного права в системе советского социалистического права" (1956р.), Г.И. Петрова "Сущность советского административного права" (1959 р.), Ю.М. Козлова "Предмет советского административного права" (1967 р.) та інших вчених-адміністративістів радянського періоду. Але вони у своїх дискусіях не вийшли за межі розуміння предмета адміністративного права, як відносин сфери державного управління. Само ж державне управління у той період визначається, як виконавчо-розпорядча діяльність усіх підзаконних органів державі (Советское административное право.-М., 1959, с. 7).

Такий підхід, з деякими інтерпретаціями, зберігається до 90-х років ми-нулого століття. У всякому разі, Ю.М. Козлов в 1995 році пред-

метом адміністративного права визначає відносини, які виникають, змінюються і припиняються в сфері державного управління (А.П. Алексин, Ю.М. Козлов. Административное право Российской Федерации. Часть 1. – М., 1995. – С. 18).

Під впливом праць кінця 1980-х – початку 1990-х років, підготовлених російськими вченими (Д.Н. Бахрах, П.Т. Василенков, Ю.М. Козлов, А.П. Коренев, В.М. Манохин, Ю.А. Тихомиров та інші) починає формуватися українська концепція адміністративного права.

Таким чином, на першому етапі знання про предмет в українському адміністративному праві базується на традиціях радянської правової школи. Відповідно до них, зміст предмету адміністративного права складають однорідні відносини державно-управлінської спрямованості.

У зазначеному аспекті найбільш характерною можна вважати позицію Л.В. Коваля. Він свого часу писав, що предметом адміністративного права є суспільні відносини, які виникають при здійсненні державного управління.

Другий етап встановлення предмета адміністративного права характеризується тим, що накопичення знань про нього здійснюється в умовах докорінних змін в соціальній та економічній сферах. На їх підґрунті формуються нові за своїм змістом суспільні відносини. Як результат, виникає нагальна потреба у їх юридичному забезпеченні.

У свою чергу, правове осмислення нових закономірностей суспільного розвитку спонукає до нового розуміння ролі права і зв'язків між державою і громадянином. У новому праворозумінні державоцентризм і патерналізм, які складають ідеологію "традиційного" радянського адміністративного права, приєднуються до інших маргінальних доктрин.

Таким чином, об'єктивні обставини вимушують до реформування адміністративного права. Вони потребують визначити його місце і з'ясувати роль у теоретичному і нормативному обслуговуванні процесів державотворення, у формуванні правової держави. Через деякий час стає зрозумілим, що вирішення виниклих проб-

лем неможливо без переосмислення і оновлення предмета цієї галузі права.

На наш погляд, принципове значення для оновлення поняття предмета адміністративного права мали два теоретичних висновки, які були зроблені у розвиток ідей Концепції адміністративної реформи в Україні. По-перше, це висновок про те, що адміністративне право не може розвиватися як моноцентрична галузь, тобто як така галузь, що має єдиний системостворюючий нормативний центр [5, с. 12]; по-друге, висновок про те, що адміністративне право є правом поліструктурним [6, с. 193]. Не менш значну роль відіграло сприйняття українським адміністративним правом, як важливого системоутворюючого компонента його предмета, відносин, які виникають за ініціативою підвладної сторони [3, с. 85]. Вони були впроваджені у вітчизняну адміністративно-правову теорію під назвою реординаційних відносин [7, с. 37].

На базі цих здобутків, поняття предмета адміністративного права стає більш широким і виходить за межі державного управління. Про це, насамперед, свідчать його визначення у навчальній літературі. Так, у підручнику за редакцією О.М. Бандурки він подається, як правові відносини, що складаються здебільшого у державному управлінні. [8, с. 59-60]. У підручнику за редакцією Ю.П. Битяка до предмета адміністративного права включені відносини: а) пов'язані з діяльністю органів виконавчої влади, б) внутрішньоорганізаційною діяльністю державних органів, підприємств, установ, організацій, в) управлінською діяльністю органів місцевого самоврядування, г) здійсненням недержавними суб'єктами делегованих повноважень органів виконавчої влади, д) здійсненням правосуддя у формі адміністративного судочинства. Формулюються також поняття предмета адміністративного права, як відносини що складаються у сфері публічного управління [9, с. 34], і в процесі організації і функціонування органів державного управління [10, с. 8].

У наукових джерелах ретельно досліджуються тенденції розвитку адміністративного права, теоретично обґрунтовується нова

структура його предмета [11, с. 27]. В результаті само адміністративне право воно постає галуззю публічно-правового регулювання, яка забезпечує функціонування публічної адміністрації [12, с. 37, 40 – 41, 61, 65, 66, 72, 73, 77 – 82 та інші].

Таким чином, на другому етапі розвитку знань про предмет адміністративного права стає зрозумілим наступне: по-перше, до предмета адміністративного права входять не лише відносини державного управління, а і інші управлінські відносини. Їх сукупність утворює відносини публічного управління; по-друге, крім управлінських до нього входять відносини, які виникають при здійсненні правосуддя у формі адміністративного судочинства. Це відносини відповідальності суб'єктів владних повноважень за неправомірні діяння; по-третє, до нього входять відносини відповідальності за порушення встановлених правил – відносини адміністративної відповідальності; по-четверте, до предмета адміністративного права входять відносини, які виникають за ініціативою суб'єктів що не мають владних повноважень при їх зверненні до органів публічної адміністрації (відносини реордінації). У подальшому вони отримують назву "сервісних" відносин, відносин публічних або адміністративних послуг [13].

Третій етап встановлення предмета адміністративного права – це узагальнення і систематизація теоретичних і емпіричних даних. Застосування системного підходу, як методу дослідження накопиченого матеріалу.

Центральним питанням на цьому етапі стало з'ясування наявності або відсутності у сукупності структурних компонентів предмета адміністративного права інтегративних якостей. Його принципова важливість обумовлена тим, що відсутність таких якостей робила зазначену сукупність конгломеративним утворенням. Фактично ставила під сумнів їх єдність, а значить існування предмета у новому форматі. Наявність інтегративних якостей незаперечно свідчила, що ця сукупність є системою і має всі підстави розглядатися як предмет галузі права.

З цього приводу необхідно зазначити, що у радянській правовій доктрині предмет адміністративного права подається систем-

ним утворенням. Інтегративний характер взаємодії його складових дослідники доводили на підставі таких ознак: а) всі відносини предмета – є однотипними відносинами; б) всі відносини предмета – є відносинами влади і підпорядкування; в) всі відносини предмета виникають в результаті здійснення державного управління строго визначеними структурами – органами державного управління.

Жодна з вищенаведених інтегративних ознак не відшукується у сукупності нових структурних складових предмета сучасного українського адміністративного права. Аж ні як не можна назвати однотипними відносини адміністративних послуг і відносини відповідальності. Не є вони також відносинами влади і підпорядкування. Далеко не всі відносини оновленого предмета виникають в результаті здійснення державного управління.

Сукупність відносин, які у оновленому вимірі регулюються адміністративним правом, перетворюють у систему, а значить і у предмет галузі, інші чинники. Це категорії "публічна адміністрація", "публічне адміністрування", "відносини адміністративних зобов'язань".

Публічна адміністрація в адміністративному праві європейських країн, у більшості випадків, визначається як сукупність органів та установ, які реалізують публічну владу шляхом виконання закону, підзаконних актів та вчинення інших дій в публічних інтересах. Таке її розуміння є актуальним і для української правової системи.

В українському праві публічною владою визнається: а) влада народу, як безпосереднє народовладдя; б) державна влада – законодавча, виконавча, судова; в) місцеве самоврядування [14, с. 196]. Публічну владу в Україні здійснюють такі органи: по-перше, Верховна Рада України (парламент), Президент України (як владний інститут), місцеві ради. Вони реалізують владу народу, що знаходить вираз у виборчих процесах; по-друге, усі органи і установи, що реалізують державну владу. Наприклад, органи виконавчої влади, суди та інші; по-третє, усі органи і установи, що реалізують місцеве самоврядування. Наприклад, виконав-

чі комітети місцевих рад, громадські об'єднання, органи самоорганізації населення тощо. Таким чином, публічна адміністрація – це система організаційно-структурних утворень, які на законних підставах набули владних повноважень для їх реалізації в публічних інтересах.

Публічне адміністрування – це діяльність відповідних структурних утворень по виконанню функцій, спрямованих на реалізацію публічного інтересу. Таким інтересом в українському праві визнається інтерес соціальної спільності, що легалізований і задоволений державою. Таким чином, наприклад, виконання публічною адміністрацією правоохоронної функції означає системну діяльність всіх структурних утворень, які мають таку функцію.

Наступним системоутворюючим для предмета адміністративного права чинником є категорія "відносини адміністративних зобов'язань". Їх розуміння випливає з норм Конституції України щодо відповідальності держави перед людиною, визнання головним обов'язком держави утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ст. 3), верховенства права (ст. 8), обмеження повноважень і дій публічної адміністрації Конституцією та законами України.

З них випливає, що публічна адміністрація при утворенні приймає на себе зобов'язання щодо задоволення інтересів суспільства і громадян. Серед них є зобов'язання публічного характеру, виконання яких потребує використання публічною адміністрацією владних повноважень. В ході їх реалізації виникають відносини, які пропонується позначити як "відносини адміністративних зобов'язань".

Саме вони – відносини щодо виконання адміністративних зобов'язань публічної адміністрації перед суспільством – є предметом адміністративно-правового регулювання, або предметом адміністративного права.

Характерною ознакою усіх вищеназваних видів адміністративно-правових відносин є те, що органи публічної адміністрації виступають у них владною стороною, яка реалізує свої виконавчо-

розпорядчі повноваження. Тобто, має право на прийняття владного (обов'язкового) рішення.

Таким чином, українське адміністративне право у сучасних умовах виступає необхідним інструментом формування правової держави і громадянського суспільства.

Використана література:

1. Рулан Н. Историческое введение в право. – М.: NOTA BENE, 2005. – 672с.
2. Юридична енциклопедія. В 6 т. – К.: "Укр.енцикл.", 2003. – Т. 5. – 736с.
3. Административная юстиция в новых европейских демократиях: практическое исследование в сфере административного права и процесса в Болгарии, Эстонии, Венгрии, Польше, и Украине / Ред.: Д. Дж. Галлиган и др. – К.: АртЕк; Будапешт: ОСИ / КОЛПИ, 1999. – 688 с.
4. Колпаков В.К. Адміністративна відповідальність. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 256 с.
5. Авер'янов В. Адміністративне право України: доктринальні аспекти реформування // Право України.-1998.- № 8.- С. 8-13.
6. Колпаков В. К. Адміністративне право України. Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 736 с.
7. Авер'янов В.Б. Демократизація адміністративного права – ключове завдання його реформування // Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики – К.: Факт, 2003. – С.35 – 39.
8. Адміністративне право України: Підручник / За заг. ред. О.М. Бандурки. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту. внутр. справ, 2004. – 480с.
9. Колпаков В.К., Кузьменко О.В. Адміністративне право України: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003.– 544с.
10. Адміністративне право України: Підручник / За заг. ред. С.В. Ківалова. – Одеса: Юридична література, 2003. – 896 с.
11. Авер'янов В. Предмет адміністративного права: нова доктринальна оцінка // Право України. – 2004. – № 10. – С. 25 – 30.
12. Колпаков В.К. Адміністративно-деліктний правовий феномен: Монографія. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 528 с.

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

---

13. Концепція розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади: Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. № 90-р // Офіційний вісник України від 01.03.2006 – 2006 р., № 7, стор. 167, стаття 376, код акту 35246/2006.

14. Погорілко В.Ф. Публічна влада // Юридична енциклопедія: В 6 т. – К.: Видавництво "Українська енциклопедія" імені М. П. Бажана, 2003. – Т. 5. – 736 с.

К.К. Афанасьєв

доцент кафедри адміністративного права
та адміністративної діяльності Луганського
державного університету внутрішніх справ
імені Е.О. Дідоренка, кандидат юридичних наук, доцент
(м. Луганськ, Україна)

**АДМІНІСТРАТИВНІ (УПРАВЛІНСЬКІ) ПОСЛУГИ:
ДОСЛІДЖЕННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ**

Становлення й розвиток суспільних відносин, що відповідають новим історичним умовам життя українського народу, забезпечення гармонійного поєднання державних, регіональних, місцевих і особистих інтересів є досить складним процесом. Саме цього вимагають положення Конституції України, а значна роль щодо їх реалізації здебільшого належить нормам адміністративного права, до основних функцій якого відноситься регулювання відносин, котрі виникають у рамках діяльності органів публічного управління.

Разом з тим, вченими звертається увага й на те, що сьогодні під час реалізації багатьох повноважень виконавчої влади ознаки державного управління ніяк не проявляються. До останніх відносяться розгляд і вирішення індивідуальних адміністративних справ за зверненнями приватних осіб, у тому числі надання різноманітних адміністративних (управлінських) послуг (у вигляді дозвільно-реєстраційних та інших подібних дій) [1, с. 3-5]. Стверджується, що мета

"служіння" держави інтересам людини хоч і знайшла пряме текстуальне відтворення в Концепції адміністративної реформи, але поки що не стала пануючою як у свідомості державних службовців, так і в практичній діяльності органів виконавчої влади [2, с. 86]. Акцентовано, що у відносинах "виконавча влада - громадянин" з'являються нові пріоритети, а в центрі уваги органів виконавчої влади перебувають основні її завдання: задоволення прав і свобод людини, надання їм державних управлінських послуг [3, с. 86].

Більш того, науковцями зроблено висновок про те, що до суспільних відносин, які складають предмет адміністративного права, входять і ті, що формуються у ході діяльності органів публічної влади, їх посадових осіб щодо забезпечення реалізації та захисту в адміністративному порядку прав і свобод громадян, надання їм, а також юридичним особам різноманітних адміністративних (управлінських) послуг [4, с. 71-72; 5, с. 243].

Питанням правового регулювання діяльності органів публічної влади з надання управлінських послуг, присвячено значну кількість наукових праць, серед яких можна навести роботи В.Б. Авер'янова, Ю.П. Битяка, В.М. Гаращука, І.П. Голосніченка, І.Б. Коліушка, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, Є.В. Курінного, Г.М. Писаренко, В.П. Тимошука та інших відомих правників. Водночас має місце чимало дискусій стосовно поняття і місця цих послуг у механізмі адміністративно-правового регулювання суспільних відносин. Метою даної статті є аналіз поглядів вчених щодо поняття адміністративних (управлінських) послуг.

Змістовний аналіз наукової розробки проблеми надання послуг у сфері державного управління містить дослідження О.В. Поляк. Зокрема, зазначено: "Серед вітчизняних відомих праць І. Коліушка, Р. Безсмертного, І. Голосніченка, В. Тимошука, які досліджували роль управлінських послуг під час проведення адміністративної та адміністративно-територіальної реформ; В. Авер'янов, А. Вишневський - розглядали послуги як чинник реформування державної служби та удосконалення діяльності керівника органу державної влади; Т. Мотренко, В. Долечек - нормативно-правове забезпе-

чення надання управлінських послуг, а також доцільність платності послуг та форми їх оплати; В. Бакуменко, П. Надолішній – питання маркетизації управлінських послуг; В. Князев – доцільність застосування поняття послуга на означення управлінської діяльності; М. Лесечко, О. Берданова, А. Чемерис, Н. Чухранова, Р. Рудніцька – ідентифікували адміністративні та інші види послуг місцевих органів державної виконавчої влади; В. Сороко – розглядав питання стандартизації державних послуг; В. Євдокименко, Є. Матвійшин – підходи до формування економічного механізму надання послуг; Н. Нижник, А. Кабанець – підвищення якості послуг у процесі реформування державного управління; Ю. Шаров – муніципальні послуги та їх якість у контексті становлення громадянського суспільства; О. Сушинський – комунальні послуги органів місцевого самоврядування” [6, с. 3].

До наведеного переліку наукових праць, безумовно, слід віднести й дослідження Г. Писаренко організаційно-правових аспектів правового інституту адміністративних послуг в Україні [7]. На думку О. Сосновика, вагомий внесок у розроблення методологічних та організаційних засад досліджуваної категорії зробили крім вищезазначених учених і такі науковці, як І.М. Пахомов, С.В. Петков, Л.В. Ткаченко, А.В. Юрмач та інші [8, с. 78].

Істотні зміни у правовому житті українського суспільства викликали необхідність подальшого розроблення теорії інституту надання державних управлінських послуг, який хоча вже і має певне відображення у навчальних посібниках з курсу адміністративного права [9, с. 451-470], але потребує відповідного наукового обґрунтування.

Як зазначає В. Авер'янов "без створення нової теоретичної бази адміністративно-правової науки неможливе успішне реформування галузі адміністративного права в сучасних соціально-економічних і політико-ідеологічних умовах розвитку українського суспільства" [10, с. 25]. Аналіз проблеми служіння народowi у аспекті надання органом публічної влади різноманітних послуг фізичним або юридичним особам дозволяє зробити висновок про те, що за допомогою норм адміністративного права повинні створюватися

правові та організаційні засади для використання новітніх форм управління, які забезпечуватимуть законність і ефективність згаданої адміністративної діяльності органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування. Тому адміністративні (управлінські) послуги слід визнати важливою складовою діяльності публічної адміністрації сучасної України.

Але що таке "адміністративна (управлінська) послуга"?

У словниках "послуга" визначається як дія, вчинок, що дає користь, допомогу іншому, а у множинному значенні – як діяльність, виконувана для задоволення чийх-небудь потреб [11, с. 884]. Стосовно досліджуваної категорії слід зазначити, що у спеціальних юридичних виданнях поняття "управлінська послуга" ще не знайшло відповідного закріплення.

Відповідно поглядів вчених, прикметник, що додається до слова "послуга", – "соціальна", "публічна", "адміністративна", "управлінська" тощо, означає її головну особливість. Адже усяке надання допомоги одним суб'єктом іншому можна назвати послугою незалежно від того, за плату чи безоплатно вона надається. Тому соціальні послуги, як найоб'ємніший їх вид, під якими можна розуміти допомогу, яка надається людині (людям) суспільством, є поняттям, що включає в себе всі інші підвиди послуг у публічній сфері [12, с. 125]. Залежно від суб'єктів надання публічні послуги поділяються на державні та муніципальні, цебто ті, що надаються приватним особам державою або органом місцевого самоврядування.

За змістом публічні послуги пропонується поділити на наступні підвиди: освітянські, медичні, комунальні, транспортні, рятувальні, правозахисні, управлінські, в тому числі адміністративні [8, с. 81]. При цьому, на думку І.П. Голосніченко та Л.М. Черненко, потрібно розрізняти власне управлінську послугу і адміністративну послугу. Адміністративна послуга не тільки має управлінську природу, але й дії, в результаті яких вона надається, регулюються адміністративним правом. При наданні такої послуги можуть також мати місце дії із застосуванням заходів адміністративного примусу. Науковці вважають, що саме організаційний (управ-

лінський) характер дій, за допомогою яких створюються умови щодо реалізації прав приватними фізичними та юридичними особами, лежить в основі змісту адміністративних послуг [12, с. 126-127].

Не дивлячись на те, що у 2006 році актом Уряду України визначено поняття "адміністративна послуга" [13], вважати проблему нормативного закріплення даного поняття в українському законодавстві остаточно вирішеною не можна. Загалом призначення державних (управлінських) послуг як важливої складової адміністративної діяльності державних органів учені пов'язують з: функцією державного управління [10, с. 28]; розпорядчою діяльністю [14, с. 107]; організаційною діяльністю [3, с. 88] та результатом діяльності адміністративного органу [15, с. 120]. На нашу думку, послуги можна пов'язувати і зі способом реалізації адміністративно-правових режимів [16, с. 34-36].

Окремі дослідники підкреслюють, що державні (управлінські) послуги як вид державних послуг закріплюють відмінні від традиційної ієрархії цінності у відносинах між громадянами і виконавчою владою, згідно з якими права і свободи громадян є пріоритетними. Правове регулювання надання цих послуг громадянам здійснюється адміністративним законодавством, яке має передбачати певні організаційно-правові форми їх реалізації, відповідальність органів і посадових осіб за неякісні або неналежно надані державні (управлінські) послуги. Тому з метою обґрунтованої класифікації послуг за видами пропонується врахувати загальний поділ державних (управлінських) послуг залежно від форми їх реалізації на дві групи: послуги, пов'язані із реальним здійсненням конституційних прав і свобод громадян (медичні, послуги у сфері культури, соціального захисту, освіти та ін.); власне державні (управлінські) послуги, пов'язані з юридичним оформленням умов, необхідних для реалізації прав і свобод громадян (видача свідоцтв, ліцензій) [17, с. 94].

Деякими вченими висловлюється думка, що державні послуги можуть базуватися не на будь-яких функціях держави. Якщо мова йде про владно-розпорядчі повноваження, то державні послуги не матимуть місця [18, с. 19]. На погляд В.М. Гарашука, розпорядчу діяльність, яку службовці повинні здійснювати відповідно до

вимог положень законодавства, взагалі недоцільно визнавати управлінськими послугами [19, с. 110].

Необхідно врахувати й погляди О.В. Кузьменко стосовно доцільності запровадження інституту адміністративних послуг. Зокрема, відносно пропозиції окремих науковців щодо прийняття закону "Про адміністративні послуги", вчена вважає, що "не треба перевантажувати і так перевантажене та неоднозначне українське законодавство, а також ускладнювати інституційну систему адміністративного права" [20, с. 3-5].

Вченими підкреслюється, що публічні послуги державні органи можуть виконувати самостійно або делегувати їх виконання органам місцевого самоврядування чи організувати їх виконання комерційними та некомерційними організаціями. Ними зроблено досить цікавий й важливий, на наш погляд, висновок про те, що основна частина публічних (державних) послуг надається не органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, а підвідомчими їм установами, підприємствами, організаціями, що мають статус державних або муніципальних [21, с. 30]. Більш того, наголошуючи на тому, що адміністративні послуги надаються виключно адміністративними органами через реалізацію владних повноважень, дослідники підкреслюють, що поняття "адміністративного органу" вживається не тільки у статутному значенні (якими є, насамперед, органи виконавчої влади та виконавчі органи місцевого самоврядування), а й у функціональному. Тобто "органом" слід вважати будь-який суб'єкт (у тому числі установу, організацію, підприємство незалежно від форми власності), який на виконання закону чи у порядку делегування здійснює функції публічної адміністрації [22, с. 247-248].

Професор В.Б. Авер'янов вважає, що необхідно доктринально визначитись, що термін "управлінські послуги" спрямований не на виокремлення нового виду адміністративно-правових відносин між державними органами і приватними особами, а на змістовну переоцінку характеру взаємовідносин між державою і людиною. На його думку, таке розуміння послуги акцентує увагу на виконанні саме обов'язків держави перед приватними особами

щодо юридичного оформлення умов, необхідних для забезпечення належної реалізації ними своїх прав і охоронюваних законом інтересів [23, с. 8].

Найбільш правильними щодо змісту досліджуваного поняття бачаться погляди професора І.П. Голосніченка, який зазначає, що розпорядча діяльність не може бути послугою. Але при цьому підкреслює, що "державно-управлінська діяльність має перетворюватися з адміністративно-владної у діяльність, що забезпечує пріоритет прав особи у її відносинах з державою і зорієнтована на надання громадянам управлінських послуг" [24, с. 8]. На його думку, "управлінська послуга – це створення організаційних умов для реалізації свого права громадянином або іншим суб'єктом адміністративно-правових відносин" [3, С. 88].

Заслуговують на увагу і визначення адміністративної послуги у проектах Адміністративно-процедурного кодексу України: результат діяльності адміністративного органу, яка здійснюється за заявою фізичної або юридичної особи, щодо юридичного оформлення умов реалізації її прав, свобод та законних інтересів (законопроект № 5462 від 29.04.2004 р., поданий до Верховної Ради Кабінетом Міністрів України); прийняття на підставі закону за зверненням конкретної фізичної або юридичної особи адміністративного акта, спрямованого на реалізацію та захист її прав і законних інтересів та/або на виконання особою визначених законом обов'язків (отримання дозволу (ліцензії), сертифіката, посвідчення, інших документів, реєстрації тощо) (законопроект № 2789 від 18.07.2008 р., поданий до Верховної Ради Кабінетом Міністрів України).

Водночас слід зауважити, що формування сучасного національного законодавства, положення якого регламентують надання управлінських послуг, є незавершеним, а в окремих випадках уявляється недосконалим. Важливою для утворення сучасної нормативної бази надання послуг слід визнати Концепцію розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади, затверджену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. № 90-р. Її положення визначають адміністра-

тивну послугу як результат здійснення владних повноважень уповноваженим суб'єктом, що відповідно до закону забезпечує юридичне оформлення умов реалізації фізичними та юридичними особами прав, свобод і законних інтересів за їх заявою (видача дозволів (ліцензій), сертифікатів, посвідчень, проведення реєстрації тощо) [13].

Відповідно до положень Концепції належність послуг до адміністративних визначається за такими критеріями: повноваження адміністративного органу щодо надання певного виду послуг закріплені законом; послуги надаються адміністративними органами шляхом реалізації владних повноважень; послуги надаються за зверненням фізичних та юридичних осіб; результатом розгляду звернення є адміністративний акт, що має індивідуальний характер (паспорт, свідоцтво, ліцензія, дозвіл тощо); надання послуг пов'язане із забезпеченням створення умов для реалізації фізичними та юридичними особами прав, свобод і законних інтересів.

Підсумовуючи, можна стверджувати про те, що надання якісних адміністративних (управлінських) послуг у сфері публічного управління є важливим чинником, який помітно впливає на процеси оновлення змісту адміністративно-правових відносин між державою та приватними особами, а тому вимагає подальших досліджень та уваги вчених.

Використана література:

1. Авер'янов В.Б. Місце категорії "державне управління" в теорії адміністративного права // Часопис Київського університету права. - 2004. - № 2. - С. 3-5.
2. Чміленко Г. Адміністративні послуги в Україні // Юридический вестник. - 2005. - № 2.
3. Голосніченко І. Правове регулювання надання державних управлінських послуг та вирішення адміністративних спорів // Право України. - 2003. - № 10. - С. 86-90.
4. Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч.: У двох томах: Том 1. Загальна частина / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). - К.: Видавництво "Юридична думка", 2004. - 584 с.

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

---

5. Державне управління: європейські стандарти, досвід та адміністративне право / Авер'янов В.Б., Дерещ В.А., Школик А.М. та ін.; За заг. ред. Авер'янова В.Б. - К., 2007.

6. Поляк О.В. Механізми надання управлінських послуг органами влади: Автореф. ... канд. юрид. наук за спеціальністю 25.00.02 - механізми державного управління. - Львів, 2006. - 20 с.

7. Писаренко Г.М. Адміністративні послуги в Україні: організаційно-правові аспекти / Автореф. дис. ... канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.07 - адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. - Одеса, 2006. - 20 с.

8. Сосновик О.О. Поняття та ознаки адміністративних послуг, які надаються органами внутрішніх справ // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. - Донецьк, 2006. - № 2. - С. 78-88.

9. Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч.: У 2 т.: Т. 2. Особлива частина / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова) та ін. - К.: Юрид. думка, 2005. - 624 с.

10. Авер'янов В. Предмет адміністративного права: нова доктринальна оцінка // Право України. - 2004. - № 10. - С. 25-30.

11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. - К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2002. - 1440 с.

12. Голосніченко І.П., Черненко Л.М. Публічні послуги, що надаються міліцією, їх класифікація та проблема якості // Наука і правоохорона. - 2008. - № 1. - С. 124-131.

13. Про схвалення Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 року № 90-р. // Офіційний вісник України. - 2006. - № 7. - Ст. 376.

14. Коліушко І.Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні: Моногр. - К.: Факт, 2002. - 260 с.

15. Адміністративні процедури та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / Автор-упорядник В.П. Тимошук. - К.: Факт, 2003. - 496 с.

16. Афанасьєв К.К. Державні управлінські послуги в механізмі адміністративно-правового регулювання // Вісник ЛДУВС. - 2006. - № 3. - С. 26-36.

17. Долечек В. Управлінські послуги: сутність, ознаки, види // Вісник Національної академії державного управління. - 2003. - № 3.

18. Терещенко Л.К. Услуги: государственные, публичные, социальные // Журнал российского права. - 2004. - № 10.

19. Гаращук В. Управлінські послуги - новий інститут чи нова помилка? // Вісник Академії правових наук України. - 2001. - № 3 (26).

20. Кузьменко О. Щодо доцільності запровадження інституту адміністративних послуг // Право України. - 2007. - № 6. - С. 15-17.

21. Тихомиров Ю.А., Чеснокова М.Д. Совершенствование организации управления и оказания публичных услуг // Журнал российского права. - 2005. - № 3.

22. Права громадян у сфері виконавчої влади: адміністративно-правове забезпечення реалізації та захисту / За заг. ред. В.Б. Авер'янова. - К.: НВП "Видавництво "Наукова думка" НАН України, 2007. - 587 с.

23. Авер'янов В.Б. Проблеми поглиблення демократичних засад адміністративної реформи в Україні // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наук. праць. - X., 2002. Випуск 2.

24. Голосніченко І.П., Стахурський М.Ф., Золотарьова Н.І. Адміністративне право України: основні поняття. Навчальний посібник. / За заг. ред. доктора юридичних наук, професора І.П. Голосніченка. - К.: ГАН, 2005. - 232 с.

Є.О. Несвіт

викладач кафедри адміністративного права
та адміністративної діяльності Луганського державного
університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка,
кандидат юридичних наук
(м. Луганськ, Україна)

ПИТАННЯ НОРМОТВОРЧОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СВІТЛІ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ГРОМАДЯН ТА ЇХ ГАРАНТУВАННЯ

Відповідно до ст. 57 Конституції України закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. В іншому випадку вони є нечинними [1]. Стаття

59 Закону України "Про місцеве самоврядування" зазначає, що за загальним правилом рішення місцевих рад нормативно-правового характеру набирають чинності з дня їх офіційного оприлюднення [2]. Втім, неврегульованість окремих питань щодо порядку оприлюднення нормативно-правових актів органів та посадових осіб місцевого самоврядування, дотримання при їх ухваленні прав людини та надання можливостей для вільного ознайомлення з текстами таких актів породжують численні питання.

Окремі аспекти зазначеної проблеми на дисертаційному рівні досліджувались Билею І.О., Латою Н.Ф., Рибалкіним А.О. та іншими. Проте питанням дотримання прав і свобод людини та громадянина в процесі прийняття введення в дію нормативних актів органів та посадових осіб місцевого самоврядування поки що не приділялось належної уваги.

Метою роботи є аналіз правового регулювання питань, пов'язаних із нормотворчістю органів місцевого самоврядування в Україні в аспекті дотримання при цьому прав та свобод громадян, гарантій їх захисту.

Органам місцевого самоврядування надано право приймати нормативні акти з питань встановлення тарифів щодо оплати побутових, комунальних, транспортних та інших послуг, встановлення порядку використання коштів та іншого майна, що перебувають у спільній власності територіальних громад, визначення сфер господарської діяльності та переліку об'єктів, які можуть надаватися у концесію, затвердження генеральних планів забудови населених пунктів та благоустрою населених пунктів, організація землеустрою, встановлення режиму використання та забудови земель, на яких передбачена перспективна містобудівна діяльність; встановлення ставки земельного податку, розмірів плати за користування природними ресурсами тощо [2].

Відповідно до ст. 59 Закону України "Про місцеве самоврядування" рішення ради нормативно-правового характеру набирають чинності з дня їх офіційного оприлюднення; акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування доводяться до відома населення. Зазначені положення вказують на реалізацію принципу гласності у діяльності органів місцевого самоврядування.

Втім, нормативне врегулювання такого порядку відсутнє та немає єдиного підходу з цього питання в різних органах місцевого самоврядування. Це призводить до того, що органи місцевого самоврядування та комунальні установи повновладно застосовують нормативний акт у той час коли мешканці відповідної території не мають можливості з ним ознайомитись. Пошуки відповідної інформації у виданнях місцевих рад та іншій місцевій пресі, офіційному сайті органу самоврядування та інших джерелах дозволяють знайти лише узагальнені посилання на певний акт, - пошук першоджерела не дає позитивних результатів.

Аналогічні питання у діяльності органів виконавчої влади врегульовані указом Президента України "Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності" [3]. У ньому зазначено, що акти Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України у 15-денний строк після їх прийняття підлягають оприлюдненню державною мовою в офіційних друкованих виданнях. До таких віднесено Відомості Верховної Ради України, Офіційний вісник України, газети "Урядовий кур'єр" та "Голос України", інформаційний бюлетень "Офіційний вісник Президента України".

Згідно з Порядком оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади [4] обласні держадміністрації на власних веб-сторінках розміщують певну інформацію, зокрема: основні функції структурних підрозділів, а також прізвища, імена, по батькові, номери телефонів, адреси електронної пошти їх керівників; нормативно-правові акти з питань, що належать до компетенції органу; зразки документів та інших матеріалів, необхідних для звернення громадян до органу; відомості про сплату місцевих податків і зборів, комунальних платежів, у тому числі тарифи та пільги окремим групам платників, розрахунки юридичних і фізичних осіб з бюджетом відповідного рівня; цільові програми у відповідній сфері; порядок оскарження рішень, прийнятих органом відповідного рівня тощо.

Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади [5] передбачає, що державній реєстрації підлягають нормативно-правові акти, що зачіпають права, свободи й законні інтереси громадян або мають міжвідомчий характер. Сама державна реєстрація нормативно-правового акта полягає у проведенні правової експертизи на відповідність його Конституції та законодавству України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, міжнародним договорам України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та *acquis communautaire*, а також з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, прийнятті рішення про державну реєстрацію цього акта, присвоєнні йому реєстраційного номера та занесенні до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів.

Зазначені положення є певною гарантією сталого розвитку системи відомчих нормативних актів та дотримання при цьому прав і свобод громадян, надання їм вільного доступу до актів, які зачіпають їх права.

Втім, слід зазначити що наведена Постанова прийнята на виконання вимог указу Президента України, у пункті якого визначено: "Кабінету Міністрів України затвердити ... Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших органів виконавчої влади, органів господарського управління та контролю, що зачіпають права, свободи та інтереси громадян або мають міжвідомчий характер" [6]. Управлінські повноваження у сфері господарювання виконують також і органи місцевого самоврядування, проте у наведеному вище Положенні не відображено відповідного обов'язку ні для органів господарського управління та контролю ні для органів та посадових осіб місцевого самоврядування, нормативні акти яких не менше зачіпають права громадян не лише у різних сферах життєдіяльності.

Говорячи про регуляторні акти органів місцевого самоврядування у сфері господарської діяльності, слід відзначити, що навіть

вимоги щодо обов'язкового оприлюднення та проведення аналізу регуляторного впливу такого акту [7] є лише формальними заходами щодо реалізації принципу гласності у діяльності цих органів та непорушення прав громадян. З питань дотримання інших прав громадян відсутні навіть формальні гарантії.

До відсутності у громадян доступу до текстів діючих нормативних актів органів місцевого самоврядування слід додати також прийняття нормативно-правових актів, зміст яких порушує права та свободи громадян, а конструкції яких не витримують жодної критики з позицій дотримання правил юридичної техніки щодо змісту та стилю викладення нормативно-правового акту.

Наведений стан речей вимагає усунення вказаних фактів порушення прав громадян, умов для їх вчинення та створення загроз порушення прав і свобод людини, значного укріплення гарантій їх дотримання. З цією метою вбачається за доцільне вжиття низки заходів правового та організаційного характеру.

1. Віднесення нормативно-правових актів, прийнятих органами та посадовими особами місцевого самоврядування, до таких, що підлягають обов'язковій державній реєстрації на умовах, визначених постановою Кабінету Міністрів України № 731 від 28.12.1992 р. Поряд із цим в якості складових Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів, доцільно утворити відповідні локальні реєстри за областями згідно з адміністративно-територіальним поділом України.

2. Затвердження обов'язку органів місцевого самоврядування оперативно розмішувати прийняті нормативно-правові акти (до їх офіційного опублікування, тобто у термін до 15 днів) на веб-сторінках обласних державних адміністрацій та на власних веб-сторінках. У зв'язку з цим потребує відповідних змін постанова Кабінету Міністрів України № 3 від 04.01.2002 р.

3. Організація випуску періодичних систематизованих збірників нормативно-правових актів на електронних носіях, обов'язкове їх направлення до регіональних та загальнодержавних

бібліотек, вільне поширення через мережу торгівельних організацій.

4. Запровадження дисциплінарної, адміністративної та, можливо, кримінальної відповідальності посадових осіб за прийняття нормативно-правових актів, які порушують права та свободи громадян, обмежують їх чи не передбачають гарантій дотримання. У якості заходів дисциплінарного впливу слід передбачити відсторонення від посад, пов'язаних зі здійсненням нормотворчої діяльності як на певний строк так і безстроково.

Необхідною умовою запровадження юридичної відповідальності є внесення змін до чинного законодавства щодо встановлення обов'язкових вимог стосовно якості самих текстів документів (наприклад, до Закону "Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності") та вимог до осіб, які претендують на зайняття посад, відповідальних за підготовку та прийняття підзаконних нормативно-правових актів.

Для прикладу наведемо вимоги до призначення на посаду державного реєстратора: вища юридична освіта; проходження стажування або наявність певного стажу роботи у державних органах чи сфері управління; складення кваліфікаційного іспиту, тощо [8; 9]. У зв'язку з цим виникає цілком обґрунтоване питання: чому до призначення осіб, які претендують на зайняття посад, пов'язаних з ухваленням індивідуальних актів управління, розрахованих на одноразове застосування до певної особи пред'являються особливі вимоги та особливий порядок призначення, а до кандидатів на посади, пов'язані з ухваленням нормативних актів (містять норми права, мають неперсоніфікований характер і розраховані на неодноразове застосування) застосовано формулювання: "Особи, які мають відповідну освіту і професійну підготовку, володіють державною мовою в обсягах, достатніх для виконання службових обов'язків [2]"?

Проведений аналіз дозволяє стверджувати про необхідність запровадження описаних вище заходів, а також про їх здатність суттєво підвищити рівень захисту основних прав і свобод людини і громадянина, гарантій їх реалізації та захисту, дозволяють перей-

ти від їх формального проголошення до практичного утвердження і забезпечення, як про це вказано у ст. 3 Конституції України.

Використана література:

1. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 року [Текст] // Відомості Верховної Ради. - 1996. - № 30. - ст. 141.

2. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР [Текст] // Відомості Верховної Ради. - 1997. - № 24. - ст.170.

3. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності: указ Президента України від 10.06.1997 № 503/97 [Електронні дані] // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=503%2F97>

4. Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 04.02.2002 № 3 [Електронні дані] // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3-2002-%EF>

5. Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади: затверджено постановою: постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.1992 № 731 [Електронні дані] // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=731-92-%EF>

6. Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади: указ Президента України від 03.10.1992 № 493/92 [Електронні дані] // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=493%2F92>

7. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV [Текст] // Відомості Верховної Ради. - 2004. - № 9. - ст.79.

8. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень: Закон України від 01.07.2004 № 1952-IV [Текст] // Відомості Верховної Ради. - 2004. - № 51. - ст.553.

9. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців: Закон України від 15.05.2003 № 755-IV [Текст] // Відомості Верховної Ради. - 2003. - № 31-32. - ст.263

С.І. Саєнко

заступник начальника кафедри адміністративного права
та адміністративної діяльності Луганського державного
університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка,
кандидат юридичних наук
(м. Луганськ, Україна)

ЮРИДИЧНА ОСОБА ЯК СУБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ПРОВЕДЕННЯ КЛІНІЧНИХ ВИПРОБУВАНЬ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ І ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН

Поширення в Україні наркоманії та наркоделіктності створює безпосередню загрозу генофонду нації, забезпеченню правопорядку, національній безпеці держави. До основних чинників, що сприяють поширенню зазначених асоціальних явищ, відносяться недосконалість механізму контролю за дотриманням вимог антинаркотичного законодавства хіміко-фармацевтичними та сільськогосподарськими підприємствами, численні порушення вказаними суб'єктами ліцензійних умов здійснення господарської діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів і психотропних речовин.

Намагаючись розробити та здійснити нові пріоритетні заходи, які б дозволили на державному рівні ефективно протидіяти правопорушенням юридичних осіб у сфері наркообігу, Україна відповідно до взятих на себе зобов'язань перед міжнародним співтовариством мала б використовувати весь потенціал правових засобів, зокрема й адміністративного примусу. Проте очевидним є факт, що чинне адміністративно-деліктне законодавство ще недостатньою мірою вирішує цю проблему, бо в ньому чітко не визначено порядок притягнення юридичних осіб до відповідальності за такі правопорушення, не узгоджено й не систематизовано матеріальні та процесуальні засади адміністративної відповідальності вказаних суб'єктів.

Слід відзначити, що проблематика юридичної відповідальності у сфері наркообігу завжди була предметом наукових інтересів багатьох правників, наукові здобутки яких у тій чи іншій мірі були використані для вдосконалення антинаркотичного законодавст-

ва. Проте аналіз останнього свідчить, що воно потребує подальшого удосконалення, оскільки на сьогоднішній час суб'єктна складова наркоделіктності вже змінилася за рахунок таких делікventів як юридичні особи. З урахуванням цього, вважаємо, що одним із перспективних напрямів протидії поширенню наркоманії та наркоделіктності в Україні має стати запровадження адміністративної відповідальності юридичних осіб, більш чітке визначення юрисдикційних повноважень державних органів, порядку й процедур здійснення адміністративно-деліктного провадження у сфері наркообігу.

У даній статті буде зроблена спроба обґрунтувати необхідність запровадження для юридичних осіб адміністративної відповідальності за порушення вимог антинаркотичного законодавства щодо порядку проведення клінічних випробувань наркотичних засобів і психотропних речовин.

Слід зауважити, що в Україні на необхідність розширення кола суб'єктів адміністративної відповідальності за рахунок юридичних осіб зверталася увага ще в 1992 році під час обговорення науковцями питань щодо вдосконалення екологічного законодавства. Вже тоді правниками було запропоновано разом з "традиційними" фізичними особами визнати суб'єктами адміністративної відповідальності також підприємства й організації [1], тобто "індивідуалістичну" направленість адміністративної відповідальності розглядати під іншим кутом зору. Тенденція до законодавчого закріплення інституту адміністративної відповідальності юридичних осіб набула додаткового стимулу за умов появи приватного сектора в економіці України.

Реальна загроза використання потенціалу хіміко-фармацевтичної та хімічної промисловості країни для незаконного виготовлення таких речовин [2], а також факти порушення юридичними особами правил їх виробництва, придбання, зберігання, торгівлі, розроблення та проведення клінічних випробувань [3, с. 6; 4, с. 15;] обумовлюють необхідність запровадження у сфері обігу наркотичних засобів і психотропних речовин механізмів адміністративно-правового впливу на суб'єктів господарської діяльності. З метою визначення ефективних заходів протидії розповсюдженню

наркотизму Кабінет Міністрів України затвердив "Програму реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2003-2010 роки" [5], у якій першочерговим напрямком її реалізації передбачив удосконалення нормативно-правової бази у сфері протидії зловживанню наркотичними засобами і психотропними речовинами та їх незаконному обігу.

Вважаємо, що для попередження поширення наркоманії в Україні першочергового розроблення насамперед потребують заходи адміністративної відповідальності для юридичних осіб, які порушують порядок проведення клінічних випробувань наркотичних засобів і психотропних речовин. Така потреба обумовлена тим, що для збільшення прибутку численні фармацевтичні фірми щороку виробляють велику кількість знеболюючих, снодійних, стимулюючих засобів, які надходять на ринок не пройшовши повних клінічних випробувань, у багатьох з яких згодом виявляються наркотичні властивості [6, с. 123].

Перед виробництвом або використанням наркотичні (психотропні) лікарські засоби повинні пройти клінічні випробування, порядок проведення яких визначено в Законі України "Про лікарські засоби" від 4 квітня 1996 р. [7]. Так, у ст. 7 вказаного Закону зазначено, що клінічні випробування таких засобів проводяться з метою встановлення або підтвердження їх ефективності та нешкідливості. Вони проводяться в спеціалізованих лікувально-профілактичних закладах, які визначаються Міністерством охорони здоров'я України або уповноваженим ним органом.

Для проведення клінічних випробувань зазначених засобів підприємства, установи, організації або громадяни подають відповідну заяву до Міністерства охорони здоров'я України чи уповноваженого ним органу. До заяви додаються матеріали, які містять загальну інформацію про лікарський засіб, результати його доклінічного вивчення, зразки лікарського засобу та проект програми клінічних досліджень. Рішення про клінічні випробування наркотичного (психотропного) лікарського засобу приймається за наявності: 1) позитивних висновків експертизи матеріалів доклінічного вивчення щодо ефективності цього засобу та його безпеч-

ності; 2) переконливих даних про те, що ризик його побічної дії буде значно нижчим за очікуваний позитивний ефект.

Замовник клінічних випробувань має право одержувати інформацію про хід проведення клінічних випробувань засобу, знайомитися з результатами клінічної експертизи, порушувати клопотання про заміну спеціалізованого лікувально-профілактичного закладу, де проводяться клінічні випробування.

Клінічні випробування таких засобів мають проводитися після обов'язкової оцінки етичних і морально-правових аспектів програми клінічних випробувань комісіями з питань етики, які створюються й діють при лікувально-профілактичних закладах, де проводяться клінічні випробування. Рішення про затвердження програми клінічних випробувань та їх проведення приймається Міністерством охорони здоров'я України або уповноваженим ним органом. Клінічні випробування наркотичних (психотропних) лікарських засобів вітчизняного чи іноземного виробництва проводяться за повною або скороченою програмою з урахуванням норм, що застосовуються в міжнародній практиці.

Відповідно до нормативних положень ст. 8 Закону України "Про лікарські засоби" клінічні випробування вказаних засобів проводяться за наявності письмової згоди пацієнта (добровольця) на участь у проведенні клінічних випробувань або письмової згоди його законного представника на проведення клінічних випробувань за участю неповнолітнього чи недієздатного пацієнта. Пацієнт (доброволець) або його законний представник повинен отримати інформацію щодо суті та можливих наслідків випробувань, властивостей такого засобу, його очікуваної ефективності, ступеня ризику. Замовник клінічних випробувань перед їх початком зобов'язаний укласти договір про страхування життя й здоров'я пацієнта (добровольця) в порядку, передбаченому законодавством. Керівник клінічних випробувань зобов'язаний зупинити клінічні випробування чи окремі їх етапи в разі виникнення загрози здоров'ю чи життю пацієнта (добровольця) у зв'язку з їх проведенням, а також за бажанням пацієнта (добровольця) або його законного представника. Міністерство охорони здоров'я України або уповноважений ним орган приймає рішення про припинення

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

клінічних випробувань лікарського засобу чи окремих їх етапів у разі виникнення загрози здоров'ю або життю пацієнта (добровольця) у зв'язку з їх проведенням, а також у разі відсутності чи недостатньої ефективності його дії, порушення етичних норм.

За порушення порядку проведення клінічних випробувань наркотичних (психотропних) лікарських засобів вині особи (фізичні та юридичні), згідно зі ст. 27 Закону України "Про лікарські засоби" від 4 квітня 1996 року, мають нести адміністративну відповідальність. Однак вимоги зазначеної статті й на сьогоднішній час залишаються декларативними, оскільки в чинному адміністративно-деліктному законодавстві України відповідних складів адміністративних наркоделіктів та заходів адміністративної відповідальності для юридичних осіб не передбачено, що безсумнівно впливає на поширення таких асоціальних явищ, як наркоманія й наркоделіктність.

Тому, з метою захисту правовідносин, що виникають під час проведення юридичними особами клінічних випробувань наркотичних засобів і психотропних речовин, доцільно у новому КУпАП передбачити відповідну статтю, наприклад, такої редакції:

"Порушення порядку проведення клінічних випробувань наркотичних засобів або психотропних речовин

Порушення порядку проведення клінічних випробувань нових наркотичних засобів, психотропних речовин, наркотичних (психотропних) лікарських засобів, –

тягне за собою накладення штрафу на юридичних осіб – від сімдесяти п'яти до ста п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян".

Сподіваємося, що наведені у цій статті пропозиції законодавчого характеру позитивно вплинуть на ефективність протидії наркоделіктності юридичних осіб і спонукатимуть науковців до подальшого дослідження вказаної проблематики.

Використана література:

1. Материалы международной конференции на тему: "Региональные проблемы охраны окружающей среды" (Киев, ноябрь 1992 г.) // Государство и право. – 1993. – № 4. – С. 66-67.

2. Розпорядження КМУ від 24 січня 2002 р. № 26-р "Про Концепцію реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2002-2010 роки" // Офіційний вісник України. - 2002. - №5. - Ст. 197.

3. Пшонка В. Боротьба з незаконним обігом наркотичних засобів / В. Пшонка // Прокуратура. Людина. Держава. - 2004. - № 9. - С. 3-7.

4. Карпінський П. Додержання законодавства щодо боротьби з незаконним обігом наркотичних речовин / П. Карпінський // Прокуратура. Людина. Держава. - 2004. - № 10. - С. 14-19.

5. Постанова КМУ від 4 червня 2003 р. № 877 "Про затвердження програми реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2003-2010 роки" // Офіційний вісник України. - 2003. - № 24. - Ст. 1133.

6. Максимюк А. Наркоманія як суспільне лихо / А. Максимюк // Вісник прокуратури. - 2002. - № 4. - С. 123.

7. Закон України "Про лікарські засоби" від 4 квітня 1996 року № 123/ 96-ВР // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 22. - Ст. 86.

О.М. Беницький

викладач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка,
(м. Луганськ, Україна)

Є.Г. Світличний

викладач кафедри спеціальної фізичної та вогневої підготовки Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка,
(м. Луганськ, Україна)

ДО ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ СИГНАЛЬНО-СТАРТОВИХ ПІСТОЛЕТІВ В УКРАЇНІ

Істотним фактором демократизації українського суспільства слугує конституційне закріплення прав і свобод людини як вищої соціальної цінності, а також прихильність їм відповідно до загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права. Враховуючи те, що у розвиненому суспільстві кожна особа повинна мати мак-

симум можливостей для захисту порушених прав, держава на конституційному рівні закріпила право кожного на захист життя і здоров'я від протиправних посягань (ст. 27 Конституції України) [1]. Це положення підкріплюється та деталізується цілою низкою відповідних принципів та положень закріплених у законодавстві, які надають кожній особі можливість уникнути небезпеки для власного життя та здоров'я різними засобами в разі посягань на ці блага, і вжити заходів самозахисту проти правопорушника.

Однією з важливих гарантій реалізації права на самозахист виступає закріплення у нормативно – правових актах можливості придбання та застосування громадянами різних засобів активної оборони, таких як газова зброя, пристрої для відстрілу набоїв, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії тощо.

Ураховуючи, що вищезазначені засоби самозахисту є джерелами підвищеної небезпеки, актуальним завданням держави є забезпечення громадської безпеки шляхом регулювання правовідносин, пов'язаних з обігом таких засобів, встановлення відповідного дозвільного режиму користування ними. Належне вирішення даного завдання у свою чергу потребує здійснення ґрунтовних теоретичних розробок у цій сфері.

Вивченню проблем функціонування режиму дозвільної системи в науці адміністративного права вже приділялася увага в роботах таких науковців, як В.І. Антипов, Г.М. Братель, І.П. Голосніченко, В.А. Гуменюк, А.А. Долгополов, І.Г. Кіріченко, Г.Г. Месхи, С.Д. Подлінев, В.І. Ткаченко, І.С. Розанов, О.М. Харитонов та інших. Завдяки працям зазначених та інших вчених розроблена та постійно вдосконалюється юридична конструкція, у рамках якої відбувається імперативне, владно – наказове упорядкування організації діяльності суб'єктів й об'єктів правовідносин, пов'язаних з обігом вогнепальної зброї та інших об'єктів, які є джерелами підвищеної небезпеки. Останню в науці називають адміністративно – правовим режимом дозвільної системи [2, с. 48-52]. У рамках зазначеного режиму встановлюються певні дозволи, приписи, заборони щодо осіб, які є власниками пристроїв, котрі можуть бути використані як засоби активної оборони.

Так, Положення про дозвільну систему, яке затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 1992 р. № 576, встановлює особливий порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, охорони, перевезення, використання об'єктів дозвільної системи, до яких належать: вогнепальна зброя (нарізна військових зразків, несучасна стрілецька, спортивна, навчальна, охолощена, мисливська нарізна і гладкоствольна), бойові припаси до неї, холодна зброя, (арбалети, мисливські ножі тощо), пневматична зброя калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів за секунду, пристрої вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, та зазначені патрони, вибухові матеріали і речовини, склади і бази, де вони зберігаються, магазини, в яких здійснюється продаж зброї та бойових припасів до неї [3]. Ці положення доповнюються й деталізуються в Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вказаних об'єктів затвердженої Наказом МВС України № 622 від 21 серпня 1998 р. [4].

Однак, з розвитком ринкових відносин, у продажу з'являється все більше різноманітних пристроїв за допомогою яких можна зробити постріл, але на які не поширюється дія дозвільної системи. Останні за своїми властивостями можуть бути використані як зброя, та можуть становити потенційну небезпеку для життя і здоров'я громадян. Зокрема, йдеться про сигнально - стартові пістолети, пістолети під патрон "Флобер", пневматична зброя зі швидкістю польоту кулі до 100 м/с та калібром до 4,5 мм тощо. Тому виникає необхідність вдосконалення правової бази, яка регулює функціонування дозвільної системи.

Метою даної статті є аналіз правового регулювання обігу сигнально - стартових пістолетів в Україні та розробка на його підставі відповідних пропозицій щодо внесення змін до законодавства.

Відповідно до норм чинного законодавства сигнально - стартові пістолети не віднесені до предметів на які поширюється дія дозвільної системи, а тому для їх придбання, зберігання, носіння не потрібно отримання дозволу. Вони не підлягають централізованому обліку, тобто практично знаходяться у вільному обігу.

Незважаючи, на те, що сигнально-стартові пістолети призначені тільки для використання в спортивних цілях, поширеною є практика придбання громадянами таких пістолетів для самозахисту (для подання сигналу тривоги, відлякування нападаючого наявністю зброї, звуком пострілу, для створення психологічного уявлення самовпевненості власника даного пристрою). Крім того, за даними МВС України, останнім часом непоодинокими є випадки перероблення сигнально – стартових пістолетів під стрільбу набоєм спорядженими гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії або навіть бойовими набоєм. Така зброя все частіше використовується при скоєнні протиправних діянь різної тяжкості [5].

Підтвердженням вищезазначеного може слугувати технічна характеристика сигнально-стартового пістолету "ZORAKI - 914". Цей пістолет пристосований до стрільби шумовими (холостими) набоєм, має калібр 9 мм, місткість магазину – 14 набоїв. Окремі зразки цього пістолету пристосовані до автоматичної стрільби [6]. Однак, незважаючи на те, що цей пістолет пристосований тільки для стрільби холостими набоєм, завдяки своїм конструктивним особливостям (набої, які використовуються для відстрілу за допомогою "ZORAKI - 914", відповідають стандартам набоїв 9 мм P.A.K., можуть бути як холостими, так і спорядженими гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, або речовинами сльозоточивої та дратівної дії) шляхом нескладних дій цей сигнально-стартовий пістолет можна переробити у пристрій для відстрілу набоїв, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, тобто під пістолетний травматичний патрон.

З моменту такої переробки "ZORAKI - 914" стає небезпечним пристроєм, як для власника, так і для оточуючих осіб. На підтвердження цього можна навести декілька аргументів:

- по – перше, гума куля за своїми властивостями може завдати значної шкоди здоров'ю, а в деяких випадках привести до летальних наслідків;

- по – друге, цей пристрій може бути небезпечним для самого власника, тому що матеріал з якого виготовлено деталі не роз-

рахований на стрільбу травматичними набоями, може не витримати тиску порохових газів, які вивільняються внаслідок пострілу, внаслідок чого пістолет може розірвати і уламками завдати значної шкоди здоров'ю власника, або навіть привести до смерті;

- по – третє, ураховуючи, що такий пістолет не є об'єктом дозвільної системи, особи, які бажають його придбати, не проходять медичного обстеження не вивчають матеріальної частини зброї, правил поводження з нею та її застосування.

- по – четверте, такий пістолет можуть придбати будь – які особи (неповнолітні, раніше засуджені, психічно хворі особи), з метою скоєння злочину;

- по – п'яте, сигнально-стартовий пістолет не підлягає реєстрації в ОВС, що ускладнює пошук власника при скоєнні злочину або правопорушення, пов'язаного з використанням такого пристрою;

- по – шосте, на відміну від інших аналогічних об'єктів дозвільної системи сигнально-стартові пістолети не підлягають криміналістичним випробуванням на предмет неможливості їх перероблення для стрільби кульовими патронами.

Вищезазначене свідчить про те, що такий пістолет може представляти реальну загрозу охоронюваним інтересам, а саме життю, здоров'ю, правам і свободам як окремих громадян, так і суспільства в цілому. Тому, для забезпечення належної охорони громадської безпеки, на наш погляд, слід внести сигнально-стартові пістолети до об'єктів дозвільної системи за аналогією з вихолощеною зброєю (зброєю армійських зразків, спеціально пристосованою до стрільби холостими зарядами, з якої неможливо зробити постріл бойовим зарядом). Продаж таких пристроїв доцільно дозволити лише спеціальним магазинам, спортивним установам та організаціям, які отримали відповідний дозвіл ОВС, після перевірки в них наявності і придатності приміщення для зберігання зброї, що забезпечить її надійне зберігання, та недопущення використання не за призначенням та зі злочинною метою. Водночас вважаємо доцільним ведення обліків таких пістолетів органами внутрішніх справ, із зазначенням номеру, дати продажу, організації (установи) та посадової особи, що його придбала.

Для цього, слід внести відповідні доповнення до Положення про дозвільну систему, та до Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та зазначених патронів, а також боєприпасів до зброї та вибухових матеріалів.

Запропоновані заходи ускладнять можливість використання сигнально – стартових пістолетів не за призначенням, та дозволять врегулювати відносини у сфері обігу даних пристроїв, що матиме позитивний вплив на рівень громадської безпеки та захисту громадян від протиправних посягань.

Використана література:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – ст. 141.

2. Долгополов А.А. Теоретические основы административно-правовых режимов в сфере оборота оружия и взрывчатых веществ / А.А. Долгополов // Российский следователь. – 2005. – № 8. – С. 48-52.

3. Постанова Кабінету Міністрів України № 576 від 12 жовтня 1992 р. "Про затвердження Положення про дозвільну систему" // Офіційний вісник України. – 1992. – № 50. – ст. 146.

4. Наказ Міністерства внутрішніх справ України 21 серпня 1998 р. № 622 "Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної та холодної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та зазначених патронів, а також боєприпасів до зброї та вибухових матеріалів" // Офіційний вісник України. – 1998. – № 42. – ст. 107.

5. МВС України: Прес - реліз про найбільш резонансні злочини та події. – [електронний ресурс] : Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/index>. – Загол. з екрану.

6. Паспорт "ZORAKI - 914" [електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.atakarms.com/main_eng.html. – Загол. з екрану.

Ю.А. Головін
інспектор відділу організаційно-аналітичної
роботи та контролю Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
(*м. Луганськ, Україна*)

ВПЛИВ ПРАВОСВІДОМОСТІ СЛУЖБОВЦЯ НА ЯКІСТЬ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ В ОВС УКРАЇНИ

За умов політико-правової реформи актуальним питанням для України стає організація влади, удосконалення системи державного управління правоохоронними органами взагалі (в тому числі удосконалення) механізму адміністративно-правового регулювання діяльності ОВС. Зазначена реформа передбачає здійснення комплексу заходів щодо перетворення сфери виконавчої влади з владно-репресивного механізму на організацію, яка слугує суспільству. А усвідомлення природи, змісту і сутності реально існуючих суспільних відносин, які за даних соціально-політичних умов можуть бути за допомогою юридичних норм та інших юридичних засобів врегульовані, упорядковані, захищені і спрямовані у своєму розвитку на суспільні потреби.

На ефективність механізму адміністративно-правового регулювання діяльності ОВС значною мірою впливають і такі його складові, як правосвідомість та правова культура працівників. Про їх важливість свідчить те, що норми адміністративного права, правові акти, правовідносини не можуть впливати на поведінку людей інакше, ніж через їх правосвідомість.

Більшість учених-правознавців визначають правосвідомість як одну з форм суспільної свідомості, що являє собою систему ідей, уявлень, емоцій або почуттів, за допомогою яких особи, окремі групи чи цілком суспільство висловлюють своє ставлення до чинного, минулого чи бажаного права, до діяльності, що пов'язана з правом [1, с. 85; 2, с. 500-501; 3, с. 324]. Тому в структурі правосвідомості вони виокремлюють суспільну правосвідомість, правосвідомість будь-якої групи й індивідуальну.

Правосвідомість дуже тісно пов'язана з правом і процесом застосування міліцією правових норм, оскільки вона відображає право, бере участь у правотворчому процесі та реалізує право під час його виконання, дотримання, використання і застосування.

З огляду на проблематику статті, перш за все нас цікавить правосвідомість службовця міліції, який приймає управлінські рішення. Аналіз загальнотеоретичних положень і практики діяльності дозволяє навести поняття правосвідомості працівника міліції. Отже, її, на наш погляд, слід визначити як таку форму відображення правових явищ, яка містить у собі психічні, інтелектуальні, емоційні та вольові процеси й стани (знання чинного права і законодавства, правові вміння та навички, правове мислення, правові емоції та почуття, правові орієнтації, позиції, мотиви, правові переконання й установлення), які синтезуються в прийнятих ними рішеннях й спрямовуються на пізнання, спілкування та взаємодію в процесі діяльності щодо охорони правопорядку, прав і свобод громадян, забезпечення громадської безпеки.

Безумовно, правосвідомість працівника міліції повинна базуватися на моральній і духовній соборності, знаннях історичних особливостей і відмітних рис українського суспільства. Зрозуміло, що без наявності відповідного культурного рівня, морального клімату неможливо реалізувати принципи правової держави. До речі, саме на це спрямовуються положення указу Президента України щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян [4], які сприятимуть поліпшенню стану правосвідомості працівника міліції громадської безпеки.

На слушну думку дослідників, розбудова в Україні соціальної, демократичної, правової держави потребує істотного підвищення не тільки правосвідомості громадян, але й правової культури; законопослухняності, подолання явищ правового нігілізму. Саме тому в Засадах державної політики України в галузі прав людини, затверджених постановою Верховної Ради України від 17 червня 1999 року, підвищення рівня правової культури й пра-

восвідомості людини та громадянина, формування поваги до закону, визначення механізму захисту їх прав, значення діяльності в цій галузі піднято до рівня основних напрямів державної політики [5, с. 21].

Слід відзначити, що результативність правоохоронної діяльності, формування позитивного іміджу міліції залежать не лише від професійної підготовки працівників міліції, але й від правової культури, правосвідомості, правового виховання, відповідального ставлення до виконання своїх службових обов'язків.

Однак треба визнати, що сьогодні ще рано вести мову про високий рівень правосвідомості та правової культури працівників міліції. (Це ж стосується і курсантів та слухачів спеціалізованих навчальних закладів.) Деякі з них мають недостатній досвід і якість правових знань, іншим бракує необхідних загальнокультурних навичок, знання норм етикету, прагнення до вдосконалення своїх правових умінь. Усе це певною мірою впливає на ефективність у роботі щодо забезпечення безпеки особи, громадської безпеки, попередження та припинення правопорушень, захисту закону в цілому.

Пріоритетом вітчизняної правотворчості, прагненням вступу України до Європейського Союзу є приведення національного законодавства у відповідність до європейських стандартів. Слід зазначити, що таке прагнення супроводжується й практичними організаційно-правовими заходами. Так, у серпні 2000 року утворено Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Це свідчить про те, що наша держава здійснює певні практичні кроки до повного її членства в цій організації.

Серед основних напрямів інтеграційного процесу України стосовно ЄС можна вказати такі: політична консолідація та зміцнення демократії; адаптація соціальної політики України до стандартів ЄС; забезпечення прав людини; адаптація національного законодавства до законодавства ЄС; здійснення заходів, спрямованих на забезпечення загальної європейської безпеки тощо. Саме тому, своєчасним і важливим є прийняття урядом України постанови "Про

затвердження Програми запровадження системи управління якістю в органах виконавчої влади" від 11 травня 2006 року № 614, положення якої передбачають запровадження такої системи в органах виконавчої влади відповідно до Державного стандарту України, у тому числі в ОВС.

Одночасно слід зауважити, що впровадження в діяльність поліцейської структури стандартів ЄС певним чином має обмежити можливість використання працівниками міліції адміністративного розсуду. З урахуванням цього метою цієї роботи є визначення місця, ролі та значення адміністративного розсуду в діяльності міліції, обґрунтування доцільності й важливості його використання при прийнятті управлінських рішень за умов запровадження європейських стандартів якості роботи правоохоронців.

Наведене у повній мірі стосується й впровадження міжнародних стандартів у діяльність органів внутрішніх справ. Перш за все слід зауважити, що дотепер залишаються дискусійними питання відносно системи критеріїв оцінювання діяльності цих органів. Адже саме вони фактично визначають основні напрями, умови та підстави для аналізу й висновків про ефективність роботи конкретної служби чи підрозділу міліції. Тому під час вироблення стандартів правоохоронної діяльності, формування системи управління якістю доцільно враховувати як позитивний зарубіжний досвід, так і напрацювання вітчизняних учених стосовно критеріїв оцінювання, що є ustalеними й виправданими на практиці.

Забезпечення громадського порядку, попередження та виявлення злочинів, надання своєчасної допомоги людям, котрі потрапили в біду, є основними функціями міліції, як правоохоронного органу. Підкреслимо, що вказані функції притаманні більшості поліцейських структур країн Європи та світу. Зазвичай поліція являє собою ієрархічну та дисципліновану структуру. Тому не дивно, що в різних країнах світу в поліцейських структурах склалися схожі стандарти забезпечення громадського порядку і, як слушно зауважують науковці, діяльність МВС України слід перебудувати,

перш за все, у контексті міжнародно-правових стандартів визначення сутнісної спрямованості поліцейської сфери [6, 40].

Так, важливе значення для захисту прав і свобод людини мають положення Кодексу поведінки посадових осіб з підтримки правопорядку, у преамбулі якого наголошується на реалізації гострої потреби міжнародної співпраці щодо поважання прав людини та основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії. Крім того, актуальними бачаться й положення Декларації про захист усіх осіб від тортур та інших жорстоких, нелюдських чи принижуючих гідність видів поводження та покарання, Декларації про поліцію, а також 10 основних правозахисних стандартів правильної поведінки для правоохоронних органів. Останні засновані на стандартах ООН щодо правоохоронних органів, кримінальних процедур та прав людини [7].

Разом з цим вважаємо, що розроблення вітчизняних і впровадження міжнародних стандартів системи управління якістю правоохоронної діяльності ОВС актуалізує проблему використання в її рамках адміністративного розсуду.

У підручниках з адміністративного права явище та поняття адміністративного розсуду традиційно згадуються побіжно серед характеристик форм і методів управління, актів адміністративного примусу та відповідальності тощо, унаслідок чого стають майже непомітними. На думку Ю.О. Тихомирова, це певний недолік правового регулювання, оскільки адміністративний розсуд є активним проявом суб'єктивного фактору в процесі правотворчості та правозастосування, а найважливіша умова для такого розсуду – наявність у суб'єкта управління владних повноважень [8, 71-73].

Під час впровадження стандартів системи управління якістю до сфери правоохоронної діяльності, на наш погляд, особливого значення набувають питання доцільності та можливості використання адміністративного розсуду при прийнятті управлінських рішень. Як зазначають науковці, управлінське рішення є результатом аналізу, прогнозування, оптимізації, економічного обґрунтування та вибору альтернативи з можливих варіантів досягнення конкретної мети системи управління [9, 16-17]. До основних чин-

ників, що впливають на якість управлінського рішення, слід віднести застосування до системи управління наукових підходів і принципів, методи моделювання, автоматизацію управління, мотивацію рішення тощо.

З цього приводу, під якістю управлінського рішення ОВС, на наш погляд, слід розуміти сукупність параметрів рішення, які задовольняють потреби громадян й одночасно забезпечують належний стан громадського порядку та громадської безпеки, захист прав і свобод людини. Але, оскільки рішення приймається людьми, то їм є притаманним суб'єктивний характер, а якість таких рішень безпосередньо пов'язана з особистісними якостями самих суб'єктів управління. Тому слід відрізнити рівноважні, імпульсивні, інертні, обережні та ризикові рішення. Останні досить часто приймаються суб'єктами правоохоронної діяльності та передбачають можливість використання адміністративного розсуду в межах їх дискреційних повноважень.

До важливих умов забезпечення високої якості та ефективності управлінського рішення в діяльності ОВС треба віднести можливість багатоваріантності рішення, наявність дієвого механізму реалізації рішення, ефективної системи контролю та відповідальності. Саме ці умови сприятимуть законності використання працівниками ОВС адміністративного розсуду під час прийняття ними управлінських рішень.

Говорячи про новітні завдання органів внутрішніх справ, використання європейських стандартів правоохоронної діяльності, не можна залишити без уваги проблеми підготовки кадрів. Адже для забезпечення цих стратегічних напрямів сучасної державної політики потрібні працівники, що мають відповідні високі професійні й моральні якості. Одна з актуальних кадрових проблем пов'язана з тим, що в системі МВС України ще не розроблено конче потрібні для міліції кваліфікаційні характеристики (професіограми) посад і вимог, яким повинні відповідати претенденти на них (освіта, досвід, вік, стан здоров'я, знання мов). Типова модель (стандарт) спеціаліста є необхідною і як орієнтир для підготовки фахівців у навчальних закладах МВС. Сподіваємося, що означену проб-

лему певним чином вирішить впровадження кредитно-модульної організації навчального процесу у ВНЗ МВС, система якої побудована на принципах Болонської декларації. Тим більше, що така організація навчального процесу спрямована на вироблення стандартів системи якості у сфері освіти.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що питання адміністративного розсуду в правоохоронній діяльності міліції потребує подальшого вивчення, ретельного обговорення з боку науковців і розв'язання шляхом визначення його оптимальних меж у законодавстві України. Це стає особливо актуальним за умов реформування міліції як важливої складової всієї правоохоронної системи України, вироблення та запровадження в діяльність МВС України Державних стандартів системи управління якістю.

Використана література:

1. Котюк В.О. Теорія права: курс лекцій: Навчальний посібник для юрид. фак. вузів. - К.: Вентурі, 1996. - 208 с.
2. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. - Х.: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. - 704 с.
3. Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. - М.: Издательская группа НОРМА - ИНФРА-М., 1999. - 570 с.
4. Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян: Указ Президента України від 27 червня 1999 р. // Офіційний вісник України. - 1999. - № 17. - Ст. 718.
5. Менюк О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура // Право України. - 2001. - № 4. - С. 21-23.
6. Політичний вимір діяльності Міністерства внутрішніх справ України (відповідь на виклики XXI століття) / За ред. Ю.І. Римаренка, Я.Ю. Кондратьєва. - К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2003. - 292 с.
7. Забезпечення органами внутрішніх справ міжнародно-правових стандартів прав людини при охороні громадського порядку. - Відп. редактори Римаренко Ю.І., Кондратьєв Я.Ю., Шемшученко Ю.С. - К., Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. - 460 с.

8. Тихомиров Ю.А. Административное усмотрение и право // Журнал российского права. – 2000. – № 4. – С. 70-79.

9. Фатхутдинов Р.А. Разработка управленческого решения: Учебник для вузов. – 2-е изд., доп. – М.: ЗАО "Бизнес-школа "Интел-Синтез", 1998. – 272 с.

А.С. Кравцов

ад'юнкт Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
(м. Луганськ, Україна)

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПРИНЦИПІВ СУЧАСНОГО АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Принципи адміністративного права України та їх взаємодія між собою, на наш погляд, виступають однією з ключових проблем адміністративно-правової науки, проте, незважаючи на всю актуальність та значущість, це питання залишається фактично поза увагою дослідників. Адже не викликає ніяких сумнівів, що всі принципи сучасного адміністративного права України взаємодіють між собою та з іншими принципами, що діють в правовій системі. Ці важливі питання ще не були предметом наукових досліджень в означеній галузі.

Вважаємо, що в філософському аспекті співвідношення загальних принципів права з принципами адміністративного права є співвідношенням категорій загального та особливого, а співвідношення принципів адміністративного права з принципами його окремих інститутів – співвідношенням особливого та приватного, одиничного. Всезагальне має вияв в особливому, а особливе – в приватному, одиничному, яке є часткою загального. Тобто, іншими словами, не існує загальне без особливого і окремого, а окреме – поза особливим.

Як слушно вказує А.М. Колодій, практична реалізація загальноправових принципів в регулюванні суспільних відносин не може бути здійснена поза принципами міжгалузевими, галузевими

та інститутів права. Під загальноправовими вчений розуміє принципи, що є загальними: для права у міжнародному, всесвітньому і загальнолюдському його розумінні; для всіх правових систем одного історичного типу; для правових систем однакового виду (правової сім'ї); для підсистем (сторін) певної правової системи одного суспільства; для всіх галузей певної системи права певного суспільства і держави [1, с. 108-109].

Тільки з урахуванням усіх видів принципів, що затвердились у правовій системі, діяльність публічної влади (адміністрації) з підтримання правопорядку і забезпечення пріоритету прав і свобод людини та громадянина досягне або може досягнути тих соціальних цілей, які перед нею ставляться сучасними громадянським суспільством і правовою державою.

Тому, спочатку треба аналізувати загальнолюдські принципи, а потім треба показувати трансформацію цих підвалин суспільства на юридичні принципи, зокрема принципи адміністративного права, аналізувати їх взаємозв'язок між собою та окремі види, в першу чергу, принципу пріоритету прав і свобод людини та громадянина. Адже загальнолюдські принципи безпосередньо відбиваються у специфіці суспільних відносин, що регулюються галуззю права. А встановлення або з'ясування принципів галузі права допомагає правильніше застосовувати норми цієї галузі і краще розуміти їх сутність, а також соціальне призначення.

Справедливість, свобода, рівність, братерство, гуманізм, цінність права є загальнолюдськими принципами щодо загальноправових принципів системи права України. Вони модифікуються у загальноправові (основні, конституційні) принципи права України. Наприклад, така загальнолюдська підвалина суспільного життя як свобода модифікується у загальноправових принципах плюралізму та демократизму тощо; рівність – у принципі рівності усіх перед законом та судом тощо; братерство – у принципі народовладдя тощо; справедливість і цінність права – у принципі законності та верховенства права тощо.

В свою чергу, загальнолюдські та загальноправові принципи модифікуються в міжгалузеві, галузеві й інституціональні принципи (системи) права. Треба підкреслити, що саме загальнолюд-

ські і загальноправові принципи права мали вирішальний вплив на формування та формулювання галузевих принципів. Більш конкретно це стане зрозуміло виходячи з подальшого їх аналізу на прикладі сучасних принципів адміністративного права України. Як влучно вказує І. Пахомов, гармонійний взаємозв'язок і взаємообумовленість усіх елементів державного механізму забезпечується, зокрема, системою тих принципів, які лежать в основі його організації і діяльності [2, с. 3].

Щодо адміністративного права України – як однієї з фундаментальних галузей вітчизняного права, то його основні принципи перебувають у безпосередньому взаємозв'язку і взаємообумовлені саме загальнонародськими та загальноправовими принципами, являють собою їх логічне продовження. Інакше кажучи, загальноправові принципи системи права відбиваються в галузевих принципах адміністративного права України. Наприклад, така загальноправова основа як верховенство права, діючи в сфері публічного управління, модифікується у принципи пріоритету прав і свобод людини та громадянина та повноти й реальності прав і свобод людини та громадянина в адміністративно-правовій сфері тощо; народовладдя та демократизм – у принципи забезпечення права громадян на участь в управлінні державними справами та служіння органів публічної влади людині та суспільству тощо; законність – у принципи підконтрольності і підзвітності державних органів і державних службовців та законності в адміністративно-правовій сфері тощо; рівність усіх перед законом та судом – у принципи взаємної (рівної) відповідальності держави й людини та судового контролю за діяльністю всіх суб'єктів виконавчої влади тощо.

Слід також підкреслити, що існуванням, взаємодією і функціонуванням загальнонародських, загальноправових та галузевих принципів адміністративного права України не обмежується вся юридична дійсність, але їх діалектична єдність і взаємодія здатні народжувати правосвідомість, правотворчість, правореалізацію, правоохорону та інші правові явища.

На підставі зазначеного вважаємо, що принципи адміністративного права не можуть розглядатися окремо, у відриві від ін-

ших принципів, які діють у правовій системі, оскільки всі вони тісно пов'язані, ґрунтуються на спільних основоположних засадах (загальнолюдських принципах) та перебувають у системній єдності. Принципи адміністративного права України є результатом реалізації, впровадження в правове життя суспільства принципів інших елементів правової системи, передусім загальнолюдських та загальноправових принципів. Між тим, принципи адміністративного права теж можуть впливати на формування та функціонування загальноправових принципів, уточнювати останні; визначати характерні властивості інших правових процесів (позитивного права, правої реалізації, правоохорони тощо).

Але яке місце серед названих принципів займає принцип пріоритету прав і свобод людини та громадянина, як він співвідноситься з іншими принципами сучасного адміністративного права України? Припустимо, що ідея пріоритету прав і свобод людини та громадянина є стрижнем, навколо якого повинні формуватися і розвиватися всі інші принципи сучасного адміністративного права України. Але на центральне місце серед принципів адміністративного права можуть претендувати й інші загальноновизнані ідеї. Тому, бачиться доцільним розглянути питання про взаємодію та співвідношення пріоритету прав і свобод людини та громадянина з близькими за змістом принципами.

Наприклад, принцип пріоритету прав і свобод людини та громадянина за своїм змістом близький до принципу верховенства права. Але ототожнювати зміст цих принципів було б неправильним, оскільки принцип пріоритету прав і свобод людини є не просто певним конституційним "субпринципом", а самостійним принципом, що закладає чіткий і важливий зміст у складний і багатогранний процес правового регулювання. Справді, якщо конституційний принцип верховенства права насамперед встановлює загальний тип відносин між державою і правом, мається на увазі те, що навіть виступаючи одним з "творців" права, держава підпорядкована йому і не може порушувати ті правові норми, які регулюють її діяльність, то принцип пріоритету прав людини розглядає цей зв'язок у дещо іншому аспекті, а саме через призму відносин держави і індивіда, коли держава виявляється водночас об-

меженою правами людини й такою, чия діяльність спрямовується у чітко визначеному напрямі [3, с. 85].

На думку І. Пахомова, в Конституції України взагалі не визначається зміст поняття "верховенство права". І тільки Кодекс адміністративного судочинства України визнає верховенство права принципом судочинства. Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини (стаття 8 КАСУ). Чому виникла необхідність вживання Європейським судом з прав людини принципу верховенства права? Верховенство закону – це принцип національної системи права. Національне законодавство країн Європейського Союзу (ЄС) при верховенстві закону не охоплює правил, встановлених органами ЄС, які хоча і не є юридичними у класичному розумінні цього слова, але є обов'язковими для членів ЄС. Саме це обумовлює принцип верховенства права, яким охоплюється національне законодавство (при верховенстві закону) і правила ЄС. Цей принцип має важливе значення в діяльності Європейського суду з прав людини. Україна поки що не є членом Європейського Союзу, і його правила не є обов'язковими на її території. Конвенція про захист прав людини і основних свобод є в Україні законом, частиною національного законодавства України при верховенстві закону. Тому, на думку вченого, належних підстав для вживання в Україні принципу верховенства права немає [2, с. 4].

Зрозуміло, що права людини вищі за верховенство права, як і людина важливіша за державу. Це прямо закріплено в статті 3 Конституції України. На нашу думку, цю суперечність можна вирішити, якщо вважати верховенство права – загальноправовим (конституційним) принципом, який діє в сфері публічного управління, трансформується та стає адміністративним принципом пріоритету прав і свобод людини та громадянина. За таких умов, пріоритет прав і свобод людини та громадянина можна вважати центральним загальним принципом галузі адміністративного права України, який логічно пов'язаний та взаємодіє з загальноправовою ідеєю верховенства права.

Водночас взаємодія принципу пріоритету прав людини і громадянина з принципом верховенства права дозволяє створити та-

ку модель функціонування державної влади, яка і відображає ідею правової держави як у формальному, так і в матеріальному аспекті, коли поняття права наповнюється своїм конкретним змістом. У результаті цього держава у своїй діяльності керується вже не абстрактною ідеєю права, в якій іноді досить важко встановити пріоритетність між правом держави та правом людини, а конкретно визначеними на конституційному рівні правами і свободами людини та громадянина [3, с. 90]. Підсумовуючи, вважаємо, що визнання принципу пріоритету прав і свобод людини та громадянина, закріплення його в Конституції та іншому законодавстві України дає підстави стверджувати про наближення України до ідеї правової держави та людиноцентристського світогляду у галузі публічного управління і адміністративного права.

Використана література:

1. Колодій А.М. Принципи права України / Національна академія внутрішніх справ України. – К., 1998. – 208 с.
2. Пахомов І. Проблеми розвитку інститутів адміністративного права України та шляхи їх вирішення // Право України. – 2007. – № 10. – С. 3-5.
3. Лукаш О.Л. Принцип пріоритету прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів державної влади в Україні // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 12. – С. 83-91.

В.В. Остапчук

ад'юнкт Київського національного
університету внутрішніх справ
(м. Київ, Україна)

ІСТОРИКО-ПРАВОВА ПРИРОДА АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ

Багатоманітність форм власності і господарювання обумовило становлення в Україні нових суспільних відносин між вироб-

ником і продавцем з однієї сторони та продавцем і споживачами - з другої сторони. Перехід України до ринкової системи сприяло насиченості ринку різноманітними товарами і послугами. Поряд з позитивними моментами на українському ринку виникли проблеми, з якими зіштовхнулися споживачі. Якщо за радянських часів був один продавець в особі держави, то на вільному ринку їх стало багато і в умовах конкуренції, з метою наживи, деякі виробники та продавці вдаються до обману, намагаючись одержати від покупців гроші за фальсифікований чи неякісний товар. Тому держава, дослідивши нові проблемні відносини, з якими зіштовхнувся споживач, з метою захисту його прав, змушена прийняти відповідні адміністративно-правові норми.

Вивчення системи захисту прав споживачів здійснювалося нами методом історико-матеріалістичного підходу. Історична зумовленість правових категорій та інститутів дозволяє краще зрозуміти їх зміст, джерела і перспективи розвитку [1, с.107].

Проблема захисту прав споживачів набула актуальності завдяки до того, як набула розвитку світова ринкова економіка. Як свідчать архівні документи, ще в IV ст. до нашої ери в стародавньому Херсонесі наглядчі на ринках слідкували за торгівлею, захищаючи права покупців від обману зі сторони продавця. На законодавчому рівні питання щодо прав усіх громадян постало із прийняттям Великої Хартії Вольностей 1215 року у Феодалній Англії. У цьому документі визначено інтереси громадян, купців та встановлено необхідну для торгівлі єдину міру і вагу [2].

Перші згадки про застосування стандартів у Росії були в XVI столітті, за часів правління царя Івана Грозного. Зокрема, були запроваджені стандартні калібри-кружала, які застосовувалися для вимірювання гарматних ядер, з метою підвищення їх якості.

Початок ширшого впровадження стандартизації в Росії був покладений імператором Петром I. Зокрема, у першому зібранні законів Російської імперії був вміщений Указ, який свідчив про впровадження в Росії елементів стандартизації та взаємності В Указі 1718 року пропонувалося "нездорового єстного харча" й встановлювалися жорсткі способи покарання: "за первую вину будет бит кнутом, за вторую - сослан на каторгу, за третью - учинена

смертная казнь". Особливу увагу Петро I приділяв якості та стандартизації зброї. Інтерес в цьому плані являє собою Указ щодо якості від 2 січня 1723 року. Текст Указу свідчить не лише про вимоги до якості (в даному разі – до рушниць для армії), але й до системи контролю якості продукції, державного нагляду за ним та мірах покарань за виготовлення дефектної продукції. Нагляд за якістю продукції був покладений на поліцію. Указами Сенату (1756 р.) визначалися права поліції, яка повинна була стежити також за цінами на харчові продукти на ринках. "Пристав должен посещать рынки своей части, и буде усмотрит жалобу или дороговизну, то о том, чего сам исправит не может, предлагать управе" [3].

Однак, незважаючи на діяльність поліції та спеціальних служб, які здійснюють нагляд за обманом покупців і продажем підробленої продукції, проблема залишилася гострою й у середині XVIII століття, і на початку XIX століття. Свідченням цьому служить прийняття указів, датованих 1837, 1841, 1861, 1866 роками. Так, відповідно до Статуту про покарання, які накладаються мировими судьями (1855 р.) установлювався штраф до 100 руб. на винних за "приготовленные к продаже или продаже съесных припасов или напитков, вредных для здоровья или испортившихся, а равно подделку посуды из вредных для здоровья материалов". У законі від 12 травня 1890 р. до готування для продажу і до самого продажу було прирівняне збереження фальсифікованих товарів у торговельних і промислових приміщеннях. Були збільшені покарання: штрафи – до 300 руб. і арешт до 3 місяців.

Аналізуючи наукові джерела можна стверджувати, що становлення адміністративно-правового регулювання та відповідальності за порушення прав покупців припадає на період народження адміністративно-правової теорії в Російській імперії після проведення судової реформи 1864 року. Як видно з указів та законів дореволюційної Росії, боротьба з фальсифікованим виробництвом та торгівлею неякісними товарами, як і багато інших питань правопорядку та благоустрою, покладалася на поліцейські органи і велася методом адміністративного переконання та адміністратив-

ного примусу. Російський вчений І.Т.Тарасов висунув обґрунтування про існування поряд з адміністративним поліцейського права. У своїй роботі "Краткий очерк науки административного права" він писав, що метою поліцейських заходів є добробут і безпека, або благоустрій взагалі, згідно з цим, предмет і завдання науки поліцейського права полягають у теоретичному дослідженні і визначенні тих умов і засобів, з допомогою яких поліція досягає своєї мети [4, с.2-3]. Столипінська реформа внесла позитивні зрушення в становлення адміністративного права в частині розвитку механізму захисту прав споживачів.

У 1917 році на зміну старому порядку прийшов новий, при якому сформувалися нові погляди на дореволюційні прогресивні правові інститути. З становленням радянської влади і запровадженням монополії держави на виробництво товарів та надання послуг, інститут захисту прав споживачів від фальсифікації чи підробки товарів перестав існувати.

На відміну від СРСР у світі, рух, спрямований на захист прав споживачів, зародився наприкінці XIX століття, але свого соціально-економічного змісту почав набувати між двома світовими війнами. Сучасний консюмеризм – це і суспільний рух спрямований на захист прав споживачів, і нове прогресивне мислення, і напрям економічної політики. Він пройшов у своєму розвитку дві стадії: від виникнення у 60-х роках XX століття окремих організацій споживачів до створення у 70-х роках урядових органів, які були покликані займатися саме захистом прав споживачів. Своє відображення в законодавстві іноземних держав консюмеризм знайшов лише у 60-ті роки XX століття [5, с.168].

15 березня 1962 року Президент Сполучених Штатів Америки Джон Кеннеді вперше офіційно окреслив права людини як споживача, ухваливши "Біль про права споживачів". У цьому документі визначено чотири права: на безпеку товарів та послуг, на інформацію, на вибір та право бути вислуханим у суді, якщо першими трьома правами нехтують.

У пострадянський період для держав СНД, в яких ринкові відносини тільки починали впроваджуватися, основне завдання бу-

до наситити ринок товарами, а головне завдання новостворених підприємств – накопити капітал. За таких умов будь-яка культура ринкових відносин взагалі відсутня. Тому перші закони країн бувшого СРСР щодо захисту прав споживачів містили жорсткі адміністративні санкції, які застосовувалися спеціальними державними органами до приватних підприємств, які реалізовували неякісну продукцію.

На початку XXI століття, коли споживчий ринок став насичений товарами та послугами, підприємцям стає вигідно чесно працювати з споживачами, відроджується культура відносин, в таких умовах розпочався процес пом'якшення законодавства щодо певних видів порушень та можливості сторонам звернутися до альтернативи.

Окремої уваги заслуговує аналіз адміністративної діяльності у сфері захисту прав споживачів Росії та Білорусії.

7 лютого 1992 року в Росії був прийнятий Федеральний закон "Про захист прав споживачів", який зі змінами і доповненнями діє на даний час. Згідно п.1 ст.1 даного закону відносини в області прав споживачів регулюються Цивільним, Адміністративним, Кримінальним кодексами Російської федерації, і іншими правовими актами. На державному рівні питаннями захисту прав споживачів опікується Федеральна служба з нагляду у сфері захисту прав споживачів і благополуччя людей, яка підпорядкована Мінздравсоцразвитку РФ. В її функції входить контроль і нагляд у сфері санітарно-епідеміологічного благополуччя населення і захист прав споживачів. Поряд з державною структурою функціонує Громадська організація Спілка споживачів Російської Федерації, до основних функцій якої входить: представлення інтересів споживачів в органах державної влади; незалежна експертиза якості товарів і послуг; внесення в органи виконавчої влади пропозицій про заходи щодо підвищення якості і вилученню із обігу неякісної продукції і послуг [2].

В Республіці Білорусь права споживачів гарантує Конституція Республіки Білорусь. Перший Закон "Про захист прав споживачів" діяв з 1993 року, а у 2001 році був прийнятий у новій редакції відповідно до норм Цивільного кодексу і до аналогічного закону Ро-

сійської федерації "Про посилення захисту прав споживачів". Регулювання питання захисту прав споживачів входить до сфери управління захисту прав споживачів і контролю за рекламою при Міністерстві торгівлі Білорусі, також опікуються захистом прав споживачів у сферах своєї діяльності Міністерство здоров'я, Міністерство спорту і туризму, Міністерство сільського господарства і продовольства, Державний комітет з стандартизації Республіки Білорусь. При міській виконкомів є уповноважені у сфері захисту прав споживачів. На недержавному рівні створено "Білоруське товариство захисту прав споживачів" та його регіональні структури [2].

Серед усіх країн СНД, Україна першою прийняла Закон "Про захист прав споживачів". Ця подія мала місце 12 травня 1991 року. Зазначений закон було розроблено і прийнято у контексті із принципами розбудови незалежної правової держави, а також із керівними принципами для захисту інтересів споживачів [6].

З прийняттям 28 червня 1996 року Конституції України у ст.8 встановлено гарантії захисту прав та свобод людини і громадянина. Норми, які закріплюють права та інтереси фізичних осіб, є основою для деталізації їх у галузевому законодавстві та врегулювання усіх правовідносин, конкретизації змісту юридичних гарантій реалізації, а також для встановлення процесуального порядку захисту суб"єктивних майнових та особистих немайнових прав, охоронюваних інтересів і свобод, у тому числі засобами цивільного процесуального права. Щодо споживачів, то закріплення на рівні законодавства права на відшкодування завданої шкоди є логічним продовженням розвитку відповідних відносин протягом тривалого часу та зусиль держави щодо створення безпечних умов для пересічних громадян [7].

Конституція України як головний закон держави визначає також важливі для споживачів базові правові засади. Зокрема, згідно статті 42 "Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів". Стаття 50 визначає: Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена [8, с.221].

Норми які регулюють питання захисту прав споживачів містяться в цивільному, кримінальному і адміністративному праві. Діяльність держави втілюється у певних функціях із забезпечення прав споживачів, які покладаються на органи державного управління: організація, контроль, регулювання.

Питання правового регулювання державно-управлінської діяльності достатньою мірою розроблялися у працях таких вітчизняних і зарубіжних вчених як Атаманчук Г.В., Мельниченко В.І., Нижник Н.Р. Проте питання правового регулювання державного управління захисту прав споживачів не можна віднести до розроблених. Так, до цього питання не звертаються ні названі вище автори, ні розробники підручників з адміністративного права [7].

Закон України "Про захист прав споживачів" та Кодекс України про адміністративні правопорушення встановлюють адміністративно-правову відповідальність, яка є наслідком здійснення державними органами виконавчої влади своїх контрольних функцій і полягає в накладенні штрафів і видачі приписів різного характеру на правопорушників-громадян і юридичних осіб.

Адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність. Адміністративне стягнення є мірою відповідальності і застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами [9, с.28].

Стаття 23 Закону України "Про захист прав споживачів" передбачає чіткий перелік порушень законодавства про захист прав спо-

живачів, за які настає відповідальність суб'єктів господарської діяльності сфери торгівлі, громадського харчування і послуг, у тому числі і громадян-підприємців у вигляді фінансово-економічних санкцій у вигляді штрафів. Справи про адміністративні правопорушення розглядаються за місцезнаходженням спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері захисту прав споживачів або його територіальних органів [10, с.36].

За порушення законодавства України про захист прав споживачів Кодексом України про адміністративні правопорушення передбачена адміністративна відповідальність за порушення правил торгівлі і надання послуг працівниками торгівлі, громадського харчування та сфери послуг, громадянами, які займаються підприємницькою діяльністю (ст. 155); обман покупця чи замовника (ст. 155-2); порушення працівником підприємства торгівлі чи громадського харчування правил торгівлі алкогольними напоями і тютюновими виробами (ст. 156); порушення законодавства про захист прав споживачів (ст. 156-1); випуск чи реалізацію продукції, яка не відповідає вимогам стандартів (ст. 167); випуск у продаж нестандартної продукції (ст. 168); виконання робіт, надання послуг громадянам-споживачам, що не відповідають вимогам стандартів, норм і правил (ст. 168-1), та інші. Кодексом України про адміністративні правопорушення відповідальність за такі види адміністративних правопорушень у сфері торгівлі передбачається переважно у вигляді штрафів.

Застосування історико-матеріалістичного методу в дослідженні прав споживачів дало змогу встановити тенденції розвитку адміністративного права і наукового підходу щодо своєчасного реформування адміністративно-правових відносин між державою в особі уповноважених органів державної влади з суб'єктами господарювання (виробниками, продавцями) та фізичними особами (споживачами).

Використана література:

1. Колпаков В. К. Адміністративно-деліктний правовий феномен : Монографія/ В. К. Колпаков. - Київ : Юрінком Інтер, 2004. - 528 с.

2. Селянин А.В. Защита прав потребителя : Учебное пособие для вузов / А. В. Селянин . - М. : Юстицинформ, 2006. - 248с.

3. Одінцова О.О. Передумови розвитку захисту прав споживачів в Україні: історичний та соціально-правовий аспекти : наукова стаття [Електронний ресурс] / О.О. Одінцова, О.І. Петрова // Publishing house Education and Science s.r.o., 2008. - Режим доступу : http://www.rusnauka.com/8_NMIW_2008/Pravo/28516.doc.htm.

4. Тарасов И. Т. Краткий очерк науки административного права (конспект лекций) : В 2 т., Т. 1 : Введение и общая часть / И. Т. Тарасов. - Ярославль : типолит. Г. Фальк, 1988. - 386 с.

5. Кочин В. П. Правове регулювання державного управління у сфері захисту прав споживачів [Електронний ресурс] / В. П. Кочин // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права : Науковий часопис. - 2004. - № 4 (12). - с. 167-174. - Режим доступу : <http://www.univ.km.ua/journal.php?vis>.

6. Кривицька Ю. Новий погляд на права споживачів крізь призму Європейського права [Електронний ресурс] : наукова стаття / Ю. Кривицька // Юридичний журнал - 2005. - № 10. - Режим доступу до журналу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1954>.

7. Письменна О. П. Формування концепції законодавства в сфері захисту прав споживачів в Україні [Електронний ресурс] / О. П. Письменна // Матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції - 2007. - Режим доступу : http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=211.

8. Конституція України: Науково - практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. ; ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грушевой та ін. - Харків : Право ; К. : Ін Юре, 2003. - 808 с.

9. Кодекс Украины об административных правонарушениях : Научно-практический комментарий / под общей редакцией А. С. Васильева. - Издание пятое. - Харьков : Одиссей, 2004. - 912 с.

10. Захист прав споживачів: нормативно-правове регулювання. Зразки документів. - 4-е вид., змін та доп. / упоряд. Роїна О. М. - Київ : КНТ, 2007. - 260 с.

10. Крупник А. Консюмеризм на захисті прав споживачів [Електронний ресурс] : Наукова стаття / А. Крупник // Громадянське суспільство - 2009. - №1(8). - Режим доступу до журналу: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op>.

С.С. Роговенко

слухач магістратури Луганського державного
університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
(м. Луганськ, Україна)

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В АДМІНІСТРАТИВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Необхідність нагального формування правової держави України свідчить про те, що створення такої держави, де права людини і громадянина визнавалися б найвищою соціальною цінністю, – одна з реальних потреб суспільства, першочергове завдання сьогодення. Ця необхідність безпосередньо виникає з того стану, в якому перебуває наше суспільство нині. Уявлення про правову державу асоціюється, насамперед, з двома аспектами: порядком у державі та захищеністю людини і громадянина [1, с. 41].

Актуальність даної теми базується на необхідності подолання проблем забезпечення прав і свобод людини в системі адміністративно-правових відносин, коли сторонами є особа і працівник міліції або орган внутрішніх справ в цілому. У таких відносинах міліція як суб'єкт, наділений широкими владними повноваженнями, за відсутності механізмів протистояння сваволі з її боку, може стати серйозною і реальною загрозою дотримання прав і свобод людини. Відповідно до положень Закону України "Про міліцію", співробітники ОВС для забезпечення охорони прав і свобод людини мають в своєму розпорядженні необхідні засоби (правові санкції, зброю, спеціальні засоби), за допомогою яких можуть бути суттєво обмежені або навіть порушені права громадян [2, с. 4-5]. Тому дуже важливо, щоб названі заходи використовувалися свідомо, відповідно до демократичних установлень, що обумовлює необхідність підвищення рівня правової культури населення, а також зміну правової свідомості, юридичного мислення працівників правоохоронних органів України, формуванням у них позицій пріоритетності забезпечення прав та свобод людини і громадянина нормами адміністративного права.

З певних причин дослідження проблем, пов'язаних з дотриманням прав людини працівниками ОВС, тривалий час не було домінуючим. Основна увага приділялась технології затримання підозрюваного у вчиненні правопорушення, арешту, доставлянні заарештованого в ПТ тощо, дотримання ж прав людини під час проведення названих процедур залишалось поза увагою. У теперішній час розгляд теоретичних і практичних проблем забезпечення прав і свобод людини визнано одним з основних напрямів сучасних наукових досліджень у сфері правоохоронної діяльності [3, с. 9]. Особливе місце щодо забезпечення прав і свобод людини належить адміністративно-правовим засобам, використання яких здійснюється у сфері державного управління.

Розгляд питань взаємовідносин громадян і державних органів (їх посадових осіб) в адміністративно-правовій сфері так або інакше вже був предметом уваги теоретиків права, вчених-адміністративістів, представників інших сфер правової науки. Однак, хоча окремі питання щодо утвердження і забезпечення прав та свобод людини в діяльності міліції вже розглядалися такими видатними вченими, як І.П. Голосніченко, А.М. Колодій, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, О.П. Коренів, С.Л. Лисенков, А.С. Ловинюков, Н.Р. Нижник, А.Ю. Олійник, А.А. Опалева, О.І. Остапенко, В.М. Плішкін, Ю.І. Римаренко, О.П. Рябченко, А.О. Селіванов, М.М. Тищенко, О.Ф. Фрицький, Ю.С. Шемшученко, В.К. Шкарупа, О.Н. Ярмиш, проте сьогодні ще існує потреба в науково-теоретичному дослідженні й обґрунтуванні практичної діяльності міліції в сфері утвердження і забезпечення конституційних прав і свобод людини й громадянина. Така потреба обумовлена тим, що у теперішній час, діяльність правоохоронних органів України ще не повною мірою відповідає сучасним вимогам, ще не "долучена" до низки нормативно-інституціональних важелів ООН. Наявною є чи не повна відсутність знань у працівників правоохоронних органів, у тому числі – органів внутрішніх справ щодо специфіки роботи поліції (міліції) у контексті прав людини у міжнародно-правовому просторі правозахисних стандартів та структур у Європі, які повинні втілюватися в життя [4, с. 8]. У зв'язку з цим, політичне, економічне та соціальне оновлення суспільства в процесі побудови демократичної, правової

держави зумовлює потребу приведення правових, організаційних, структурних та інших засад функціонування органів міліції у відповідність з сучасними умовами їх діяльності та розвитку.

Метою даної статті є розгляд сучасних проблем забезпечення прав і свобод людини у сфері адміністративно-примусової діяльності органів внутрішніх справ, та вироблення рекомендацій щодо шляхів удосконалення організаційно-правового забезпечення правоохоронної діяльності.

Так, вступ ряду нових незалежних держав, які утворилися на території колишнього СРСР, до Ради Європи, приєднання їх до європейського правового простору викликали необхідність реформування їх законодавчих систем у відповідності до міжнародних документів про права людини й прийнятими ними юридичними зобов'язаннями. У цих державах були прийняті принципово нові конституції, які ставлять завдання побудови відкритої, правової, демократичної держави, ратифіковані найважливіші європейські юридичні документи – Європейська конвенція про права людини, Європейська конвенція про попередження катувань та інші обов'язкові до дотримання всіма державами-членами Ради Європи нормативні акти.

Реформування діючих та запровадження нових механізмів конституційної системи захисту прав і свобод людини торкнулось і діяльності органів внутрішніх справ, зокрема необхідності гуманізації діяльності міліції; перегляду характеру взаємовідносин міліції і населення; чіткого визначення компетенції міліції щодо забезпечення реалізації загальнолюдських стандартів прав людини; вдосконалення форм, методів та засобів захисту прав і свобод людини з боку органів правопорядку тощо [5, с. 115].

Однак як свідчить практика, представники органів виконавчої влади, і насамперед правоохоронних органів, не завжди дотримуються як міжнародних, так і національно-державних правових норм, про що свідчить наявність багато численних скарг на адресу уповноважених з прав людини, правозахисних організацій, а також до Європейського суду з прав людини [4, с. 168].

Як зазначають дослідники, ефективна робота міліції в демократичних правових державах залежить від того, наскільки в них

дотримуються й поважаються права людини. Захист й дотримання прав людини – важлива частина роботи міліції, оскільки ці органи при виконанні своїх обов'язків не тільки зобов'язані поважати права людини, але й покликані активно захищати їх [6, с. 39]. Водночас зростання злочинності до рівня реальної загрози національній безпеці України висуває перед міліцією нові завдання, зумовлює необхідність перегляду стратегічних напрямів її діяльності, пошук нових підходів до організації та здійснення охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю, захисту і відновлення порушених конституційних прав та свобод людини і громадянина, які б відповідали сучасній обстановці та тенденціям її розвитку.

Аналіз державного управління щодо утвердження і забезпечення конституційних прав та свобод людини й громадянина свідчить про те, що існуюча система виконавчої влади потребує вдосконалення. Це вдосконалення можливе шляхом активізації в проведенні адміністративної реформи. Її метою є наближення системи органів виконавчої влади до потреб і запитів людей, поетапне створення такого державного управління, яке забезпечило б становлення України як високорозвиненої, правової, цивілізованої, європейської держави з високим рівнем життя, соціальної стабільності, культури та демократії.

У зв'язку з цим виникає необхідність у підвищенні рівня правової підготовки співробітників правоохоронних органів, яке передбачає введення до програм перепідготовки, та підвищення кваліфікації спеціальних курсів з роз'яснення положень міжнародних документів з прав людини й обов'язків поліції з їх дотримання.

У сучасних умовах ці питання набули не тільки теоретичного, а й великого практичного значення, а деякі сторони такої діяльності потребують законодавчого врегулювання. Правова база діяльності органів міліції ще не зовсім відповідає вимогам демократичної правової держави і в багатьох питаннях ще не до кінця адаптована до потреб належного утвердження та забезпечення прав і свобод людини в правоохоронній сфері [7, с. 198]. Насамперед, з цього блоку вимагають удосконалення нормативні акти, що

регулюють питання організації діяльності служб та підрозділів органів міліції, проходження служби, фінансового та матеріально-технічного забезпечення, соціального захисту працівників міліції, забезпечення прозорості і гласності, посилення контролю громадськості та впровадження в практику нових форм звітування органів міліції перед населенням про виконану роботу.

Як слушно зазначає О.В. Негодченко, ефективне забезпечення прав і свобод людини у правоохоронній діяльності органів внутрішніх справ вимагає концептуально нових підходів, що обумовлюють докорінні зміни організаційно-правових засад функціонування органів внутрішніх справ, зокрема гуманізацію діяльності міліції та підвищення її авторитету, побудову відносин між міліцією і народом на засадах партнерства, удосконалення форм, методів та засобів забезпечення прав і свобод людини тощо [3, с. 11]. Необхідність суттєвого підвищення ефективності діяльності органів внутрішніх справ у цій сфері потребує ґрунтовного й послідовного наукового аналізу її організаційно-правових засад.

Використана література:

1. Січкач В.О. Забезпечення прав і свобод людини в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ / В.О. Січкач // Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України. – 2006. – № 4-5. – С. 38-46.
2. Права людини у діяльності міліції: Посібник з активних методів навчання / Кол. авт., За заг. чл.-кор. АПрН України, д-ра юрид. наук, проф. О.Н. Ярмиша. – Харків: Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2006. – 138 с.
3. Негодченко О.В. Концепція захисту прав і свобод людини в адміністративно-юрисдикційній діяльності міліції / О.В. Негодченко // Вісник Нац. ун-ту внутр. справ. – 2003. – № 21. – С. 8-13.
4. Забезпечення органами внутрішніх справ міжнародно-правових стандартів прав людини при охороні громадського порядку / відп. ред. Римаренко Ю.І., Кондратьєв Я.Ю., Шемшученко Я.С. – К., Ін-т держави та права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 406 с.
5. Беницький О.М. Дотримання прав людини співробітниками ОВС під час застосування заходів адміністративного примусу: Навчаль-

ний посібник / О.М. Беницький, С.І. Саєнко, О.М. Терських. – Луганськ, 2008. – 228 с.

6. Забезпечення прав людини правоохоронними органами: навчальний посібник / за заг. ред. О.В. Тягла. – Київ-харків: АЙБІ, 2005 – 101 с.

7. Демиденко В.О. Реформування органів міліції у сфері утвердження і забезпечення прав і свобод людини / В.О. Демиденко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2001. – № 3. – С. 196-202.

П.П. Фомін

ад'юнкту Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
(м. Луганськ, Україна)

АДМІНІСТРАТИВНИЙ НАГЛЯД МІЛІЦІЇ ЯК ВИД ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В умовах побудови в Україні правової держави продовжує зростати роль і значення правового регулювання адміністративного нагляду міліції. Головною ознакою правової держави становиться висока правова врегульованість суспільних відносин, що виникають під час здійснення міліцією адміністративно-наглядових повноважень. На сучасному етапі розвитку нашого суспільства метою адміністративно-правового забезпечення реалізації прав і свобод громадян у їх взаємостосунках з міліцією є визначення таких форм і напрямів діяльності структурних підрозділів та посадових осіб останньої, які забезпечували б повсякденний демократичний режим цих відносин на основі непорушності конституційних прав і свобод людини та громадянина. Подібний правовий стандарт взаємовідносин міліції і особи у сфері здійснення адміністративно-наглядових повноважень повинен урахувувати статус останньої як такого суб'єкта управлінських відносин, перед яким виконавча влада є відповідальною за свою діяльність.

Для забезпечення захисту життя, здоров'я, прав і свобод громадян, власності, природного середовища, інтересів суспільства

та держави від протиправних посягань міліція України, як державний озброєний орган виконавчої влади (ст. 1 Закону України "Про міліцію"), здійснює відповідну правоохоронну діяльність, зокрема, і адміністративно-наглядову. На нашу думку, сутність адміністративного нагляду міліції, як різновиду правоохоронної діяльності органів виконавчої влади, може бути з'ясована, якщо досліджувати власне її функціональну специфіку.

Варто наголосити, що в адміністративно-правовій теорії вже зверталася увага на необхідності дослідження функціональної специфіки адміністративному нагляду. Так, наприклад Д.М. Бахрах, з цього приводу виділяв наступні його напрями: 1) правотворчість; 2) організаційно-масова та матеріально-технічна діяльність; 3) спостереження за відповідними відносинами, діями, станом навколишнього середовища і матеріальними цінностями; 4) застосування різноманітних запобіжних заходів; 5) здійснення юрисдикційної діяльності та застосування примусових заходів [1, с. 41].

Указані напрями адміністративно-наглядової діяльності Х.П. Ярмакі були конкретизовані стосовно міліції, що дозволило вченому серед них відзначити: нормотворчість; організаційно-масову (попереджувальну) діяльність; застосування адміністративно-запобіжних заходів; застосування заходів припинення; притягнення винних до відповідальності [2, с. 192].

Ми підтримуємо висновок Х.П. Ярмакі про наявність саме зазначених напрямів адміністративно-наглядової діяльності міліції, що підтверджується аналізом чинного адміністративного законодавства та практикою його застосування органами внутрішніх справ. Наведемо стислу їх характеристику.

Нормотворчість ОВС, як правова форма управлінської діяльності, має здійснюватися виключно в межах їх компетенції, на основі та на виконання законів і підзаконних актів. Про це свідчить, насамперед, аналіз положень ст. 4 Закону України "Про міліцію" у якій зазначено, що правовою основою діяльності міліції є: Конституція України, цей Закон, інші законодавчі акти України, постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативні акти Міністерства внутрішніх справ України, Загальна декларація прав людини,

міжнародні правові норми, ратифіковані у встановленому порядку.

Слід констатувати, що норми відомчих актів складають переважну більшість законодавства, яке безпосередньо регулює адміністративно-наглядову діяльність міліції, про що свідчить його аналіз. Потреба у відомчій нормотворчості в системі МВС пояснюється тим, що Закон України "Про міліцію", інші законодавчі акти частіш за все визначають адміністративно-наглядові повноваження міліції лише в загальному вигляді, застосовувати ці норми без конкретизації часто неможливо. У цьому полягає значення відомчої нормотворчості. Нормотворча діяльність МВС України забезпечує оптимальне виконання покладених на структурні підрозділи ОВС завдань та обов'язків.

Нормативна регламентація адміністративно-наглядової діяльності міліції, на нашу думку, здійснюється в трьох формах. По-перше - шляхом самостійного видання нормативно-правових актів. Про наявність такої форми свідчить аналіз абзацу 1 пункту 8 Положення про Міністерство внутрішніх справ України, затвердженого Указом Президента України від 17 жовтня 2000 року № 1138/2000, у якому зазначено, що МВС України в межах своїх повноважень видає на основі та на виконання актів законодавства накази, організовує й контролює їх виконання. Як приклад означеної форми можна навести наказ Міністерства внутрішніх справ України від 22 лютого 2001 року № 185 "Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення".

По-друге - шляхом спільної нормотворчості разом з іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади, про що зазначено в абзаці 4 пункту 8 Положення про МВС України. Як приклад реалізації зазначеної форми можна навести спільний наказ МВС України та Державного департаменту України з питань виконання покарань від 4 квітня 2003 року № 1303/203 "Про затвердження Інструкції про організацію здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі".

Ми також підтримуємо точку зору В.В. Лазарева [3, с. 130], який відзначає, що участю в нормотворчій діяльності є і внесення відповідних пропозицій по підготовці різноманітних законопроектів, участь у їх підготовці, експертизи, рецензуванні, направлення до вищих органів влади науково-обґрунтованої інформації про ефективність функціонування конкретної норми чи групи норм матеріального або процесуального права.

Ураховуючи зазначене, у якості третьої форми нормотворчості, як одного із напрямків адміністративно-наглядової діяльності міліції, доцільно виділяти - участь МВС України (абзац 2 пункту 2 і підпункт 24 пункту 4 Положення про МВС України) та його структурних підрозділів і навчальних закладів [4] у правотворчому процесі вищих та місцевих органів державної влади, при підготовці проектів відповідних нормативно-правових актів і міжнародних договорів України.

Резюмуючи наведене можна констатувати, що значення такого напрямку адміністративно-наглядової діяльності міліції, як нормотворчість, полягає не тільки в заповненні прогалин правового регулювання, виникаючих у результаті правотворчої діяльності вищих органів державної влади, а ґрунтується, насамперед, на свідомому створенні можливості більш детального регулювання відносин у певній галузі управління, зокрема, у сфері адміністративно-наглядової діяльності міліції. Отже, нормотворча діяльність у досліджуваній сфері має своїми цілями забезпечити формування нових правовідносин, відсутніх у поточний момент, але бажаних чи необхідних з погляду виконання перспективних завдань адміністративно-наглядової діяльності міліції.

Організаційно-масова (попереджувальна) діяльність, як один із напрямків адміністративно-наглядової діяльності міліції, здійснюється за допомогою методу переконання. Структурні підрозділи міліції активно пропагують спеціальні знання (правила дорожнього руху, поведіння з вогнепальною зброєю тощо), видають дозволи на допуск конкретних осіб до роботи (наприклад, у підприємствах де виготовляються й зберігаються наркотичні засоби), координують і забезпечують методичне керівництво відповідної

діяльності піднаглядних суб'єктів (навчальних установ, які навчають громадян керуванню транспортними засобами) тощо.

Переконавання, що здійснюється під час адміністративно-наглядової діяльності міліції, покликане попередити скоєння правопорушень, а також вплинути на свідомість і поведінку людей з метою формування в них правильних переконань, розуміння необхідності добровільно й сумлінно виконувати вимоги закону та інших нормативно-правових актів, зміцнити в громадській думці уявлення щодо цінності й захищеності правових приписів, загальної нетерпимості щодо їх порушень.

Під час здійснення адміністративно-наглядової діяльності структурні підрозділи міліції щодо фізичних і юридичних осіб можуть застосовувати й адміністративно-запобіжні заходи. Ці заходи застосовуються при відсутності факту скоєння правопорушення, мають чітку профілактичну спрямованість і орієнтовані на захист інтересів громадської безпеки, на недопущення скоєння деліктів. Ефективність застосування міліцією адміністративно-запобіжних заходів під час здійснення адміністративно-наглядової діяльності визначається, перш за все, ступенем досягнення мети, яку переслідує той чи інший захід.

До заходів цієї групи можна віднести: 1) взяття на облік і офіційне застереження осіб про неприпустимість протиправної поведінки; 2) особистий огляд і огляд речей, вантажів, багажу, транспортних засобів, зброї та боєприпасів; 3) відвідування підприємств, установ і організацій; 4) входження на земельні ділянки, у жилі й інші приміщення громадян.

Під час реалізації адміністративно-наглядових повноважень міліція може здійснювати: 1) доставлення правопорушника; 2) вилучення речей і документів; 3) застосування вогнепальної зброї, заходів фізичного впливу та спеціальних засобів. Ці заходи вже відносяться до заходів адміністративного припинення, головне призначення яких полягає в тому, щоб вчасно відреагувати на ті чи інші правопорушення, припинити, перервати протиправну поведінку й тим самим не допустити настання її шкідливих наслідків, забезпечити притягнення винних осіб до відповідальності.

Як один із самостійних напрямків адміністративно-наглядової діяльності міліції, притягнення винних до відповідальності характеризується наступним. У більшості випадків посадові особи ОВС мають право проводити лише попереднє розслідування в справах про адміністративні правопорушення (складати протоколи про адміністративні правопорушення, опитувати свідків тощо). Однак, у ряді випадків працівники міліції, як суб'єкти адміністративно-наглядової діяльності, мають право самостійно застосовувати до правопорушників попередження та штраф. Таке право їм надано ст. 222 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Підводячи підсумок розгляду адміністративного нагляду міліції у якості різновиду правоохоронної діяльності органів виконавчої влади, останній можна визначити як - безперервно здійснювану структурними підрозділами й окремими посадовими особами міліції правоохоронну діяльність із систематичного спостереження за додержанням організаційно не підпорядкованими фізичними та юридичними особами законів та інших нормативних актів, що регулюють відносини у сфері охорони громадського порядку та різних форм власності, забезпечення безпеки дорожнього руху, громадської та екологічної безпеки, організації роботи паспортно-реєстраційної та міграційної служби, дозвільної системи, нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі, з використанням комплексу адміністративних засобів впливу з метою попередження та припинення правопорушень, відновлення порушених правовідносин і притягнення винних до відповідальності, удосконалення законодавства, що регулює адміністративно-наглядові повноваження міліції.

Використана література:

1. Бахрах Д.Н. Важные вопросы науки административного права / Д.Н. Бахрах // Государство и право. - 1993. - № 2. - С. 32-43.
2. Ярмачі Х.П. Сутність адміністративно-наглядової діяльності міліції / Х.П. Ярмачі // Вісник Луганської академії внутрішніх справ імені 10-річчя незалежності України. - 2005. - № 2. - С. 191-198.

3. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юристъ, 1996. - 472 с.

4. Афанасьев К.К. Пропозиції ЛДУВС щодо застосування адміністративного та кримінального законодавства до осіб, які перебувають під адміністративним наглядом ОВС / К.К. Афанасьєв, Є.О. Письменський, П.П. Фомін // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. - 2007. - № 2. - С. 236-241.

СЕКЦІЯ 4

ПРОБЛЕМИ КРИМІНОЛОГІЇ, КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА І ПРОЦЕСУ

В.В. Назаров

директор юридичного інституту
Київського міжнародного університету,
кандидат юридичних наук, доцент
(м. Київ, Україна)

ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН ЗАХИСНИКОМ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Забезпечення режиму неухильного дотримання прав і свобод людини, а також функціонування ефективної системи їх захисту від можливих порушень по праву можна назвати фундаментальною складовою парадигми сучасної правової демократичної держави, до побудови якої прагне і Україна.

Проте, як відомо, проведення в життя принципу пріоритету прав і свобод людини, реалізація механізмів їх захисту проводиться в Україні достатньо непослідовно, відмічається маса порушень і проблем в зазначеній сфері.

Це пов'язано як з недосконалістю законодавчої бази, складнощами правозастосовчої практики, свавіллям і беззаконням з боку чиновників, слабкістю правоохоронної системи і іншими негативними чинниками, так і з іншого боку певною мірою обумовлено і заохочується нігілізмом, низькою правовою культурою населення,

незнанням чинної нормативної бази, і невмінням захищати свої законні права і інтереси. І недаремно часто це призводить до знехтування, порушення прав громадян, обертається для останніх вельми сумними наслідками.

Таким чином, проблема дотримання і захисту прав і свобод людини є для України вельми актуальною. На жаль, як показує практика, держава не завжди здатна забезпечити їх належну реалізацію і захист, що у свою чергу ставить питання про надання іншими суб'єктами кваліфікованої допомоги громадянам по правових питаннях.

Питанням захисту конституційних прав громадян захисником значну увагу в своїх дослідженнях приділяли Маляренко В.Т., Попелюшко В.О., Строгович М.С., Святоцький О.Д., Михеєнко М.М., Стецовский Ю.И., Якимович Ю.Я., Полянський Н.Н., Гуткин І.М., Я. Зейкан та інші. Завданням же нашого дослідження є аналіз чинного законодавства та наукової літератури з метою визначення основних повноважень захисника, направлених на захист прав та інтересів його підзахисних; в осмисленні проблем захисту під час судового розслідування.

Стаття 59 Конституції України гарантує кожному право на правову допомогу. У випадках передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Особливу значущість ця конституційна норма набуває у кримінальному провадженні. Саме тут, де мова йде безпосередньо про долю людини, де правові наслідки виключно серйозні, особливо важливо забезпечити своєчасну і повну реалізацію конституційного права громадянина і людини на захист для здійснення ним своїх процесуальних прав.

Отже, у кримінальному провадженні реалізація прав підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого відбувається поряд із процесуальною діяльністю захисника, який посідає особливе правове становище, оскільки спрямовує свою діяльність на спростування обвинувачення, обстоює меншу ступінь вини і відповідальності підзахисного, заперечує кваліфікацію злочину, зобов'язаний використовувати усі зазначені в законі засоби захисту з метою з'ясування обставин, що виправдовують підозрюва-

ного (обвинуваченого), пом'якшують або виключають його відповідальність, і надає їм необхідну юридичну допомогу (ст. 48 КПК).

Участь захисника у кримінальному провадженні підвищує його об'єктивність, дозволяє більш всебічно оцінити поставлені в провину епізоди, а іноді і в цілому прийти до висновку про невинність обвинуваченого.

Не можна ігнорувати і те, що в діяльності слідчого і суду не виключені можливості помилок і право на захист сприяє їх усуненню.

З перерахованих у законі осіб, які допускаються як захисники підозрюваного, обвинуваченого, підсудного (ст. 44 ч. 2 КПК України) для здійснення цієї функції, як правило, найбільш підготовлені адвокати. Вони мають необхідні для того правові знання і професійні навички, діють для виконання свого службового обов'язку і відповідальні за якість своєї роботи по справі.

Органи дізнання та досудового слідства зобов'язані з достатньою завчасністю забезпечувати адвокатам доступ до належної інформації, матеріалів справ і документів, що перебувають у їхньому розпорядженні або під їхнім контролем, для того щоб адвокати мали змогу надати дієву юридичну допомогу своїм клієнтам. Такий доступ має бути забезпечений якомога раніше.

Частина друга статті 48 КПК України закріпила основні повноваження захисника-адвоката щодо захисту прав та інтересів їх підзахисних. Особливо хотілось звернути увагу на повноваження захисника при застосуванні затримання та взяття під варту. Резолюція 43/173 від 9 грудня 1988 р. Генеральної асамблеї ООН, яка проголосила Звід принципів захисту всіх осіб, підданих затриманню чи ув'язненню в будь-якій формі, фіксує, що затримана особа має право на отримання юридичної допомоги від адвоката. Ця особа невдовзі після арешту інформується компетентним органом про своє право, і їй надаються розумні можливості для здійснення цього права. Якщо затримана особа не має адвоката за своїм вибором, вона у всіх випадках, коли цього потребують інтереси правосуддя, має право користуватися послугами адвоката, призначеного для неї судовим чи іншим органом, без оплати його послуг, якщо ця особа не має достатніх коштів. Крім того, проголошується,

що затримана чи ув'язнена особа має право зв'язуватися та консультуватися з адвокатом, для чого їй надаються необхідний час і умови. Побачення затриманої чи ув'язненої особи зі своїм адвокатом можуть відбуватися в умовах, які дають можливість посадовим особам правоохоронних органів бачити їх, але не чути [1, с. 92].

Тому, важливе значення для належного захисту прав та інтересів підозрюваного, обвинуваченого має конфіденційне побачення їх із захисником до першого допиту та ознайомлення захисника з матеріалами, якими обґрунтовується затримання підозрюваного чи обрання такого запобіжного заходу як взяття під варту.

Але в той же час це право на практиці іноді обмежується. Так, відповідно до ч. 4 ст. 12 Закону України "Про попереднє ув'язнення", особа, взята під варту, має право на побачення з захисником наодинці, без обмеження кількості побачень та їх тривалості, з моменту допуску захисника до участі у справі, підтвердженого письмовим повідомленням особи або органу, в провадженні яких знаходиться справа, у вільний від виконання слідчих дій час [2]. Але іноді дані письмові повідомлення по вині слідчого потрапляють в СІЗО через день-два, що в такому разі є грубим порушенням чинного законодавства. Ми підтримуємо думку Я. Зейкана, який зазначає, що правильними будуть дії слідчого, органу дізнання, коли вони, приймаючи постанову про допуск адвоката, одразу будуть вручати йому повідомлення в СІЗО або ізолятор тимчасового тримання. І жодних інших спеціальних дозволів на побачення від адвоката не повинні вимагати [3, с. 45-46].

Тому, перше побачення адвоката з підозрюваним, обвинуваченим не повинно залежати від слідчого, прокурора, органу дізнання. Адвоката повинні допустити на побачення із затриманим негайно на підставі ордеру. Зрозуміло, що до допуску адвоката до участі у справі йому можуть не дати матеріалів, які обґрунтовують затримання, але ніхто не має права перешкоджати адвокату зустрітись із своїм клієнтом до першого допиту, бо таке право затриманому надає Конституція.

Пленум Верховного Суду України підкреслюючи особливу важливість першого побачення підозрюваного, обвинуваченого із захисником в постанові "Про застосування законодавства, яке забезпечує

право на захист у кримінальному судочинстві" від 24 жовтня 2003 р. № 8 (п. 6) звернув увагу суддів на необхідність ретельно перевіряти, чи було роз'яснено їм таке право і чи не були вони обмежені в цьому [4].

У плані ефективності захисту тісно пов'язане питання які саме матеріали слідчий повинен надавати захисникові для ознайомлення при затриманні підозрюваного та взятті під варту та чи вправі захисник зміст цих матеріалів повідомити підзахисному. Обидва ці питання пов'язані з таємницею слідства як з елементом принципу забезпечення доведеності вини (ст. 121 КПК, п. 3 ч. 3 ст. 129 Конституції).

Розглядаючи механізм захисту при затриманні ми погоджуємось з думкою Попелюшка В.О., який зазначає, що чинний КПК України, закріпивши право захисника ознайомлюватися з матеріалами, якими обґрунтовується затримання підозрюваного чи обрання запобіжного заходу або пред'явлення обвинувачення (п. 3 ч. 2 ст. 48 КПК), не розкриває змісту поняття "матеріалів, якими обґрунтовується...", і не дає їх переліку, а в літературі єдності думок з цього питання не має. Одні процесуалісти вважають, що вирішення цього питання залежить від розсуду слідчого [5, с. 111], інші – що захисникові слід пред'являти лише матеріали, покладені в основу того чи іншого рішення [6, с. 136-137].

Безперечно, матеріали справи, якими обґрунтовується прийняття слідчим вказаних процесуальних дій та рішень, є всі наявні у справі матеріали на момент їх здійснення, що з погляду слідчого дають підстави затримати особу як підозрюваного, обрати запобіжний захід або пред'явити обвинувачення. Між тим, навряд чи з точки зору інтересів слідства, слідчої таємниці зокрема, захисник вправі вимагати, а слідчий зобов'язаний надавати такі матеріали для ознайомлення в повному обсязі. Крім того, що передчасне розголошення усіх матеріалів справи може ускладнити подальше збирання та перевірку доказів, воно, з іншого боку, може зашкодити репутації осіб, залучених до сфери провадження справи, винуватих яких ще не встановлено судом. Тому слід визнати, що це поняття вужче та їх перелік (сукупність) слід визначати шляхом системного тлумачення процесуального закону щодо кожної з наведених про-

цесуальних ситуацій та виходячи із специфічних особливостей кожної окремої кримінальної справи [7, с. 140].

На нашу думку, при затриманні особи захисник з моменту допуску до участі у справі вправі вимагати для ознайомлення щонайменше: 1) постанову про порушення кримінальної справи; 2) протокол затримання; 3) протокол про роз'яснення підозрюваному його права мати побачення із захисником з моменту затримання.

Ознайомлення з цими процесуальними документами має багатопланове значення як передумова для організації захисту взагалі, так і для визначення методики та тактики захисту, а також надає можливість оскаржувати прокуророві чи до суду як рішення слідчого про затримання, так і рішення про порушення кримінальної справи в частині приводів, порядку та підстав її порушення.

Щодо механізму захисту при взятті під варту, то на практиці це право особливо перехрещується з проблемою недопустимості розголошення даних досудового слідства (ч. 1 ст. 121 КПК України). Відповідно до ст. 1652 КПК України матеріали кримінальної справи надають судді для вивчення безпосередньо орган дізнання, слідчий, прокурор. Ці матеріали в суді не реєструються, а вивчатися суддею вони повинні в режимі, що забезпечує нерозголошення даних досудового слідства. Ознайомлення в цьому випадку з кримінальною справою підозрюваного, обвинуваченого, їхніх захисників чи законних представників у суді законом не передбачено.

Не передбачено також повідомлення обвинуваченого і захисника про дату та час слухання. За відсутності цих елементарних гарантій участь захисника при розгляді цього питання майже неможлива.

Тому, на нашу думку, саме суддя повинен забезпечувати це право (п. 6 ч. 3 ст. 129, ст. 59 Конституції України) і забезпечувати саме наданням можливості ознайомлюватися з матеріалами, якими обґрунтовується обрання запобіжного заходу, як це записано в п. 3 ч. 2 ст. 48 КПК України.

На наш погляд, серйозним недоліком у питаннях захисту прав та свобод громадян є обмежене право адвоката по збиранню доказів у кримінальному провадженні. Про це навіть зазначено в Указі Президента України № 311/2008 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року "Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів" де відмічається, що з метою забезпечення дотримання принципів змагальності, публічності та диспозитивності необхідно вдосконалити процесуальну регламентацію процедур збирання і надання суду інформації сторонами захисту та обвинувачення на основі чітко визначених критеріїв [8].

Сьогодні, сторона обвинувачення здійснює основний обсяг пізнавальних дій, результати яких стають доказами у кримінальній справі (ч. 1 ст. 66, ст. 67 КПК України). У той же час, сторона захисту має обмежену можливість використання в доведенні інформації, отриманої в результаті власної пізнавальної діяльності. Роль захисника зводиться, в основному, до того, щоб виявити недоліки, суперечності в сукупності доказів, зібраних стороною обвинувачення.

Відповідно до ст. 48 ч. 2 п. 13 КПК України з моменту допуску до участі у справі захисник має право збирати відомості про факти, що можуть бути використані як докази у справі, в тому числі запитувати і одержувати документи чи їх копії від громадян та юридичних осіб, знайомитися на підприємствах, в установах, організаціях, об'єднаннях громадян з необхідними документами, крім тих, таємниця яких охороняється законом, одержувати письмові висновки фахівців з питань, що вимагають спеціальних знань, опитувати громадян.

Здавалось би, що вищезазначені права та існування такої засади як змагальність (ст. 161 КПК України), створюють максимально сприятливі умови для пошуку істини і виголошення справедливого вироку, однак практика показує протилежне.

Так, суть збирання доказів у процесі доказування полягає у формуванні доказової бази (сукупності доказів, спрямованих на підтвердження тих або інших фактів чи аргументів: у кримінальному процесі загалом такими є винуватість чи невинуватість осо-

би). Закон же замість права захисника збирати докази, наділив його правом збирати відомості про певні факти та їх подавати органу розслідування. Тому, інформація, яка може бути отримана захисником у межах наданих йому повноважень, не може вважатися доказами, оскільки ст. 65 ч. 2 КПК України чітко наголошує, що є доказами в кримінальній справі. Частина 1 ст. 65 КПК України не називає захисника серед суб'єктів збирання доказів. Таким чином, у КПК на сьогодні існує суперечність між ст. 65 і п. 13 ч. 2 ст. 48. Від її вирішення залежить зміст і напрям діяльності захисника в доказуванні по кримінальній справі.

Також, ні в КПК, ні в Законі України "Про адвокатуру" не вказано як процесуально оформлюються факти, які були зібрані адвокатом та як вони передаються до кримінальної справи і обов'язок слідчого чи судді прийняти їх. Крім того, захисник не вправі запитувати протоколи слідчих та судових дій зі збирання доказів, інших документів кримінальної справи, крім копій судових рішень по суті справи, оскільки закон передбачає лише умови та порядок ознайомлення з ними, здійснення виписок та вручення копій деяких із них. Захисникові не дозволяється запитувати документи, які належать іноземним дипломатичним представництвам; які є телеграфно-поштовою кореспонденцією; які містять банківську таємницю. Отримання цих документів у зв'язку з провадженням у кримінальній справі закон відносить до виключної компетенції органів розслідування, прокуратури і суду, встановлюючи для цього особливу процесуальну процедуру (ст.ст. 141, 66, 182, 187, 1871 КПК України).

Право захисника на отримання письмових висновків фахівців з питань, що вимагають спеціальних знань також обмежене, оскільки статус цих висновків, що отримані за запитом захисника, як судових доказів залишався і залишається не з'ясованим. У всякому разі ці висновки не можуть замінити висновок експерта, який є джерелом доказів

Часто у адвокатів виникають складнощі навіть з отриманням звичайних документів з причини того, що норма не забезпечена санкціями за невиконання її вимог, тобто не забезпечена заходами кримінально-правового примусу.

Також є вельми складною процедурою реалізація права захисника на опитування громадян, оскільки адвокат-захисник, будучи не наділеним владними повноваженнями, не може здійснювати протидію відмові від дачі показань, так і дачі завідомо неправдивих показань. Тут також виникає питання і про спосіб закріплення (фіксації) таких пояснень.

Проведене нами анкетування тридцяти практикуючих адвокатів дозволило встановити, що основними формами участі захисника в доказуванні є заява клопотань, що відносяться до збирання, перевірки і оцінки доказів (46,6%) і участь в слідчих і судових діях, направлених на збирання, перевірку і оцінку доказів (26,6%). У той же час, 13,3% опитаних адвокатів отримують доказову інформацію в результаті самостійного пошуку.

Все вищезазначене призводить до того, що сторона обвинувачення і сторона захисту приходять у суд із різними можливостями. Перед судом уже лежить надіслана йому прокурором кримінальна справа, яка містить цілісну систему обвинувальних доказів, яку процесуально "продублювати" стороні обвинувачення у ході судового слідства, як правило, не складно. Сторона ж захисту приходить у суд практично лише із знанням матеріалів справи. Тому місія сторони захисту в суді здебільшого зводиться до спростування обвинувачення та його доводів, піддання їх сумніву шляхом логічного доказування.

Отже, на нашу думку, в КПК України, для належного захисту прав та інтересів підозрюваного (обвинуваченого), підсудного необхідно передбачити вичерпний перелік способів отримання захисником відомостей, що його цікавлять і які слугуватимуть здійсненню ефективного захисту, так і їх закріплення органами розслідування і судом. Так, за винятком випадків передбачених законодавчими актами України, закріпити в кримінально-процесуальному законі строк виконання запиту адвоката, граничний термін якого передбачити в межах 10 днів та відповідальність за неналежне його виконання. Необхідно надати захиснику право звертатися до незалежних експертних установ, покладання на слідчого обов'язку знайомити захисника з постановою про призначення експер-

тизи безпосередньо після її винесення. При цьому в законі необхідно встановити обов'язок слідчого виконати прохання адвоката про включення питань для вирішення експертом та про призначення комісійної експертизи.

Зразковим прикладом для українського законодавства можуть слугувати норми ст. 80 ч. 3-4 КПК Російської Федерації, де запроваджено нові види доказів – висновок і показання спеціаліста [9]. Згідно з цими нововведеннями, висновок спеціаліста – це надане у письмовій формі судження з питань, поставлених перед спеціалістом сторонами, а показання спеціаліста – це відомості, повідомлені ним на допиті про обставини, що вимагають спеціальних знань, а також роз'яснення своєї думки, сформованої ним при залученні його до збирання доказів захисником, слідчим чи судом за клопотанням сторін.

Отже, не надавши адвокату додаткових прав при здійсненні ним захисту, не можна говорити і про змагальність кримінального процесу та рівноправність сторін, що закріплено Конституцією та КПК України, а це у свою чергу впливає на можливості захисту законних інтересів відповідних суб'єктів кримінального провадження.

Використана література:

1. Шкарупа В.К. Адвокатура України: [навч. посіб.] / В.К. Шкарупа, О.В. Філонов, А.М. Титов, Ю.Я. Кінаш. - К.: Знання, 2007. - 398 с.
2. Про попереднє ув'язнення: Закон України [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3352-12>.
3. Зейкан Я. Права особи і затримання / Я. Зейкан // Адвокат . - 2005 . - №8 . - С. 40-46.
4. Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 р. № 8 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/0EAF1BC79E3DA1A2C2256E17004881D4>.
5. Цыпкин А.Л. Очерки советского уголовного процесса / А.Л. Цыпкин - Саратов: изд-во Саратов. ун-та, 1975. - 119 с.

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

---

6. Алексеев Н.С. Очерк развития науки советского уголовного процесса / Н.С. Алексеев, В.Г. Даев, Л.Д. Кокорев. – Воронеж, изд-во Воронеж. ун-та, 1980. – 251 с.

7. Попелюшко В.О. Предмет захисту та його доказування в кримінальній справі [монографія] / В.О. Попелюшко. – К.: Прецедент, 2005. – 232 с.

8. Указ Президента України № 311/2008 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року "Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів" [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/7703.html>.

9. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 22 ноября 2001 года [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://lib.rus.ec/b/73123/read#t73>.

В.И. Поклад

заведуючий кафедрой криминологии, конфликтологии
и социологии Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка,
кандидат философских наук, доцент
(г. Луганск, Украина)

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ КОРРУПЦИИ В МИЛИЦИИ

На протяжении последних нескольких лет международные эксперты по результатам разных исследований традиционно относят Украину к числу наиболее коррумпированных стран мира. По данным международной антикоррупционной организации Transparency International в 2008 году Украина по Индексу восприятия коррупции занимала 134-ю позицию из 180 стран, представленных в рейтинге [1]. Мнение специалистов из-за пределов Украины соответствует позиции большинства украинских ученых. Многие из них отмечают большую опасность коррупции для будущего развития общества. Так, украинский социолог Е. Головаха среди различных социальных феноменов выделяет кумулятивные социаль-

ные феномены (явления, которые становятся основой дальнейшего развития общества), анализ которых приводит его еще 10 лет назад к неутешительному выводу: "Если всеобщая коррупция в постсоветском обществе является кумулятивным феноменом, это означает, что результатом последующих социальных трансформаций станет не построение развитой демократической системы, а создание преступно организованного общества..." [2, с. 9]. Практически, мы видим в приведенном фрагменте контуры реализовавшегося в нынешней Украине долгосрочного прогноза.

Особую опасность для развития общества представляют коррупционные деяния сотрудников правоохранительных органов, призванных защищать права и свободы граждан, интересы общества и государства от противоправных посягательств. В 2008 году в отношении работников милиции возбуждено 145 уголовных дел по фактам злоупотребления и превышения властью и 107 уголовных дел по фактам взяточничества [3, с. 26]. Коэффициент "чистого" взяточничества (на 1 тыс. сотрудников) - 0,36, что в 7 раз превышает аналогичные показатели для всего населения Украины (0,05 на 1 тыс. человек).

Таким образом, даже самый поверхностный анализ ситуации позволяет сделать вывод об особой актуальности проблемы коррупции в Украине вообще и в Министерстве внутренних дел в частности. Данный тезис предполагает использование в качестве объяснительной модели явления методологии более высокого порядка, чем традиционной для отечественной юридической науки стигматизации "отдельных негативных проявлений со стороны отдельных негативно (асоциально) ориентированных индивидов". Речь идет, в частности, о попытке поиска институциональных факторов коррупции в МВД Украины.

Функционирование милиции (полиции) как социального института является ответом на насущную социальную потребность в защите от преступности. Исполнение основной функции предполагает соответствующее ресурсное обеспечение. При отсутствии необходимого финансирования, но при сохранении потребности в безопасности населения, возникают компенсаторные механизмы

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

снятия противоречия, которые, однако, выходят за пределы правового порядка.

Как отмечает российский криминолог Я. Гилинский, существование всякой социальной системы есть динамическое состояние, единство процессов сохранения и изменения. Девиации служат механизмом изменчивости, а, следовательно, существования и развития каждой системы. Отсутствие девиаций системы означает ее не-существование, гибель. Чем выше уровень организации системы, тем динамичнее ее существование и тем большее значение приобретают изменения как "средство" сохранения [4]. Следовательно, применительно к исследуемой проблеме представляется возможным рассматривать взяточничество в качестве девиантного средства сохранения системы (милиции).

На протяжении ряда лет бюджетное финансирование предусматривало выделение средств на содержание системы МВД в размере около 1/3 от потребностей, на оплату труда сотрудников - около 2/3 от необходимого. В 2004 году эти цифры составляли соответственно 26% и 65%. Коррупция, таким образом, становится средством преодоления дисфункции в деятельности милиции: взяточничество - как компенсация недостаточной оплаты труда, "добровольные пожертвования" в различные фонды "содействия МВД" - как компенсация недостающего финансирования правоохранительной деятельности [См.: 5]. Кстати, данная ситуация нашла свое отражение и в массовом сознании. По данным опроса, проведенного в г. Луганске в июне 2001 года (700 респондентов), ответы на вопрос "Что, по Вашему мнению, является главными причинами взяточничества работников милиции?" продемонстрировали следующую иерархию (см. Таблицу 1).

Таблица 1

Ранг	Варианты ответов	%
1.	Низкая зарплата	70
2.	Слабая материальная база органов внутренних дел	22
3.	Давление криминальных капиталов	18

4.	Плохой отбор кадров	17
5.	Недостаточный контроль	17
6.	Стремление граждан уйти от ответственности	13
7.	Слабая воспитательная работа	9
8.	Другое	2
9.	Затруднились ответить	13

(сумма превышает 100%, так как допускалось несколько вариантов ответа)

По мнению украинского социолога И. Рушенко, милиция вообще относится к институтам, которые "вследствие особенностей структуры и функций, должностных и властных полномочий служащих открывают широкие возможности для незаконного обогащения за счет клиентов" [6, с. 180]. Основными "спонсорами" при этом являются граждане, которые в качестве подозреваемых в совершении преступлений (актуальных или потенциальных, реальных или виртуальных, настоящих или искусственно сконструированных) попадают в поле зрения милиции. Парадоксальность ситуации заключается в том, что, получая деньги от правонарушителей, работники ОВД направляют их на борьбу с преступностью. Однако одновременно укрепляется селективное отношение к преступникам, их деление на "своих" и "чужих", что негативно сказывается на борьбе с преступностью в целом.

Среди основных институциональных факторов, оказывающих влияние на коррупцию в милиции, выделяются организационная клиентурность и особенности социального контроля.

Специфика субъектов правоохранительной деятельности и, в частности, милиции во многом исторически обусловлена происхождением из военизированных структур, из армии. Свои основные характеристики милиция (полиция) в большей или меньшей степени сохраняет по сей день, независимо от уровня демократичности того или иного общества, а также от задач, которые приходится ей решать.

Четыре основных признака, которые, по мнению английского социолога С. Хантингтона, характеризуют современную армию вполне можно отнести и к современной полиции (милиции): 1) профес-

сионализм в управлении силовыми методами воздействия; 2) клиентурность (несут ответственность только перед своим главным "клиентом" - правительством страны); 3) корпоративность; 4) идеология военного сознания - признание особой ценности воинской доблести, подчинение индивидуального начала интересам группы, примат порядка и дисциплины [7, с. 338-339].

Клиентурность характеризовала еще советские правоохранительные органы. "Телефонное право" было отличительной чертой советского строя. Телефонная линия, связывавшая прокурора или судью с партийными властями, была важнейшим звеном, обеспечивающим положение, при котором правосудие служило государству, а не гражданам" [8].

Еще в советский период милиция оформилась в качестве "вооруженного отряда Коммунистической партии", являвшейся стержнем государственной власти. Эта деятельностная парадигма сохранилась и в независимом украинском государстве. Статья 1 Закона Украины "О милиции" содержит следующую дефиницию: "Милиция в Украине - государственный вооруженный орган исполнительной власти (курсив наш. - В.П.), который защищает жизнь, здоровье, права и свободы граждан, собственность, природную среду, интересы общества и государства от противоправных посягательств".

Следовательно, коррумпированность власти, ставшая в Украине еще в 90-х годах "кумулятивным социальным феноменом", неизбежно делала милицию участником коррупционных схем взаимоотношений. Косвенным подтверждением соучастия украинской милиции в коррупционных схемах перераспределения собственности в первые годы формирования украинской государственности можно считать уменьшение количества зарегистрированных фактов злоупотребления властью и должностным положением, взяточничества в 1991 - 1993 годах, т.е. в период максимальной криминальной активности в ходе приватизации государственной собственности [9, с. 20].

Активность в борьбе с преступностью (особенно с ее организованными и экономическими проявлениями) зависела от непосредственных указаний коррумпированной бюрократии своему " воору-

женному органу" о том, что или кого считать преступными. "Политическая стигматизация" становится широко распространенным явлением. Вообще всякая милиция (полиция) является носителем дискреционной власти, выборочно реализующей полномочия по собственному разумению, без необходимости согласования в экстремальных условиях [10, с. 91]. Но в Украине, по мнению украинского криминолога Б. Закалюка, произошло перерождение правоохранительной системы в квазисистему выборочного правоприменения в соответствии с определенными политическими и кланово-мафиозными интересами [11, с. 637].

Следует отметить, что сама по себе зависимость определения "преступного" от мнения власти является универсальной закономерностью, давно зафиксированной в различных криминологических теориях. Так, с точки зрения теории конфликта "преступность можно определить как действия, воспринимаемые находящимися у власти людьми как прямая или косвенная угроза их интересам" [12, с. 86]. Или: "постмодернизм рассматривает преступность как порождение власти в целях ограничения иных, не принадлежащих власти, индивидов в их стремлении преодолеть социальное неравенство, вести себя иначе, чем предписывает власть" [13, с. 234].

К этому следует добавить, что многое зависит от качества самой власти, степени ее профессионализма, моральности, криминализированности. В Украине и других постсоветских государствах в условиях слабой правовой системы сложилась ситуация, когда "любого можно ложно обвинить и признать виновным в нарушении официальных правил, поскольку экономика работает таким образом, что каждый вынужден совершать преступления. Например, каждый вынужден зарабатывать деньги в сфере теневой экономики для того, чтобы выжить – на практике это наказуемо или могло бы быть так. Бизнес облагается налогами в таком размере, что вынуждает бизнесменов уклоняться от их уплаты для успешного ведения дел" [14]. Как и в России, в Украине, "коррупционные скандалы инициируются финансовыми кланами, при использовании дружески расположенной (приватизированной) полиции и прокуратуры против своих противников. Суть проста:

Если ты лоялен и предан, воруй столько, сколько тебе надо. Если нет – будь осторожен!" [14]. Яркие примеры – "уголовные дела" П. Лазаренко и Ю. Тимошенко (при Президенте Л. Кучме), Б. Колесникова, Е. Кушнарева (при Президенте В. Ющенко).

Проявления коррупции в посткоммунистических странах являются составной частью своеобразной и уже прочно сложившейся формы социальной организации, а именно, клиентелизма. По мнению Андраша Шайо, коррупционная деятельность чиновников и бизнесменов в Восточной Европе (включая Украину) отражает не шаткость моральных устоев, а скорее структуру имеющихся возможностей, в которой клиентельным связям просто нет никакой иной жизнеспособной альтернативы [15]. В отечественной криминологической традиции клиентелизм рассматривается сквозь призму протекционистских отношений [16, с. 136].

Институционально и организационно клиентурность милиции поддерживается жестко иерархизированной системой назначения на высшие посты в МВД Украины и практически абсолютной зависимостью подчиненных от начальников.

В демократическом обществе недостатки и риски клиентурных организаций преодолеваются усилением роли институтов государственно-правового и общественного контроля. В Украине же, напротив, очевидным было ослабление всех форм цивилизованного контроля и замена его отношениями патронажного типа со стороны персон, от которых зависело назначение на ту или иную должность в МВД. Отсутствие реального контроля со стороны общества способствовало возникновению и развитию внутри системы МВД весьма опасных деформаций. Таких, как создание специальных подразделений, которые первоначально осуществляли карательные функции в отношении криминальных лидеров, не "вписавшихся" в схемы "теневого компромисса", а затем сами трансформировались в организованные преступные группы ("оборотни", "орлы Кравченко" и т.д.).

Основным институтом общественного контроля за правоохранительной деятельностью в развитом демократическом обществе является общественное мнение и средства массовой информации как его трансляторы. В Украине медиа-пространство оказалось мо-

нополитизированным представителями правящей элиты. Серьезные попытки представить альтернативные точки зрения погашались действиями Налоговой администрации, прокуратуры, органов МВД – вплоть до ставших всемирно известными фактов участия сотрудников милиции в убийствах оппозиционных журналистов (П. Шевченко, Г. Гонгадзе и др.).

Обслуживание власти и зависимого от власти бизнеса в борьбе с политическими и экономическими конкурентами, в том числе и с использованием криминальных группировок становится институциональной характеристикой украинской милиции. Государственно-правовой контроль оказывается менее значимым по сравнению с клановым контролем, который, при отсутствии реального общественного контроля, способствует формированию специфического неформально-корпоративного контроля внутри органов внутренних дел. "В обстановке неопределенности и слабо установленных правовых предписаний, индивиды должны принимать во внимание интересы своей группы в тот момент, когда делают выбор, каким образом реагировать на новые возможности. Деятельность индивидов как части стратегического союза, который объединяет его ресурсы, дает возможность членам группы выживать и преуспевать в обстановке неопределенности и неясности" [14]. Справедливости ради следует отметить, что особое значение неформально-корпоративного контроля в полиции отмечают и западные криминологи. По данным эмпирических исследований, полицейские в повседневной работе руководствуются тремя видами правил: "рабочие правила" (неформальная полицейская субкультура, устоявшиеся представления об исполнении обязанностей); "запретные правила" (официальные запреты руководства); "представительские правила" (официальные нормы поведения должностных лиц (практически не выполняются, но имитируются) [10, с. 93].

Социальные девиации и девиантное поведение могут иметь для системы (общества) двоякое значение. Одни из них – позитивные – служат средством (механизмом) развития системы, устраняя устаревшие стандарты поведения. Это – социальное творчество во всех его ипостасях (техническое, научное, художественное и др.). Дру-

гие же - негативные - дисфункциональны, дезорганизуют систему, повышают ее энтропию. Это преступность, наркотизм, коррупция, терроризм и др. В то же время негативные (для социальной системы в целом) девиации могут исполнять позитивные (для отдельной подсистемы) функции [4]. Так, по мнению американского социолога Артура Нидерхофера, коррумпированное поведение полицейских может выполнять функцию укрепления корпоративной солидарности в условиях профессиональной отчужденности, постоянного столкновения своих полномочий с их реализацией, ощущения неуверенности, разочарования, ожесточенности и озлобленности, а также при доминировании негативного представления в обществе о полицейском [16, с. 104-111]. И эта корпоративная солидарность, своеобразное "единство в негативном основании", еще более усугубляет институциональную дисфункцию милиции в целом.

Осуществленный выше институциональный анализ коррупции в милиции позволяет определить основные направления преодоления дисфункциональных явлений. В качестве таковых представляется возможным выделить, во-первых, демилитаризацию милиции, и, во-вторых, усиление общественного контроля.

В 90-х годах прошлого столетия с подачи канадского криминолога М. Кассона в мировом научном сообществе началось интенсивное обсуждение его концепции развития криминологии под названием "Стратегический вираж в прикладной криминологии". В частности, среди принципов успеха правоохранительной деятельности М. Кассон выделяет ориентацию на потребность в безопасности частных лиц. По мнению М. Кассона, "полиции придется отказаться от военной модели и реорганизоваться в модель предприятия типа частного агентства безопасности. Государству в сфере борьбы с преступностью останутся функции суда, наказания и определения "правил игры". Потенциальная жертва становится потребителем безопасности, которую могут продать соответствующие органы, предложив специальные средства и способы защиты от преступлений"[17]. Иными словами, подобная модель способна поставить материальное положение как полиции в целом, так и отдельных сотрудников в прямую зависимость от качества

оказания услуг по обеспечению безопасности граждан. Применительно к отечественным реалиям это было бы цивилизованной легализацией существующей в Украине практике неформальных "пожертвований" в различные фонды при органах внутренних дел. Но при такой постановке вопроса "спонсорами" милиции становятся не отдельные физические и юридические лица, а соответствующие государственные структуры, прежде всего – органы местного самоуправления.

Интересен в связи с этим взгляд бывшего начальника Департамента полиции Российской империи А.А. Лопухина, еще 100 лет назад категорически выступавшего против военной организации органов внутренних дел и существования в полиции того времени воинской дисциплины. По мнению А.А. Лопухина, воинская дисциплина оправдывает себя только во время боевых действий, к которым полиция не имеет непосредственного отношения. В повседневной же работе воинская дисциплина заглушает инициативу, делает мышление стандартным, не побуждает к самостоятельному поиску, что на корню убивает развитие профессионально значимых качеств настоящего полицейского [18].

Усиление общественного контроля, как второе направление преодоления дисфункциональных явлений в работе милиции, тесно связано с первым направлением (демилитаризация). Качественно оценивать эффективность правоохранительной деятельности (оказания услуг в безопасности) возможно только из-за пределов МВД. Попытки создания контролирующих структур внутри милиции или при ней (управления внутренней безопасности, общественные советы при ОВД) показали, что они в силу разных причин не способны кардинально изменить ситуацию. И это не только украинская специфика. По мнению американских криминологов, "официальные методы контроля свободы действий полиции в реальной жизни в значительной степени ограничены мощным влиянием профессиональной субкультуры и часто являются лишь видимостью" [12, с. 481].

Эффективный общественный контроль формируется только тогда, когда общество получает реальные механизмы для реагирования на те или иные дисфункции в правоохранительной дея-

тельности. К таким механізмам, на наш взгляд, относятся участие местных советов в утверждении кадровых назначений в ОВД, финансирование ОВД из местных бюджетов по представлению соответствующих государственно-общественных организаций (опекунские или наблюдательные советы) и т.п.

В Украине движение в указанных выше направлениях вроде бы наметилось. Так в Концепции реформирования правоохранительных органов, принятой в 2006 году, среди приоритетных задач выделены развитие местной милиции (2006-2007 годы) и трансформация МВД в гражданское ведомство (2008-2011 годы). Однако реальная практика реформирования демонстрирует отсутствие каких-либо серьезных изменений. И дисфункциональные явления в работе украинской милиции продолжают существовать и развиваться в нежелательном для общества направлении.

Использованная литература:

1. Corruption perceptions index (CPI) // www.transparency.org.
2. Головаха Е. Будущее социологии и типология социальных феноменов // Социология: теория, методы, маркетинг. - 1999. - № 3.
3. Стан правопорядку в Україні, результати діяльності органів внутрішніх справ за 2004 рік, основні проблеми, прогноз. Аналітичні матеріали. - К., 2005.
4. Гишинский Я.И. Социология девиантности и социального контроля как специальная социологическая теория // 2001.isras.ru/Publications/deviant/2004icdevians.htm.
5. Poklad V. Die Miliz in der Ukraine und das Problem der Korruption // Kriminalitaet und Kriminalpraevention in Laendern des Umbruchs. Beitrage einer Internationalen Konferenz in Baku / Aserbaidshan. - Bochum, Universitaetsverlag Dr. N. Brockmeyer, 2006.
6. Рущенко І.П. Соціологія злочинності. - Харків, 2001.
7. Гидденс Э. Социология. - М., 1999.
8. Луиз И. Шелли: Коррупция в эпоху после Ельцина // <http://kiev-security.org.ua>.
9. Мельник М.І. Деякі тенденції корупційної злочинності в Україні // Вісті Кримінологічної асоціації України. Альманах. Випуск 1. - Харків: Видавництво НУВС, 2004.

10. Мартиненко О. Дискреційні повноваження органів внутрішніх справ: кримінологічний аналіз // Право України. – 2004. – № 11.
11. Закалюк А. Актуальні методологічні проблеми української кримінологічної науки // Вісник Академії Правових наук України. – 2003. – № 2-3.
12. Криминология / Под ред. Дж. Ф. Шели / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2003.
13. Бурлаков В.Н. и др. Зарубежная и российская криминология сегодня // Правоведение. – 2000. – № 4.
14. Джанин Р. Уидел. Коррупция и организованная преступность в посткоммунистических государствах // [http:// kiev-security.org.ua](http://kiev-security.org.ua).
15. Литвак О.М. Держава і злочинність. Монографія. – К., 2004.
16. Криминология. Словарь-справочник. Пер. с нем. – М., 1998.
17. Иншаков С.М. Зарубежная криминология // <http://pravoznavec.com.ua/books/298/22944/31/#chapter>.
18. Лопухин А.А. Настоящее и будущее русской полиции. Из итогов служебного опыта. – М., 1907. Цит. по: Мартыненко О.О. Органы внутренних дел в зеркале криминологических исследований // <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/114045>.

М.О. Звягінцева

студент Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
(м. Луганськ, Україна)

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕВИКОНАННЯ РІШЕНЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Конституційний Суд України (далі – КСУ) покликаний гарантувати верховенство Конституції України як Основного Закону держави на всій території України. Тільки ефективно конституційне судочинство здатне виконати це завдання. Виходячи з необхідності забезпечення конституційної законності, стабільності конституційного ладу, захисту прав і свобод людини та громадянина, особливого значення для ефективності системи конституційного контролю набувають юридичні наслідки рішень КСУ та дієвий механізм їх виконання.

Відповідно до статті 69 Закону України "Про Конституційний Суд України" (далі – Закон) рішення та висновки КСУ рівною мірою є обов'язковими до виконання. Проте, закріплення загальнообов'язковості актів КСУ на законодавчому рівні не є показником належного їх виконання. Потрібні юридичні гарантії можливості безумовного виконання кожного рішення КСУ.

Із метою забезпечення неухильного виконання рішень КСУ Закон передбачає необхідність встановлення юридичної відповідальності за невиконання рішень і недодержання висновків КСУ. Така відповідальність має встановлюватися окремим законом, у якому слід передбачити конкретні види й порядок притягнення до юридичної відповідальності за невиконання рішень Конституційного Суду, або може також передбачатися спеціальними нормами кримінального кодексу (далі – КК) чи кодексу про адміністративні правопорушення [1, с. 304].

Проте, в Україні не існує ані спеціального закону про відповідальність за невиконання рішень КСУ, ані спеціальної норми, яка б установлювала адміністративну відповідальність за це правопорушення. Разом із тим, кримінально-правові гарантії виконання судових актів закріплені в КК України. Так, стаття 382 КК України встановлює кримінальну відповідальність за умисне невиконання службовою особою вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, або перешкодження їх виконанню.

Потрібно зазначити, що на сьогодні у вітчизняній науці кримінального права відсутня узгоджена позиція вчених щодо тлумачення диспозиції статті 382 КК України. На наш погляд, вичерпне тлумачення диспозиції вказаної статті надасть необхідні та достатні підстави для визначення можливості встановлення кримінальної відповідальності за невиконання рішень КСУ за статтею 382 КК України.

Так, наприклад, М.І. Мельник і М.І. Хавронюк визнають, що під поняттям "суд" у статті 382 КК України розуміються всі існуючі в Україні суди, які входять до судової системи України: КСУ та суди загальної юрисдикції, однак, указують на те, що невиконання рішень КСУ цим складом злочину не охоплюється, аргументуючи це тим, що рішення КСУ мають характер, схожий на норма-

тивно-правовий, а тому "норма про відповідальність за невиконання рішення КСУ не може існувати так само, як і норма про відповідальність за невиконання закону чи іншого нормативно-правового акта, бо інакше практично втрачається сенс в існуванні усіх інших статей Особливої частини КК" [2, с. 1019].

Схожої точки зору дотримується і Т. Цимбалістий, котрий, зважаючи на наближеність актів КСУ до нормативно-правових актів, зазначає, що реалізація рішень КСУ не вимагає спеціальної процедури, а повинна здійснюватися в тому ж порядку, що й реалізація законів та підзаконних нормативно-правових актів [3, с. 27].

Дещо по-іншому визначає предмет злочину, передбаченого статтею 382 КК України, В.І. Тютюгін, під яким розуміє судовий акт органів правосуддя (рішення, вирок, ухвала, постанова), що набрав законної сили, постановлений із будь-якої категорії справ (цивільних, господарських, адміністративних, кримінальних) судом будь-якої юрисдикції (загальної або спеціалізованої) і будь-якої інстанції (першої, апеляційної або касаційної) [4, с. 1005]. При цьому автор залишає без уваги ту обставину, що в Україні діє КСУ як єдиний орган конституційної юрисдикції.

Протилежною є позиція російських вчених А.С. Гореліка і Л.В. Лобанової, котрі наполягають на тому, що стаття, яка встановлює кримінальну відповідальність за невиконання вироку суду, рішення суду чи іншого судового акта, служить охороні суспільних відносин, що забезпечують загальнообов'язковість судових актів, які винесені в порядку судочинства будь-якого виду: конституційного, кримінального, цивільного та адміністративного [5, с. 394].

Зважаючи на те, що стаття 382 КК України не містить уточнень щодо певних видів судочинства, які охороняються в такий спосіб від службових зловживань, можна погодитися з останньою позицією авторів. Правильність цієї точки зору знаходить своє підтвердження й у чинному законодавстві України. Так, частина 2 статті 1 Закону України "Про судоустрій України" проголошує, що судова влада реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства, а судочинство здійснюється КСУ

та судами загальної юрисдикції. Таким чином, конституційне судочинство є одним із способів здійснення судової влади в Україні.

Слід відмітити, що відсутність практики щодо розгляду справ про невиконання службовими особами рішень КСУ не означає, що ця стаття націлена на забезпечення реалізації судових актів, прийнятих виключно в порядку цивільного, господарського, адміністративного, кримінального судочинства. Ця обставина є лише свідченням того, що в частині забезпечення виконання службовими особами рішень КСУ, на відміну від актів судів загальної юрисдикції, положення статті 382 КК є, на жаль, номінальними.

Таким чином, тлумачення тексту статті 382 КК України дозволяє зробити висновок про те, що Кримінальним кодексом України забезпечується виконання судових актів, прийнятих в порядку цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства. Також доходимо висновку, що закріплена законодавцем конструкція диспозиції цієї статті характеризується недостатньою повнотою й точністю, що породжує певні складнощі її однозначного розуміння і, відповідно, правильного застосування на практиці в діяльності правоохоронних органів.

Використана література:

1. Права человека. Учебник для вузов. Отв. ред. Е.А. Лукашева. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1999 – 573 с.
2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 5-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2008. – 1216 с.
3. Цимбалістий Т. Реалізація актів Конституційного Суду України // Вибори та демократія. – 2008. – № 1 (15). – С. 25-28.
4. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гаврик та ін. За заг. ред. В.Т. Малайренка, В.В. Сташиса, В. Я. Тація. Видання друге, перероблене та доповнене. – Х.: ТОВ "Одіссей", 2004. – 1152 с.
5. Горелик А.С., Лобанова Л.В. Преступления против правосудия. – СПб.: Издательство Р.Асланова "Юридический центр Пресс", 2005. – 491 с.

А.В. Мазур
слідчий СВ Попаснянського РВ
ГУМВС України в Луганській області
(м. Попасна, Україна)

ВПЛИВ АКТИВ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ НА ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ

У Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженій Указом Президента України від 8 квітня 2008 року, справедливо зазначається, що докорінні зміни в соціально-політичних та інших умовах життя суспільства і держави на нинішньому етапі розвитку України та прийняття Конституції України створили передумови для реформування системи кримінальної юстиції у напрямі дальшої демократизації, гуманізації, посилення захисту прав і свобод людини відповідно до вимог міжнародних правових актів і зобов'язань нашої держави перед європейським та світовим співтовариством [1]. І хоча за тринадцять років, які минули з часу прийняття нового Основного Закону, Україна зробила відчутні кроки в напрямку приведення системи кримінальної юстиції до світових стандартів, державні діячі, політики та науковці продовжують наголошувати на необхідності подальшого вдосконалення вітчизняного законодавства в цій сфері. Разом із тим, розвиток кримінальної юстиції в Україні обумовлюється сьогодні не тільки відповідною діяльністю парламенту та правоохоронних органів, але й Конституційного Суду України (далі – КСУ). Тому метою цієї роботи є з'ясування ступеня впливу актів КСУ на розвиток кримінальної юстиції в Україні.

КСУ посідає особливе місце в системі державної влади України. Сутність даного діяльності органу конституційної юрисдикції, його основне призначення складають конституційний контроль та інститут тлумачення Конституції та законів України, які реалізуються через конкретні повноваження КСУ. Переважна більшість фахівців у галузі загальної теорії права та конституційного права визнають рішення та висновки КСУ джерелами права, оскільки

ки вони мають загальнообов'язковий характер і можуть змінювати характер і обсяг нормативного регулювання суспільних відносин [2; 3; 4].

У сфері кримінальної юстиції акти КСУ можуть впливати на зміст кримінального й кримінально-процесуального законодавства, а також законодавства, що визначає систему й компетенцію органів державної влади в цій сфері.

1. Хоча законодавство України про кримінальну відповідальність становить сьогодні лише Кримінальний кодекс України, який є єдиним джерелом кримінального права, що визначає злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки, цій галузі права притаманні й інші джерела права, до яких, зокрема, слід віднести й акти КСУ [5]. Так, орган конституційної юрисдикції може скасовувати неконституційні положення Кримінального кодексу України та законів про внесення до нього змін і доповнень, а також надавати офіційне тлумачення кримінально-правових норм, конкретизуючи їх зміст.

Наприклад, принципово важливе значення для подальшого розвитку кримінального права мало Рішення КСУ від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99 у справі про смертну кару, яким були визнані неконституційними положення статті 24 Загальної частини та положення санкцій статей Особливої частини Кримінального кодексу України 1960 року, які передбачали смертну кару як вид покарання. Враховуючи цю правову позицію КСУ, а також відповідні міжнародні зобов'язання України, законодавець не включив смертну кару до переліку видів покарання в Кримінальному кодексі України 2001 року.

Рішенням від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання, КСУ визнав таким, що не відповідає Основному Закону, положення частини першої статті 69 Кримінального кодексу України в частині, яка унеможливило призначення особам, які вчинили злочини невеликої тяжкості, більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. Таким чином, указану норму фактично було не скасовано, а змінено.

Рішенням КСУ від 10 вересня 2009 року № 20-рп/2009 було визнано неконституційним Закон України "Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України" від 15 січня 2009 року № 890-VI, яким вносилися зміни до статей 384-386 Кримінального кодексу України.

Двічі КСУ давав офіційне тлумачення положень Кримінального кодексу України 1960 року. У справі про службових осіб підприємств, установ та організацій (Рішення КСУ від 30 жовтня 2003 року № 18-рп/2003) КСУ зазначив, що в аспекті конституційного звернення положення частини другої статті 164 Кримінального кодексу України 1960 року треба розуміти так, що поняттям "службова особа" охоплювалися службові особи підприємств, установ, організацій, у тому числі й комерційних банків, незалежно від форми власності. У справі про зворотню дію кримінального закону в часі (Рішення КСУ від 19 квітня 2000 року № 6-рп/2000) КСУ зауважив, що положення частини другої статті 6 Кримінального кодексу України треба розуміти так, що зворотню дію в часі мають лише закони, які скасовують або пом'якшують кримінальну відповідальність особи, проте дія цієї норми не поширюється на положення абзаців другого і третього примітки до статті 81 Кримінального кодексу України, які є нормами-дефініціями для кримінально-правових норм, що встановлюють кримінальну відповідальність за розкрадання державного або колективного майна у великих та особливо великих розмірах в залежності від мінімального розміру заробітної плати, встановленого законодавством України.

2. Акти КСУ можуть бути також джерелами кримінально-процесуального права. Як правильно вказує О.М. Дроздов, рішення КСУ про визнання неконституційним того або іншого нормативного акта або його офіційне тлумачення породжує нові права й обов'язки учасників суспільних відносин, закладає основи нової процедури в кримінальному процесі, що у свою чергу вимагає законодавчого розвитку і конкретизації [5].

Наприклад, визначальне значення для формування інституту правової допомоги у сучасному кримінальному процесі України мають Рішення КСУ від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009 у

справі про право на правову допомогу та Рішення КСУ від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000 у справі про право вільного вибору захисника. Окремі положення Кримінально-процесуального кодексу України були визнані неконституційними Рішеннями КСУ від 30 червня 2009 року № 16-рп/2009 і від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003, що призвело до істотних змін у кримінальному процесі. У Рішенні від 11 грудня 2007 року № 11-рп/2007 КСУ надав офіційне тлумачення положення пункту 8 частини третьої статті 129 Конституції України "забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом" у системному зв'язку з положеннями частини другої статті 383 Кримінально-процесуального кодексу України, відзначивши, що вказані правові норми надають право перевіряти в касаційному порядку рішення місцевих та апеляційних судів щодо постанов про відмову в порушенні кримінальної справи, за винятком випадків, встановлених законом. У справі про врахування тяжкості злочину при застосуванні запобіжного заходу (Рішення КСУ від 8 липня 2003 року № 14-рп/2003) КСУ, хоча й не визнав жодного положення Кримінально-процесуального кодексу неконституційним, висловив значущу правову позицію, згідно з якою врахування при вирішенні питання про застосування запобіжного заходу разом з іншими обставинами тяжкості злочину, у вчиненні якого підозрюється, обвинувачується особа, не суперечить Основному Закону.

3. У низці справ КСУ ухвалював рішення, що мали безпосереднє значення для визначення повноважень і формування системи органів державної влади у сфері кримінальної юстиції, у першу чергу судових і правоохоронних органів. Так, вирішальне значення для формування існуючої системи судів у сфері кримінальної юстиції мали Висновок від 11 липня 2001 року № 3-в/2001 у справі про Римський Статут і Рішення від 11 грудня 2003 року № 20-рп/2003 у справі про Касаційний суд України. Першим із цих документів КСУ унеможливив ратифікацію Україною названого міжнародного договору до внесення відповідних змін до Конституції України, оскільки він є неконституційним в частині, що стосується положень абзацу десятого преамбули та статті 1 Статуту, за якими

"Міжнародний кримінальний суд ... доповнює національні органи кримінальної юстиції". Іншим названим актом КСУ визнав неконституційними положення Закону України "Про судоустрій України" щодо утворення в системі судів загальної юрисдикції Касаційного суду України та повноважень останнього тощо.

Вагоме значення також має правова позиція КСУ, висловлена в Рішенні від 10 вересня 2008 року № 15-рп/2008 у справі про повноваження прокуратури відповідно до пункту 9 розділу XV "Перехідні положення" Конституції України, відповідно до якої виконання прокуратурою функції попереднього слідства до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування відповідає Основному Закону.

Крім того, у деяких рішеннях КСУ висловив правові позиції щодо повноважень у сфері кримінальної юстиції інших органів державної влади, які не є судовими чи правоохоронними. Зокрема, у справах про запити народних депутатів України (Рішення від 19 травня 1999 року № 4-рп/99), про запити народних депутатів України до прокуратури (Рішення від 11 квітня 2000 року № 4-рп/2000), про доручення Генеральній прокуратурі України (Рішення КСУ від 14 червня 2001 року № 8-рп/2001) і про запити і звернення народних депутатів України до органів дізнання і досудового слідства (Рішення від 20 березня 2002 року № 4-рп/2002) КСУ відзначив, що: 1) народний депутат України не має права звертатися з вимогами чи пропозиціями до судів, до голів судів та до суддів стосовно конкретних судових справ; 2) вимога чи пропозиція народного депутата України до керівників органів служби безпеки не може бути дорученням щодо перевірки будь-якої інформації про окремих громадян і за відсутності у вимозі чи пропозиції народного депутата України достатньої інформації про злочин така вимога чи пропозиція не може бути підставою для прийняття рішення про проведення оперативно-розшукових заходів; 3) народний депутат України не має права звертатися до органів прокуратури і прокурорів з вимогами, пропозиціями чи вказівками у конкретних справах з питань підтримання державного обвинувачення в суді, нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання і

досудове слідство, нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, а також до слідчих прокуратури з питань досудового слідства у конкретних кримінальних справах; 4) Верховна Рада України не має конституційних повноважень щодо дачі обов'язкових для виконання доручень і вказівок органам прокуратури, тим більше у конкретних судових справах; 5) народний депутат України не має права звертатися до органів і посадових осіб, що здійснюють функції дізнання і досудового слідства, з вимогами і пропозиціями з питань, які стосуються проведення дізнання та досудового слідства у конкретних кримінальних справах.

Таким чином, проведені дослідження дозволяють дійти висновку, що акти КСУ істотно впливають на формування та функціонування вітчизняної системи кримінальної юстиції, виступаючи допоміжним джерелом відповідних галузей права.

Використана література:

1. Указ Президента України № 311/2008 від 8 квітня 2008 року "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року "Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів" / Президент України // Офіційний вісник Президента України. – 2008. – № 12. – Ст. 486.

2. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / Шевчук С. – К. : Реферат, 2007. – С. 511-526.

3. Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі Англії / Малишев Б. В. – К. : Праксис, 2008. – С. 293-294.

4. Мазур М. В. Акти органів судової влади як джерело конституційного права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 "Конституційне право ; муніципальне право" / Микола Вікторович Мазур. – Х., 2009. – С. 9-11.

5. Гераськіна Т. О. Акти Конституційного Суду України як джерело кримінального права / Т.О. Гераськіна // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2008. – Спец. Випуск № 6. – Ч. 1. – С. 51-58.

6. Дроздов О. М. Джерела кримінально-процесуального права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 "Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза" / Олександр Михайлович Дроздов. - Х., 2004.

І.Б. Пукач

ад'юнкт Київського національного
університету внутрішніх справ
(м. Київ, Україна)

**ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО КРИМІНАЛЬНО-
ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНУ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ
ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВО-ПСИХІАТРИЧНОЇ
ЕКСПЕРТИЗИ З МЕТОЮ ВСТАНОВЛЕННЯ
СТАНУ ОБМЕЖЕНОЇ ОСУДНОСТІ**

Протягом багатьох років у науці вітчизняного кримінального права діяла формула "осудність-неосудність". Поняття ж "обмежена осудність" з'явилося набагато пізніше – лише в 2001 році зі вступом в дію ст. 20 КК України, в якій зазначено, що: "підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, тобто така, яка під час вчинення злочину через наявний у неї психічний розлад не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними". Відтепер, разом з осудністю і неосудністю, в кримінальному законі з'явилася норма, що дозволяє враховувати психофізичні нюанси, що впливають на формування поведінкових реакцій людини [1; с. 414].

З процесуального погляду стан обмеженої осудності особи – це обмежена можливість її участі в доказуванні та неможливість самостійно захищати свої права [2; с. 374].

Питання кримінального процесу щодо визначення особи обмежено осудною розглядалися в різний час такими вітчизняними вченими, як Т. М. Арсенюк, Д. В. Бараненко, О. В. Зайцев, М. Й. Коржанський, В. В. Лень, В. Т. Малярєнко, В. І. Мельник, Б. Романюк, В. Б. Первомайський, Т. М. Приходько, В. Я. Тацій, та іншими. Але,

здебільшого наукові розробки стосувалися процесуальних питань визнання особи осудною чи неосудною, увага ж питанням обмеженої осудності приділялася в більшому обсязі науковцями в сфері кримінального права чим в сфері кримінального процесу. Тобто, на сьогоднішній день спостерігається недостатній рівень теоретичних розробок з процесуальних проблем визнання особи обмежено осудною.

Метою даної статті є, дослідивши слідчу практику, норми чинного кримінально-процесуального законодавства, а також публікації щодо процесуальних питань у справах обмежено осудних осіб, виявити основні проблеми сучасного кримінально-процесуального права, що стосуються призначення та проведення судово-психіатричної експертизи з метою встановлення у обвинуваченого стану обмеженої осудності під час вчинення ним злочину, та надати рекомендації щодо вдосконалювання кримінально-процесуального законодавства за цією направленістю.

Своєчасність виявлення і направлення на експертизу осіб, щодо психічної повноцінності яких виникають сумніви, свідчить про належну підготовку юристів і є запорукою справедливого правосуддя, а також має суттєве значення для профілактики суспільно небезпечних дій осіб із психічними відхиленнями.

Судово-психіатрична експертиза, як регламентує ст. 196 КПК України, провадиться за постановою слідчого в якій, вказує підстави для проведення експертизи, прізвище експерта або назву установи, експертам якої доручається провести експертизу[3, с. 663].

Перша проблемне питання, що стосуються призначення судово-психіатричної експертизи криється в можливість слідчого при призначенні експертизи спеціалістам експертних установ, зазначати лише назву установи, а керівнику цієї установи самому доручати її проведення конкретному експерту чи експертам. На наш погляд дане положення є невірним та суперечить нормам статей 66, 75, 77, 114 КПК України. Автори Інструкції про призначення та проведення судових експертиз, затвердженої наказом Міністерства юстиції України № 53/5 від 8 жовтня 1998 р., пішли ще далі у цьому неправильному напрямі та у п. 22 Інструкції за-

писали, що керівник експертної установи доручає проведення експертизи її відповідному структурному підрозділу, керівник якого може вирішувати: кому з експертів доручити її виконання [4, с. 342]. Це твердження суперечить, навіть, чинній ст. 198 КПК України.

Закон не наділяє керівника названої установи будь-якими правами щодо проведення дослідження експертом об'єктів експертизи, і він не несе відповідальності за висновок останнього. А тому визначення ним, мимо волі слідчого, експерта для проведення експертизи нічим не виправдано [5; с. 18].

Зважаючи на сказане, слідчий позбавляється не тільки законного права залучати конкретного спеціаліста до проведення експертизи, а й особисто з'ясовувати його зацікавленість у справі, відносини з підозрюваними, обвинуваченими, потерпілими, вивчати його ділові й професійні якості, роз'яснювати права і обов'язки (ст. 53 КПК України) та персонально попереджати експерта про кримінальну відповідальність за відмову від виконання покладених на нього обов'язків, а також за дачу завідомо неправдивого висновку та нерозголошення даних досудового слідства (ст. 121 КПК України).

Невиконання вказаних обов'язкових умов позбавляє висновок експерта доказового значення [6; с. 42].

Як зазначає Б. Романюк, за такої форми відносин слідчого та експертної установи порушуються також права експерта та обвинуваченого. Коли експерт відповідної установи перед призначенням експертизи не спілкується з усіх названих питань безпосередньо зі слідчим, він позбавляється законного права заявляти самовідвід, зауваження до постанови про призначення експертизи, про залучення до її проведення інших спеціалістів тощо [5; с. 19].

Вирішення цієї практичної проблеми можливо, лише за умов, якщо, керівник експертної установи на вимогу слідчого буде зобов'язаний виділяти конкретного спеціаліста або запропонує узгоджену кандидатуру експерта. Зазначене вище, сприятиме встановленню безпосередньо слідчим питань, що стосуються можливості відводу експерта.

Ще одним суперечливим фактом в призначенні судово-психіатричної експертизи на стадії досудового слідства щодо надання висновку про обмежену осудність особи є те, що постанова про призначення експертизи щодо визнання особи обмежено осудною не оголошується обвинуваченому (або підозрюваному) у випадках, коли його психічний стан робить це неможливим. Про це йдеться в ч. 3 ст. 197 КПК України.

Норма цієї статті недосконала тому, що у ній не йдеться про строки ознайомлення підозрюваних та обвинувачених з постановою про призначення експертизи. На практиці зустрічаються непоодинокі факти затягування даного процесу і перетворення його на формальний акт. У таких випадках обвинувачений також позбавляється права своєчасно заявити відвід експерту, просити про постановку перед останнім додаткових питань, давати пояснення тощо.

Ще одна недосконалість цієї норми криється в тому, що законодавство не регламентує ким саме повинен визначатися "психічний стан" обвинуваченого, який унеможливує його ознайомлення з вищевказаною постановою. Адже, як вже відмічалось раніше, саме судово-психіатрична експертиза призначена визначити "психічний стан", але на цій стадії процесу вона ще не проводилася... З практики виходить, що визначення "психічний стан" обвинуваченого до моменту проголошення постанови про призначення експертизи це знову ж таки прерогатива слідчого. Але на цей випадок закон не містить критеріїв за якими слідчий в змозі визначити наявність такого "психічного стану".

Для рішення цієї проблеми пропонується наступне: якщо обвинуваченому, на думку слідчого, через його психічний стан не можна оголосити постанову про призначення експертизи, то, враховуючи поширення тенденції щодо захисту прав людини, законодавцю варто було б внести певні коригування до діючого кримінально-процесуального закону, згідно яких з такою постановою повинен бути ознайомлений захисник обвинуваченого чи законний представник, які мають право від його імені заявляти клопотання, робити заяви тощо.

Висновки. Як показало проведене автором дослідження, рівень теоретичних розробок з процесуальних проблем визнання особи обмежено осудною, котрий мають юриспруденція та судова психіатрія на сьогоднішній день, свідчить про недостатню розробленість цього питання. Це й не дивно, адже короткий період дії в кримінальному і кримінально-процесуальному законодавстві інституту обмеженої осудності проаналізувати весь спектр проблем, що виникають при визнанні особи обмежено осудною дуже важко.

Однак, введення законодавцем до кримінального та кримінально-процесуального закону категорії обмеженої осудності є поштовхом для нових розробок у галузі судової психіатрії та науки кримінально-процесуального права, для нових досліджень критеріїв суміжних станів психіки, тому що можливість комплексного застосування в кримінально-процесуальній практиці диференційованої оцінки психічних порушень, безумовно, служить інтересам правосуддя, максимальній індивідуалізації вироків та меті профілактики повторних правопорушень.

Усе це свідчить, що лише при спільній праці фахівців: юристів, судових психіатрів, психологів будуть одержані наукові та практичні результати, які дадуть змогу вдосколювати кримінально-процесуальне законодавство з питань визнання особи обмежено осудною.

Використана література:

1. Зайцев О. В. Сутність та критерії обмеженої осудності // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. - Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. - Вип. 17. - с. 414-418.
2. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право: Курс лекцій: Навч. посібник. - К.: Істина, 2007. - 456 с.
3. Тertiшнік В. М. Науково-практичний коментар др. Кримінально-процесуального кодексу України. - К.: А.С.К., 2007, 1056 с.
4. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень. Затверджена Нака-

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

зом Міністерства Юстиції України № 53/5 від 08.10.1998 року // Офіційний вісник України. - 1998 р.- № 46. - С. 1715.

5. Романюк Б. Призначення судової експертизи на досудовому слідстві: деякі проблемні питання // Право України. - 2003. - №3. - С.18-19.

6. Маляренко В. Т. Щодо міжнародного співробітництва у виконанні окремих процесуальних дій у кримінальних справах // Вісник Верховного Суду України. - 2001. - № 1 (23). - С. 42.

Ю.С. Безгинський

студент Національної юридичної академії
України імені Ярослава Мудрого
(м. Харків, Україна)

ДОПИТ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ТА СПЕЦИФІКА ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНІХ, ЯК ОДНОГО З ЙОГО РІЗНОВИДІВ

Сьогодні, в умовах формування і становлення нових соціально-економічних відносин, реформування державних структур законодавчої, виконавчої та судової влади виникає низка питань щодо створення правової основи зміцнення законності і вдосконалення правоохоронної діяльності. Сучасний стан боротьби із злочинністю вимагає від правоохоронних органів і науковців розробки нових аспектів організації розслідування, у тому числі розробки окремих процесуальних дій. Однією з найпоширеніших слідчих дій є допит як спосіб отримання інформації, що має велике доказове значення. Допит – це слідча дія, в процесі якої слідчий отримує від допитуваної особи словесну інформацію про факти, що мають значення для встановлення об'єктивної істини і забезпечення правильного застосування закону[4, с. 4]. Призначення допиту – сприяти оптимізації розкриття й розслідування злочинів.

Метою даної статті, з одного боку, є викладення в доступній формі загальних положень про допит, а з іншого – висвітлення специфіки проведення допиту неповнолітніх.

До концептуальних засад розробки і вивчення цього питання звертались такі видатні вчені-криміналісти, як Коновалова В.Є.,

Шепітько В.Ю., Тертишнік В.М., Карнєєва Л.М., Соловьев А.Б., Ідашкін Ю.В. Але й сьогодні досі залишаються не вирішеними проблемами щодо імунітету свідка, зміцнення гарантій захисту прав і законних інтересів допитуваних осіб, вдосконалення процесуальної форми та тактики допиту.

Ретельна і всебічна підготовка до допиту є необхідною умовою одержання повних і достовірних показань. В процесі підготовки до допиту велике значення має вивчення і аналіз матеріалів справи. Цілеспрямоване вивчення матеріалів справи допомагає встановити коло осіб, які підлягають допиту, визначити предмет допиту, сформулювати запитання допитуваному, визначити докази, котрі можуть бути використані [3, с. 34-35]. Специфікою допиту є його індивідуальність, пряма залежність від комплексу тактичних прийомів, які застосовуються під час його проведення.

Шепітько В.Ю. вважає, що при підготовці до допиту необхідно вивчити соціально-психологічну характеристику допитуваного, його характер, темперамент, рівень інтелекту, спосіб мислення, спосіб життя, виховання в сім'ї тощо [6, с. 5]. Вивчення особи допитуваного дозволяє вибрати момент допиту, визначити послідовність допиту кількох свідків або обвинувачених, встановити психологічний контакт з допитуваним, продумати найефективніші прийоми, способи виховного впливу, а також оцінити одержані показання. Обсяг вивчення даних про особу допитуваного залежить від таких факторів, як процесуальне положення допитуваного, характер злочину, мета допиту, організаційні можливості слідчого та його професійні знання.

Однією з важливих умов підготовки до допиту є його планування. Допити без плану приречені на пасивність, самоплив, не мають необхідної доцільності. План допиту є його динамічною та індивідуальною програмою. Складання плану вимагає глибокого осмислення матеріалів справи, мети допиту й тактики його здійснення. Наприклад, визначення послідовності постановки запитань і в окремих випадках їх формулювання вимагає ретельного аналізу не тільки наявних даних, а й можливих відповідей допиту-

ваного. Отже, планування є синтезом інтелектуальної діяльності слідчого, пов'язаної з рішенням розумових задач, які мають за мету одержання відомостей, що сприяють встановленню істини в справі [8, с. 121]. При розслідуванні деяких злочинів процес кваліфікованого допиту вимагає вивчення спеціальних питань, а також одержання консультацій від спеціалістів в тій чи іншій галузі знань. Постановка питань, що стосуються фактів, точно встановлених у справі, сприяє перевірці матеріалів, які викладені свідком або обвинуваченим у своїх показаннях. Вимоги, пред'явлені до формулювання запитань, засновуються на нормах кримінально-процесуального закону і на загально логічних правилах. Коновалова В.Е. поділяє запитання за їх цільовим призначенням на основні, додаткові, уточнюючі, контрольні тощо [2, с. 15]. Практичне значення класифікації питань полягає в тому, що її використання дає можливість слідчому обирати найбільш доцільний напрямок допиту, правильно формулювати запитання, отримувати чіткі та повні показання і перевіряти їх.

Важливість отримання правдивих свідчень особи, що скоїла злочин, обумовлює актуальність розробки, вдосконалення і систематизації науково обгрунтованих і ефективних методів, прийомів та правил – тактики допиту [7, с. 13]. Тактика допиту складається з системи прийомів, що сприяють найефективнішому його здійсненню. Шепітько В.Ю. при вивченні теоретичних положень і аналізі практики розслідування виділяє систему тактичних прийомів допиту, яка спрямована: 1) на встановлення психологічного контакту; 2) спонукання до давання показань; 3) усунення суперечностей в показаннях; 4) актуалізацію сприйнятого допитуваним; 5) викриття неправдивих показань; 6) усунення перекручень при сумлінних помилках допитуваного [6, с. 9].

Добираючи тактичні прийоми допиту в конкретній ситуації, треба врахувати фактори, що визначають доцільність їх застосування. До них належать: а) особа допитуваного (особливості сприйняття, запам'ятовування, здатність відтворення, бажання давати показання, мотиви відмови від дачі показань тощо); б) наявність зібраних доказів, що дозволяє використати дані, які є в них для по-

становки нагадуючих, контрольних запитань, оголошення показань інших осіб тощо; в) етап розслідування в справі.

У визначенні тактики допиту, послідовності й змісту тактичних прийомів, велика роль належить психологічним особливостям.

Перед початком допиту, незалежно від статусу допитуваної особи, необхідно встановити психологічний контакт з допитуваною особою. Поняття "психологічний контакт", на думку Г.А. Зоріна, означає взаємодію слідчого і допитуваного [9, с. 16]. На відміну від цього, Шепітько В.Ю. зазначає, що це не взаємодія і не взаємовідносини між учасниками допиту, а певна "атмосфера", яка допомагає їх взаємодії [6, с. 10]. Це дійсно так, бо за допомогою цієї "атмосфери" можна встановити такий настрій до спілкування, який може призвести до найбільш ефективних результатів. У своїй монографії "Допит: тактика та психологія" В.Є. Коновалова зауважує, що психологічний контакт є не односторонньою дією з боку слідчого або судді, а двостороннім процесом, оскільки стимулює психологічний стан обох суб'єктів спілкування [2, с. 71].

Серед таких різновидів допиту, як допит свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого певну специфіку має допит неповнолітніх. Це питання, до того ж, є особливо актуальним, оскільки злочинність серед неповнолітніх сьогодні набуває нових форм – стає більш стабільною і в окремих випадках тяжіє до організованих груп [2, с. 118]. Ці процеси, перш за все, зумовлені соціальними змінами в суспільстві, новими політичними та етнічними орієнтаціями. Перелічені обставини, багато в чому, впливають на організацію й тактику проведення окремих слідчих дій, в тому числі допиту.

Допит неповнолітніх має певну специфіку, обумовлену особливостями формування дитячої та юнацької психіки. Складність його визначається тим, що вибір найдоцільніших прийомів встановлення психологічного контакту, часу проведення допиту найчастіше залежить від особи допитуваного, його психічного стану. Враховуючи прояви та особливості формування юнацької психіки можна виокремити шість груп неповнолітніх, розвиток і психологічні характеристики котрих мають свою специфіку: 1) дитячий вік – до одного року; 2) раннє дитинство – від одного до трьох ро-

ків; 3) дошкільний вік - від трьох до семи років; 4) молодший шкільний вік - від семи до одинадцяти років; 5) підлітковий вік - від одинадцяти до п'ятнадцяти років; 6) старший шкільний вік - до вісімнадцяти років [2, с. 118]. Очевидно, що для з'ясування специфіки допиту неповнолітніх необхідне дослідження психологічних особливостей осіб, починаючи з дітей дошкільного віку.

Щодо перших чотирьох груп, можна виділити такі, притаманні їм, ознаки: обставини сприймають фрагментарно, в окремих випадках - детально; рідко перебільшують, але часто бувають схильні до фантазування - це пояснюється прагненням дитини заповнити прогалини, сприйняття дійсності, неіснуючими образами, тобто сформувати у своїх уявленнях закінчену картину подій.

Щодо групи неповнолітніх підліткового віку, то їм притаманне прагнення до самостійності в прийнятті рішень, в оцінці дій і подій, для них характерна впевненість, небажання підкорятися вольовим рішенням інших осіб, особливо батьків або близьких, які в цей час втрачають для них роль лідера [2, с. 121]. На цьому етапі на формування особистості неповнолітнього, в усі періоди її розвитку і становлення, впливає сукупність біологічних та соціальних чинників. Суспільство своїми соціальними та моральними настановами впливає на ті риси, котрі в подальшому будуть формувати той чи інший варіант поведінки особи. Саме в цьому процесі формування особлива роль приділяється референтній групі або референту, тобто особі, чий авторитет на той час є більш привабливим для неповнолітнього, а надалі стане незаперечним.

Психологічна характеристика осіб старшого шкільного віку має деякі особливості, визначені їх значною соціальною зрілістю, стійкою спрямованістю в обранні життєвої позиції, мотивації своїх вчинків, аналізу соціальних ситуацій. Проте їх психіка часто буває нестійкою - це пов'язано з глибокими внутрішніми переживаннями подій (особистого і соціального характеру), різкою диференціацією населення на бідних і багатих.

Особливості психіки неповнолітнього, підвищене навіювання, ступінь його розвитку, недостатня здатність критично ставитися до фактів, які сприймаються, визначає вибір і послідовність так-

тичних прийомів, необхідних для одержання об'єктивних показань.

Велике значення для успішного допиту малолітніх і неповнолітніх має його своєчасність. З часом свідок під впливом заінтересованих осіб може відмовитися від дачі показань чи переплутати обставини розслідуваного злочину. Слід пам'ятати і про те, що допит не може тривати довго, оскільки неповнолітній може бути зосередженим, як свідчать дані експертизи, не більше 30–40 хв., а малолітній ще менше. Важливим питанням підготовки до допиту неповнолітнього є вибір доцільного його місця й обстановки (вдома, в прокуратурі, в школі тощо), які повинні імпонувати допитуваному, створювати необхідний психологічний настрій і можливість провести допит найефективніше. Поставленні запитання повинні бути простими, доступними для розуміння. Не слід вдаватися до складної юридичної чи іншої спеціальної термінології, але й не потрібно наслідувати дитячу мову [10, с.15].

Під час допиту слідчому слід вести бесіди на абстрактні теми, а також про заняття, ігри, захоплення спортом, технікою, про улюблених героїв, цікаві кінофільми, книги тощо [10, с.15]. Це сприятиме встановленню психологічного контакту, що істотно впливає на ширість показань, сприяє взаєморозумінню між слідчим і допитуваним. Важлива роль у встановленні контакту та при визначенні тактичних прийомів допиту належить педагогові чи іншій особі, яку запрошують відповідно до вимог кримінально-процесуального законодавства для участі в допиті [1].

Наведені позиції необхідно враховувати слідчому при встановленні психологічного контакту, а також при плануванні допиту неповнолітнього, який має статус підозрюваного, обвинуваченого чи потерпілого.

Підводячи підсумок, необхідно зазначити, що сучасний стан боротьби зі злочинністю вимагає розробки нових аспектів організації розслідування, зокрема щодо провадження окремих слідчих дій, у тому числі допиту. Уміння слідчого грамотно побудувати і провести допит нерідко впливає відомо на якість і результативність розслідування. Методи і прийоми допиту допитуваного повинні відповідати вимогам законності, етичності, пізнавальної ефек-

тивності, вибірковості впливу, відсутності психічного насильства (наявність можливості вільного вибору допитуваним лінії поведінки) та спрямованості на встановлення об'єктивної істини. Від формування запитань та обрання правильного моменту для їх постановки залежить ефективність допиту: одне вдаль питання може вирішити не тільки долю допитуваної особи але й допомогти встановити істину щодо конкретної справи.

Використана література:

1. Маляренко В. Т., Аленина Ю. П. Уголовно-процессуальный кодекс научно-практический комментарий. -- X. : Одиссей, 2007. - С. 382-189.
2. Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология. - X., 2006. - С. 173.
3. Лукашевич В. Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий : учебное пособие. - К., 1989. - С. 34-35.
4. Тертышник В. М., Фурман Н. А. Допрос на предварительном следствии : учебное пособие. - X., 1996. - С. 43.
5. Коновалова В.О. Проблеми логіки і психології у слідчій тактиці. - X., 1965. - С. 84.
6. Шепітько В.Ю. Тактика допиту. - X., 1992. - С. 21.
7. Васильев А.Н. Тактика отдельных следственных действий. - М., 1981.
8. Цеков Ц., Циплина М. Планирование расследования // Криминалистика социалистических стран : под ред. В.Я. Колдина. - М., 1986. - С. 197.
9. Зорин Г.А. Психологический контакт при производстве допроса : учеб. пособие. - Гродно, 1986. - С. 16.
10. Закатов А.А. Психологические особенности тактики производства следственных действий с участием несовершеннолетних : учеб. пособие. - Волгоград, 1976. - С. 15.

СЕКЦІЯ 5

ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ, ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА

О.Є. Аврамова

доцент кафедри права
Національного технічного університету
"Харківський політехнічний інститут",
кандидат юридичних наук
(м. Харків, Україна)

МІСЦЕ ЖИТЛОВОГО ПРАВА В СИСТЕМІ ПРАВА: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

*Действительностью является то, что существует
реально, что уже наступило, проявилось.
Возможностью же является то, чего еще нет,
но что может наступить, проявиться*

О.А. Красавчиков

Сучасне житлове право об'єктивно існує в формі системно утвореного правового матеріалу. Формування системного правового регулювання житлових правовідносин пройшло певні етапи. Так, в процесі розвитку житлового права, кодифікації житлового законодавства відбулося переробка й збагачення змісту правових норм, здійснилось заповнення прогалин у законодавстві, що дозволило створити самостійну систему правових норм по регулюванню житлових правовідносин. З точки зору, розвитку суб'єктивного житло-

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

вого права, то можна виділяти: радянський період; період становлення системи прав і свобод людини (що змінило зміст житлових прав громадян); період формування і реалізації нових соціальних стандартів і норм згідно з європейським досвідом (наприклад, задоволення потреб у житлі мігрантів, біженців, осіб, які звільнені з місць позбавлення волі). Однак, незважаючи на накопичення правового матеріалу, правозастосовної практики, щодо міста житлового права в системі права на сучасному етапі так і не склалось єдиної наукової думки.

Тому, метою цієї статті є дослідження міста житлового права в системі права України для встановлення теоретичних засад розвитку житлових правовідносин і законодавства, що буде сприяти правильній кваліфікації правових явищ та розробки засад реформування житлового законодавства.

Слід зазначити, що житлове право є динамічною, еластичною галуззю в системі законодавства, що найбільш реагує на політичні, економіко-соціальні зміни в державі. Оскільки об'єктом житлових правовідносин виступає житло, що є одним з найбільш поширених об'єктів сегменту ринку, на якому базується певна складова економічної безпеки держави. Система права має динамізм (еластичність і рухливість), що має прояв у формуванні нових галузей і інститутів за потребами розвитку економічного й соціального ладу [1]. Це дозволяє ставити питання про місце житлового права в системі права, що на сучасному етапі знаходиться в оновленні і реформуванні.

Питання про місце житлового права в системі права можливо буде постійно актуальним. Оскільки, житлове право розглядають, як підгалузь цивільного права, або як його самостійний інститут, комплексний інститут, галузь законодавства, самостійну галузь права, комплексну галузь права. Дослідники в галузі житлового права України розглядають житлове право, як підгалузь цивільного права, зокрема це М.К. Галянтич [2], Є.О. Мічурін [3], Л.Г. Лічман [4]. В юридичній науці Росії поширюється думка, що житлове право стає комплексною галуззю права, так це підтримує С.С. Алексєєв [5], П.І. Седугін [6]. Останнє твердження ні є но-

вим, але розвиток житлових правовідносин дозволяє з ним погодитися.

В 1947 р. В.К. Райхер робить висновок про те, що житлове право є комплексною галуззю права. Він відзначив, що житлові відносини регулюються нормами трьох інститутів: адміністративно-правового інституту розподілу житла; цивільно-правового інституту договору найму житлової площі й кооперативно-правового інституту по забезпеченню житловою площею в будинках житлово-будівельних і дачно-будівельних кооперативів. Ці виділені інститути з основних галузей права й об'єднані по предмету правового регулювання, за думкою В.К. Райхера, утворили вторинне утворення системи права - комплексну галузь права - житлове право [7]. Ця точка зору висунута в 1947 р., так пізніше і не підтримувалася в радянській юридичній науці. Однак, на сучасному етапі розвитку житлового права, ця точка зору набуває нового змісту і має бути переглянута більш ретельно.

За критичним аналізом розвитку сучасних житлових правовідносин можна зробити висновок, що житлове право є комплексною галуззю. Доказом цього служить те, що житлове право поєднує правовідносини, що виникають навколо одного об'єкту - житла. Слід зазначити, що житлові правовідносини мають прояв в окремих галузях господарства і в ринкових відносинах, окремо в державному управлінні. При цьому за характером правового регулювання це можуть бути: цивільні, адміністративні, господарські, фінансові правовідносини. Звернемо увагу на те, що ці відносини мають, як публічний, так і приватно-правовий характер. Наслідком цього є те, що житлове право, в одній частині тяжіє до публічних галузей права (більшою мірою до адміністративного), в іншій частині - до приватно-правових (цивільного права).

В цьому об'єднанні правових норм публічного і приватного права проявляється комплексність житлового права. Вторинність його пояснюється тим, що воно бере свої засади в основних (фундаментальних) галузях права - цивільного й адміністративного. Якщо визнавати житлове право комплексною, вторинною галуззю то виникає питання, чи не суперечить це в цілому побудові систе-

ми права? За думкою С.С.Алексеева, право кожної країни є єдиним за своїм змістом, але разом з тим характеризується внутрішньою структурою, диференціацією на відносно автономні й у той же час зв'язані між собою частини – нормативні положення (норми), інститути, галузі, які утворюють в свою чергу асоціації, групи, об'єднання й, крім того, можуть проявлятися у вторинних структурах [8, с. 102]. Отже, житлове право, за своїм розвитком, природно сформувалось у вторинне, комплексне утворення системи права.

Для визнання житлового права комплексною галуззю, необхідно виявити самостійний предмет і метод правового регулювання. На думку П.І. Седугіна, предметом регулювання житлового права є певна сукупність суспільних відносин, які одержали в законодавстві й у юридичній літературі назву "житлові відносини", специфічною рисою суспільних відносин, що регулюються нормами житлового права, є те, що вони виникають існують і розвиваються із приводу особливого матеріального об'єкта – житла [6, с. 13–14]. І.Б. Марткович виділяє наступні житлові правовідносини: відносини в області будівництва житлових будинків, відносини в області керування житловими фондами, відносини в області надання громадянам житла, відносини по користуванню житловими приміщеннями, відносини в області забезпечення схоронності, експлуатації й ремонту житлового фонду. І в правовому регулюванні житлових відносин використовується два методи: адміністративно-правовий і цивільно-правовий [9, с. 21–23]. За думкою, М.К. Галантича, А.І. Дрішлюка, Л.Г. Лічмана, предметом житлового права є житлові правовідносини, спрямовані на задоволення потреби кожного у житлі, на реалізацію конституційного права на житло [10, с. 30].

Таким чином предметом житлового права – є суспільні відносини, що виникають з приводу набуття, користування, управління, позбавлення житла, захисту житлових прав. Методи правового регулювання житлове право запозичує в основних галузях права, зокрема диспозитивний і імперативний. Як комплексна галузь права, житлове право має свою систему. Можна запропонувати на-

ступні інститути житлового права, що створюють систему галузі: інститут житлових фондів; інститут власності на житло; інститут користування житлом; інститут управління житлом; інститут житлового будівництва; інститут господарської діяльності навколо житла; інститут житла соціального забезпечення; інститут відповідальності за порушення житлового законодавства. Можна розглядати вищевикладені інститути, як систему норм. Однак за матеріалами правозастосовної діяльності і аналізу проблем юридичної практики, вказані норми вже вийшли за межі простої системи правових норм і хаотично формуються у субінститути і інститути права. Зрозуміло проблем тут немало і пошук їх вирішення необхідно продовжити.

Таким чином, в житловому праві є свій окремий предмет правового регулювання, комплексний метод, однорідні, цілісні, комплексні правовідносини й своя система. Це дозволяє зробити висновки, що житлове право на сучасному етапі сформувалося як самостійне комплексне утворення в системі права. Заперечення цього факту може завдати шкоди розвитку житлових правовідносин, призупинити процес формування нових елементів в житловому праві, позбавити можливості оперативно реагувати на зміну житлових відносин, привести до "поглинання" житлового права цивільним і адміністративним правом, що не припустимо в аспекті єдиного розвитку законодавства про нерухомість.

Житлове право, як комплексна галузь права в системі України, це вже дійсність, а не можливість, тому що існує реально - "вже наступило, виявилось".

Використана література:

1. Поленина С.В. Комплексные правовые институты и становление новых отраслей права // ИВУЗ: Правоведение. - № 3. - 1975. - С. 71.
2. Галантич М.К. Сучасний стан та напрямки удосконалення житлового законодавства. - К.: НДІ приватного права і підприємництва, 2006. - 40 с.
3. Житлове право України: Науково-практичний посібник. / Під ред. С.О.Сліпченко, Є.О.Мічурін, О.В.Соболев. - Харків: Еспада, 2003. - 344 с.

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

---

4. Лічман Л.Г. Житлове право України: визначення місця в системі національного права (постановка проблеми) // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. - № 3. - 2004. - С. 155-163.
5. Алексеев С.С. Право: азбука - теория - философия: Опыт комплексного исследования. - М: Статут, 1999. - С. 411
6. Седугин П.И. Жилищное право. - М.: "Норма-Инфра М", 1998. - 320 с.
7. Райхер В.К. Общественно-исторические типы страхования. - 1947. - С. 189-190.
8. Алексеев С.С. Теория права. - Харьков, 1994 - 145 с.
9. Марткович И.Б. Жилищные правоотношения. - М: ВЮЗИ, 1979. - 87 с.
10. Галянтюк М., Дрішлюк А., Лічман Л. Здійснення та судовий захист суб'єктивних житлових прав. Монографія / НДІ приватного права і підприємництва АПрН України. Київ. - Тернопіль: Підручники і посібники. - 496 с.
11. Красавчиков О.А. Советское гражданское право, т. 1. - М., 1972. - С. 80.

О.С. Жидкова
доцент кафедри цивільного права
та процесу Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка,
кандидат юридичних наук
(м. Луганськ, Україна)

**ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАГАЛЬНИХ
СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВА НА НЕДОТОРКАНИСТЬ
ДІЛОВОЇ РЕПУТАЦІЇ**

Розбудова державної незалежності, що заснована на прогресивних в суспільстві відносинах і глобалізації, а також економічна криза владно диктують необхідність створення нових цивільно-правових механізмів забезпечення реального захисту прав і свобод людини. Одним із найважливіших особистих немайнових благ особи є честь, гідність та ділова репутация, забезпечення необхідної гаран-

тії захисту яких в умовах сього-дення набуває особливого значення.

Суб'єктивне право осіб, не забезпечене необхідними засобами захисту, розраховане тільки на добровільну повагу з боку членів суспільства; його гарантованість покоїться лише на свідомості членів суспільства та авторитеті державної влади [4, с. 12].

Міжнародні стандарти в області права на свободу думки і слова, які проголошені в Загальній декларація прав людини (10.12.1948 р.), Конвенції про захист прав людини та основних свобод (04.11.1950 р.), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (16.12.1966 р., ратифіковано 19.10.1973 р.) одержали своє правове закріплення в ст. 34 Конституції України: кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Конституція України закріпила правило, про те, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації (ч. 2, 4 ст. 32 Основного закону).

Різноманіття законодавчих актів, що регулює питання захисту права на недоторканність ділової репутації: Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Закони України "Про телебачення та радіомовлення" (№ 3759-ХІІ від 21.12.1993) "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів" (№ 540/97-ВР від 23.09.1997) "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" (№ 2782-ХІІ від 16.11.1992), "Про інформаційні агентства" (№ 74/95-ВР від 28.02.1995) "Про за-

хист від недобросовісної конкуренції" (№ 236-96/ВР від 07.06.1996), "Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини" (№ 3477-IV від 23.02.2006 призводить до того, що в судах при розгляді подібних справ виникає безліч питань, які набувають неоднозначного розв'язання.

Насамперед це стосується забезпечення балансу між правом на свободу думки, слова, вільного вираження поглядів і переконань та захистом права на недоторканність ділової репутації; твердженням про факти та оціночних суджень; правом на захист права на недоторканність ділової репутації: публічних осіб у сфері політики, спорту, мистецтва, шоу-бізнесу та пересічним громадянином тощо.

Відповідно до ч. 4 ст. 55 Конституції України, кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. У розвитку цих положень у Цивільному кодексі України отримало своє закріплення право кожної особи на захист цивільних прав і інтересів у випадку їх порушення, невизнання чи оспорювання (ч. 1 ст. 15 ЦК України), а його окремі норми присвячені захисту особистого немайнового права фізичної та юридичної особи (ст. 275, 94 ЦК України). Особливо важливим є те, що захист особистого немайнового права може здійснюватися також іншим способом відповідно до змісту цього права, способу його порушення та наслідків, що їх спричинило це порушення. (ч. 2 ст. 275 ЦК України), однак це правило закріплено тільки відносно фізичних осіб.

Легального визначення поняття "спосіб захисту" суб'єктивних цивільних прав і інтересів законодавцем не дається, його тлумачення відбувається лише на теоретичному рівні, однак, як свідчить їх аналіз, воно неоднозначне.

Як передбачувані законом дії, безпосередньо спрямовані на усунення перешкод на шляху здійснення прав суб'єктами, трактує досліджуване поняття А.П. Вершинін [2, с. 32].

А.П. Федосюк визначає способи захисту цивільних прав, як права, котрі можуть бути реалізовані тільки суб'єктом цивільного права самостійно чи при посередництві суду [15, с. 70].

Під способами захисту суб'єктивних цивільних прав А.П. Сергєєв, розуміє закріплені законом матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких відбувається відновлення (визнання) порушених (оскаржуваних) прав та вплив на правопорушника [3, с. 270].

До матеріально-правових заходів, які дозволяють поповнити втрати майнового і немайнового характеру, які понесені ущемленою стороною зводять способи захисту прав і А.А. Родіонов [5, с. 37].

Позитивно сприймається й думка З.В. Ромовської, яка вважає, що спосіб захисту – це концентрований вираз заходів державного примусу, за допомогою якого відбувається досягнення бажаного правового результату [6, с. 31].

Крім цього, способи захисту визначають і як "реакцію управомочених осіб на порушення цивільних прав"[10, с. 241-242].

Як справедливо відзначається в юридичних джерелах, способи захисту безпосередньо забезпечують захист права чи охоронюваного законом інтересу [13, с. 8, 37; 14, с. 72]. У зв'язку з цим, важливого значення набуває не лише їх законодавче закріплення, а також і їх ефективне впровадження.

Тому не випадково законодавець визначив їх на декількох рівнях: кон-ституційного та галузевого спрямування, матеріального й процесуального характеру. При тому у ЦК України це закріплено на загальному рівні (ст. 16 ЦК України), на загально-підгалузевому рівні – для захисту всіх особистих немайнових прав (ст. 275 ЦК України), на інституційному рівні – для захисту лише певного немайнового права (ст.ст. 297, 299 ЦК України тощо).

В цивілістиці способи захисту класифікуються на загальні й спеціальні [17, с. 135; 16 с. 230; 12 с. 115]. Такий розподіл отримав і законодавче закріплення. Відповідно до ч. 2 ст. 16 ЦК України, до загальних способів захисту порушеного права чи інтересу належать: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шко-

ди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Зміст цієї норми свідчить про те, що,

по-перше, цей перелік не є вичерпним, оскільки відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України, суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом;

по-друге, в ньому отримали правове закріплення найбільш поширені способи захисту, які застосовуються до всіх цивільно-правових відносин;

по-третє, таке законодавче закріплення способів захисту надає можливість потерпілому зорієнтуватися у виборі найбільш прийнятних способів захисту порушених прав чи інтересів, оскільки "особа, право чи інтерес якої постраждали, сама обирає матеріально-правові механізми їх захисту" [7, с. 493], що знайшло вже своє правове закріплення і в Постанові Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 р. № 1, а саме, "вибір способу захисту особистого немайнового права ... належить позивачеві".

У зв'язку з цим, виникає питання про можливість застосування вищезгаданих загальних способів до захисту права на недоторканність ділової репутації особи.

Виділяючи способи захисту особистих немайнових прав, В.Г. Вердніков вважав, що їхній захист може бути здійснений лише: а) визнанням громадянина чи організації носієм визначеного права; б) відновленням положення, існуючого до порушення; в) припиненням дій, що порушують право [11, с. 264-265].

За обґрунтованим твердженням С.Н. Братуся, захист особистих немайнових прав повинен полягати в наданні потерпілому права вимагати а) визнання за ним особистого права, якщо останнє порушене або ким-небудь оспорується; б) припинення дій, що порушують особисте право; в) здійснення позитивних дій направлених на усунення наслідків порушення і забезпечуючих відновлення порушеного права [1, с. 86].

На думку Л.М. Силенко, із загальних способів захисту при порушенні особистих немайнових прав прийнятні: припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди [9, с. 216].

Серед найбільш ефективних цивільно-правових способів захисту честі, гідності, ділової репутації І.В. Саприкіна виділяє: визнання прав; відновлення становища, яке існувало до порушення права; припинення дій, які порушують право; компенсація моральної шкоди та самозахист названих прав від їх порушень [8, с. 55–58].

Є.О. Харитонов і Н.А. Санахметова відзначають, що із загальних засобів для захисту особистих немайнових прав найбільш часто використовуються відшкодування завданих збитків та компенсація моральної шкоди (ст.ст. 22, 23 ЦК України) [16, с. 230].

З огляду на наведене, із закріплених в ч. 2 ст. 16 ЦК України загальних способів захисту, стосовно права на недоторканність ділової репутації особи найбільш прийнятні: визнання права; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

Використана література:

1. Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. – М.: Госюриздат, 1963. – 197 с.
2. Вершинин А.П. Способы защиты прав предпринимателей в арбитражном суде. СПб: Изд-во С.-Петербургского университета, 1997. – 198 с.
3. Гражданское право: Учебник. Часть 1. Издание третье переработанное и дополненное / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М.: Проспект, 1998. – 632 с.
4. Корчевная Л.А. Возмещение морального вреда как гражданско-правовой способ защиты чести, достоинства и деловой репутации / В

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

сб. Корчевная Л.А., Труба В.И., Кандаурова И.С. Возмещение морального вреда и иные актуальные вопросы современного гражданского права. – Одесса: Астропринт, 1998. – 44 с.

5. Родионов А.А. Понятие способов защиты прав при неисполнении договорных обязательств // Юрист. – 2001. – № 9. – С. 36–40.

6. Ромовская З.В. Защита в советском семейном праве. – Львов. Издательство при Львовском государственном университете Издательского объединения "Вища школа", 1985. – 180 с.

7. Ромовська З. Українське цивільне право: загальна частина. Академічний курс. Підручник. К.: Атіка, 2005. – 560 с.

8. Саприкіна І. Цивільно-правові способи захисту честі, гідності, ділової репутації у новому Цивільному кодексі України // Юридична Україна. – 2005. – № 9. – С. 55–58.

9. Сиротенко С. Деякі особливості застосування норм про компенсацію моральної (немайнової) шкоди стосовно суб'єктів господарювання // Вісник академії правових наук України. – 1999. – № 1. – С. 210–216.

10. Советское гражданское право. Ч. 1. / Под ред. В.Ф. Маслова и А.А. Пушкина. – Киев: Вища школа, 1977. – Ч. 1. – 477 с.

11. Советское гражданское право: Учебник. В 2-х частях. Ч. 1 / Под ред. В.А. Рясенцева. – 2-е изд., перераб. и дополн. – М.: Юрид. лит., 1987. – 480 с.

12. Стефанчук Р.О. Цивільно-правовий захист честі, гідності та репутації: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2000. – 222 с.

13. Ткаченко Ю.Г. Социалистические правовые отношения. – В кн.: Теория государства и права / Под ред. проф. К.А. Мокичева. – М.: "Юридическая литература", 1965. – 519 с.

14. Чечот Д.М. Суб'єктивне право і форми его защиты. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 72 с.

15. Федосюк А.П. Способы защиты гражданских прав // Основы государства и права. – 2003. – № 5. – С. 66–70.

16. Харитонов Е.О. Саниахметова Н.А. Гражданское право Украины: Учебник. – Х.: ООО "Одиссей", 2004. – 960 с.

17. Цивільне право України: навч. посіб. / Ю.В. Білоусов, С.В. Лозінська, С.Д. Русу та ін. – За ред. Р.О. Стефанчука. – К.: Наукова думка; Прецедент, 2004. – 448 с.

Ж.А. Дробот
старший викладач кафедри публічного права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
(м. Черкаси, Україна)

ПИТАННЯ ЄДИНОГО ПІДХОДУ ДО РОЗМІРУ ПЕНСІЇ У РАЗІ ВТРАТИ ГОДУВАЛЬНИКА

Пенсія непрацездатним членам сім'ї померлого годувальника признається в залежності від права на пенсію самого годувальника.

Аналіз чинного законодавства щодо розміру пенсії у зв'язку з втратою годувальника та порядку його визначення показує неоднорозначне вирішення цього питання.

В Україні питання пенсійного забезпечення у разі втрати годувальника вирішується близько двома десятками нормативних актів, більшість з яких по-різному встановлює розмір пенсії та порядок її визначення.

Ця проблема була в полі зору таких науковців як О.Г. Азарова, О.В. Бевзенка, Л.М. Клівіденко, Н.М. Тополенко, а також практиків. Так, Н.М. Тополенко у авторефераті дисертаційного дослідження наголошує, що порядок нарахування пенсій і різноманітних допомог, які виплачуються з коштів Пенсійного фонду різними законодавчими актами, відрізняються між собою за методикою і ставками нарахування. За один рік страхового стажу одним нараховують 1% заробітної плати, іншим – у 4 – 5, а інколи й у 10 разів більше. Це саме стосується і призначення пенсій у разі втрати годувальника. Ті чи інші пільги мають майже 4,0 з 13,5 млн. чол. [1, с. 11].

Досліджуючи пенсійне страхування в агропромисловому комплексі, О.В. Бевзенко відмічає, що розмір пенсії за різними законодавчими документами значно відрізняється: за Законом "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" середня пенсія становили на 01.01.2006 року 397,3 грн., в той же час як середня пенсія за іншими законами становила 1062,7 грн. [2, с. 9].

На підтримку вищезазначеного слід звернутися до висновку російської дослідниці О.Г. Азарової про те, що матеріальне забезпечення при інших рівних умовах повинно бути приблизно рівним для усіх непрацездатних, незалежно від підстав, на яких воно надається [3, с. 67].

Одночасно слід зазначити, що не усі дослідники погоджуються з такою рівністю. Так, Л.М. Клівіденко, займаючись питаннями фінансового забезпечення соціального захисту населення України, вважає порушенням принципу соціальної справедливості той факт, що для різних категорій населення, які потребують соціального захисту, встановлюється єдиний рівень забезпечення прожиткового мінімуму, і при цьому не враховується ніяким чином той факт, що різні групи населення мають різний рівень житлово-побутових умов, стан здоров'я та інші особливі характеристики, а отже потребують диференційованого підходу при встановленні прожиткового мінімуму. Поряд з цим, він не може бути різним для різних категорій населення, оскільки це порушує принцип соціальної справедливості [4, с. 10].

Останнім часом в засобах масової інформації керівники Пенсійного фонду України висловлюються щодо формування єдиного підходу нарахування пенсій. Так, голова правління Пенсійного фонду України О. Зарудний під час колегії Пенсійного фонду України у Львові 30 січня 2009 року висловився, що одним з першочергових завдань Пенсійного фонду України є напрацювання єдиного підходу до формування пенсій незалежно від того, де працювала людина: на державній службі чи на виробництві. На його думку, потреба в такому законі назріла давно, так як крім основного закону про виплату пенсії, є чинними ще 23 закони, які передбачають інший порядок нарахування пенсій [5, с. 2].

Дещо пізніше під час брифінгу О. Зарудний заявив, що з метою дотримання принципів соціальної справедливості потрібно вирішити питання удосконалення пенсійного законодавства, щоб серед пенсіонерів не було привілейованих. Має бути єдиний підхід до пенсійного забезпечення абсолютно усіх громадян, не може бути так, щоб одна людина на пенсії одержувала 50% свого заробітку, а інша - 80 - 90% [6, с. 7].

За словами заступника голови правління Пенсійного фонду України В. Колбуна, в Україні є проблеми у співвідношенні розмірів пенсій до заробітної плати, з якої вона нараховується [7, с. 3].

Щодо розмірів пенсії у зв'язку з втратою годувальника, то незрозумілим залишається питання про "елітних" утриманців, розмір пенсії яких нараховується відповідно до Закону України "Про державну службу". Згідно зі статтею 37 цього Закону розмір пенсії у зв'язку із втратою годувальника на одного непрацевдатного члена сім'ї становить 70 відсотків суми заробітної плати померлого годувальника, а на двох і більше членів сім'ї - 90 відсотків [8, ст. 37]. За такою ж методикою визначається і розмір пенсії утриманців померлого судді згідно із Законом України "Про статус суддів" [9, ст. 45]; членів сім'ї померлого працівника митного органу, спеціалізованої митної установи, організації згідно з Митним кодексом України [10, ст. 432]; членів сім'ї службовців Національного банку України у відповідності до Закону України "Про Національний банк України" [11, ст. 64], членів сім'ї працівників дипломатичної служби згідно із Законом України "Про дипломатичну службу" [12, ст. 40], утриманців службовців кадрового складу розвідувальних органів України згідно із Законом "Про розвідувальні органи України" [13, ч. 8 ст. 21], членів сім'ї померлого народного депутата України у відповідності із Законом України "Про статус народного депутата України" [14, ст. 20], непрацевдатним членам сім'ї посадових осіб місцевого самоврядування згідно до Закону України "Про службу в органах місцевого самоврядування" [15, ст. 21].

Зовсім по-іншому визначається розмір пенсії утриманцям осіб, які перебували на військовій службі, службі в органах внутрішніх справ, державній пожежній охороні, органах і підрозділах цивільного захисту, податковій міліції та Державній кримінально-виконавчій службі України, та деяких інших осіб, які мають право на пенсію відповідно до Закону України "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб". Членам сімей військовослужбовців, осіб, які мають право на пенсію за

вищезазначеним Законом, які померли внаслідок поранення, контузії чи каліцтва, одержаних при захисті Батьківщини, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи або виконанні інших обов'язків військової служби (службових обов'язків), або внаслідок захворювання, пов'язаного з перебуванням на фронті, у партизанських загонах і з'єднаннях та підпільних організаціях і групах, визнаних такими законодавством України, ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи чи участю у бойових діях у мирний час пенсія у разі втрати годувальника призначається у розмірі 40 відсотків заробітку годувальника на кожного непрацездатного члена сім'ї. В таких же розмірах, незалежно від причини смерті годувальника, обчислюється пенсія членам сімей померлих інвалідів війни та членам сімей, до складу яких входять діти, які втратили обох батьків. У розмірі 30 відсотків заробітку годувальника на кожного непрацездатного члена сім'ї призначається пенсія сім'ям військовослужбовців, осіб, які мають право на пенсію за вищезазначеним Законом, які померли внаслідок каліцтва, одержаного в результаті нещасного випадку, не пов'язаного з виконанням обов'язків військової служби (службових обов'язків), або внаслідок захворювання, пов'язаного з проходженням служби [16, ст. 36].

Крім основного розміру пенсії, Законом України "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб" передбачено підвищення пенсій в разі втрати годувальника. Зокрема, членам сімей військовослужбовців, партизанів, підпільників, учасників бойових дій на території інших держав, прирівняних до них осіб, які загинули (пропали безвісти) або померли внаслідок поранення, контузії чи каліцтва, одержаних під час захисту Батьківщини або виконання інших обов'язків військової служби (службових обов'язків), а також внаслідок захворювання, пов'язаного з перебуванням на фронті або одержаного в період проходження військової служби чи на території інших держав під час воєнних дій та конфліктів [17, п.1 ст.10], а також дружинам (чоловікам) померлих інвалідів Великої Вітчизняної війни, які не одружилися вдруге, - на 150 відсотків мінімальної пенсії за віком [16, п. "а" ст. 39].

Пенсійне забезпечення у разі втрати годувальника членів сім'ї співробітників розвідувальних органів України з числа військово-службовців здійснюється в порядку та в розмірах, встановлених Законом України "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб" [13, ч. 10 ст. 21].

У такому ж порядку та розмірах здійснюється пенсійне забезпечення сімей загиблої особи рядового чи начальницького складу Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України [18, п. 16 ст. 21].

Пенсія у разі втрати годувальника членам сімей прокурора або слідчого призначається у розмірі 60% від середньомісячного (чинного) заробітку на одного члена сім'ї, 80% - на двох і більше членів сім'ї [19, ч. 16 ст. 50].

Інший порядок визначення розміру пенсії у разі втрати годувальника встановлений Законом України "Про наукову і науково-технічну діяльність" для сім'ї померлого наукового (науково-педагогічного) працівника. Така пенсія призначається у розмірі:

- 40% пенсії наукового (науково-педагогічного) працівника - на одного непрацездатного члена сім'ї;
- 60% пенсії наукового (науково-педагогічного) працівника - на двох непрацездатних членів сім'ї;
- 80% - на трьох і більше непрацездатних членів сім'ї [20, ч. 22 ст. 24].

Усі інші категорії сімей, на яких розповсюджується дія Законів України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", "Про державну виконавчу службу", "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності", "Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині", отримують пенсію у розмірі, встановленому статтею 37 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", а саме:

- 50% пенсії за віком померлого годувальника на одного непрацездатного члена сім'ї;
- 100% пенсії за віком померлого годувальника - на двох та більше непрацездатних членів сім'ї.

Дітям-сиротам пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається в розмірах, виходячи з розміру пенсії за віком кожного з батьків [21, ст. 37].

Таким чином, ми наглядно бачимо різний порядок і розміри пенсії сім'ї померлого годувальника. Для одних розмір пенсії у разі втрати годувальника визначається у відсотках від заробітної плати, у інших – у відсотках від розміру пенсії за віком. На нашу думку, такий розподіл є несправедливим, адже це стосується однієї категорії осіб – непрацевдатних членів сім'ї померлого годувальника.

Розмір пенсії у разі втрати годувальника повинен бути розрахований, виходячи не з розміру пенсії самого годувальника, а з розміру його заробітної плати.

Вважаємо доцільним "ув'язати" розмір пенсії у разі втрати годувальника з причиною смерті годувальника. Якщо смерть годувальника сталася внаслідок загального захворювання, то розмір пенсії на одного непрацевдатного члена сім'ї становить 40% від заробітної плати годувальника, відповідно на двох та трьох і більше – 80% та 100% заробітної плати. Якщо ж причиною смерті годувальника стало трудове каліцтво або професійне захворювання, то і розмір пенсії його утриманцям повинен бути значно вищим, ніж при загальному захворюванні, а саме 50% від заробітної плати годувальника на кожного непрацевдатного члена сім'ї померлого годувальника.

Мінімальний розмір пенсії на одного непрацевдатного члена сім'ї не повинен бути нижчим прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Усе це говорить про те, що соціальна держава повинна створити сім'ї, яка втратила годувальника, такі матеріальні умови існування, які були у неї до смерті годувальника.

Використана література:

1. Тополєнко Н.М. Державне регулювання розвитку системи пенсійного страхування в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з державного управління: спец. 25.00.02 /Н.М. Тополєнко. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.

2. Бевзенко О.В. Пенсійне страхування агропромислового комплексу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.04.01 / О.В. Бевзенко. – Київ, 2006. – 18 с.

3. Азарова Е.Г., Козлов А.Е. Личность и социальное обеспечение в СССР (правовое исследование). – М., Издательство "Наука", 1983.

4. Клівіденко Л.М. Фінансове забезпечення соціального захисту населення України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.04.01 / Л.М. Клівіденко. – Тернопіль, 2006. – 21 с.

5. До формування пенсій має бути єдиний підхід // Праця і зарплата. – 2009. – № 5 (633).

6. Серед пенсіонерів не має бути привілейованих // Праця і зарплата. – 2009. – № 9 (637).

7. Немає альтернативи запровадженню пенсійної реформи // Праця і зарплата. – 2009. – № 9 (637).

8. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 р. № 3723-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.

9. Про статус суддів: Закон України від 15.11.1992 р. № 2862-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 8. – Ст. 56.

10. Митний кодекс України від 11.07.2002 р. № 92-ІУ // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 38 – 39. – Ст. 288.

11. Про Національний банк України: Закон України від 20.05.1999 р. № 679-ХІУ // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 29. – Ст. 238.

12. Про дипломатичну службу: Закон України від 20.09.2001 р. № 2728-Ш // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 5. – Ст. 29.

13. Про розвідувальні органи України: Закон України від 22.03.2001 р. № 2331-Ш // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 19. – Ст. 94.

14. Про статус народного депутата України: Закон України від 17.11.1992 р. № 2790-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 3. – Ст. 17.

15. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 7.06.2001 р. № 2493-Ш // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 33. – Ст. 175.

16. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб: Закон України від 09.04.1992 р. № 2262 із змінами // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 29. – Ст. 399.

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

---

17. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1993. - № 45. - Ст. 425.

18. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України: Закон України від 23.02.2006 р. № 3475-ІУ // Відомості Верховної Ради України. - 2006. - № 30. - Ст. 258.

19. Про прокуратуру: Закон України від 5.11.1991 р. № 1789-ХП // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 53. - Ст. 793.

20. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 13.12.1991 р. № 1977 // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 12. - Ст. 165.

21. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-ІУ // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № 49-51. - Ст. 376.

І.І. Сіряченко

викладач кафедри трудового, земельного
та екологічного права Одеського державного
університету внутрішніх справ
(м. Одеса, Україна)

**ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ РОЗМЕЖУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО
ТА ПІРНИЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ**

Згідно з ст.1 Кодексу України про надра (далі КУН), надра - це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння [1]. Надрам притаманні специфічні особливості, зокрема, вони є, як основним знаряддям виробництва (при видобуванні корисних копалин) так і просторово-організаційним базисом (при використанні простору надр для розміщення підземних складів, підземних споруд, споруджені газових і нафтових сховищ, прокладання ліній метрополітену, для захоронення шкідливих речовин тощо). Не існує чітко визначених законодавчих меж, з якої глибини починаються надра, оскільки відповідно до ст. 1 Закону України "Про охорону земель" земля - поверхня суші

з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею [4].

Розмежування понять "надр" та "землі" здійснюється за юридичними ознаками, тобто за способом використання, визначеним у ст.14 КУН:

а) вони використовуються для геологічного вивчення, в тому числі дослідно-промислової розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення;

б) для видобутку корисних копалин;

в) здійснення підземної діяльності (будівництва та експлуатації підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, у тому числі споруд для підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва, скидання стічних вод);

г) створення геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, санітарно-оздоровче значення;

г) задоволення інших потреб.

На один і той самий природний об'єкт може поширюватися правовий режим земельної ділянки відповідного цільового призначення, якщо на ньому розміщується, наприклад промисловий склад, а може – правовий режим надр, якщо з його поверхні видобувають корисні копалини. Якщо поверхня землі використовується для розміщення різних об'єктів або вирощування рослин (незалежно від глибини коріння) – ми маємо справу з земельним законодавством, коли ж ідеться про підземну діяльність, видобування корисних копалин чи геологічне вивчення підземного простору, ми маємо справу з законодавством про надра. Чинне законодавство розглядає земельні ділянки та ділянки надр як самостійні об'єкти права. Право користування надрами похідне від права власності Українського народу тому користування надрами має яскраво виражений цільовий характер, оскільки при наданні ділянок надр в користування, обов'язковим є посилення на відповідну мету, з якою вони надаються.

Слід звернути увагу на те, що чинне законодавство не містить чіткого визначення, понять "підземний об'єкт" та "підземна

споруда" (термінологічне визначення наведених понять можна знайти у відомчих нормативних актах, наприклад, підземною вважається споруда зв'язку, позначка стелі якої перебуває нижче рівня планувальної позначки землі [9]. Відповідно до ст. 1 Закону України "Про нафту і газ" [3] підземним сховищем нафти, газу чи продуктів їх переробки вважається технологічний комплекс, штучно створений в природній або штучній ємності надр накопичувач нафти чи газу і технологічно поєднані з ним споруди, які служать для періодичного наповнення, зберігання і відбирання нафти, газу чи продуктів їх переробки для постачання споживачам. Причому відповідно до п.1.8. чинних Будівельних норм та правил "Подземные хранилища нефти, нефтепродуктов и сжиженных газов СНиП 2.11.04-85" [10] "земельные участки для строительства подземных хранилищ следует выбирать в соответствии с требованиями Основ земельного законодательства Союза ССР и союзных республик с учетом требований охраны окружающей среды и другого действующего законодательства по этому вопросу").

Дослідженню особливостей використання земель надрокористування приділяли увагу вчені у галузі екологічного та земельного права, такі як В.І. Андрейцев, І.І. Каракаш, О. Плотнікова-Сурілова, О.П. Шем'яков, та інші. У публікаціях вказаних науковців неодноразово зверталась увага на необхідність виокремлення у складі земельного фонду країни самостійної категорії земель призначених для вивчення та розробки надр з огляду на специфіку їх використання [11, с. 120; 13, с. 146; 14, с. 268].

Відповідно до ст.66 Земельного кодексу України (далі ЗКУ) [2], землі, що призначені для вивчення та розробки надр, віднесені до категорії земель промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони, та іншого призначення. Вивчення та розробка надр передбачає використання земної поверхні, що зумовлює наявність в земельному законодавстві норм, пов'язаних з порядком та умовами надання земельних ділянок для потреб надрокористування та охорони ґрунтового шару від негативного впливу гірничодобувних підприємств. Так, ст.18 КУН закріплює, що надання земель-

них ділянок для потреб, пов'язаних з користуванням надрами, провадиться в порядку, встановленому земельним законодавством України. Відповідно до ч.4 ст.66 ЗКУ надання земельних ділянок для потреб пов'язаних з користуванням надрами, проводиться тільки після оформлення в установленому порядку прав користування надрами (отримання спеціального дозволу на користування надрами, ліцензії у випадках зазначених у ст.9 Закону України "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" [7], гірничого відводу) і відновлення земель згідно із затвердженим проектом рекультивациі на раніше відпрацьованих площах у встановлені строки.

Відповідно до ст.97 ЗКУ підприємства, установи та організації, які здійснюють геологознімальні, пошукові, геодезичні та інші розвідувальні роботи, можуть проводити такі роботи на підставі угоди з власником землі або за погодженням із землекористувачем. Із змісту вказаної норми випливає існування спеціального права використання земельних ділянок для проведення розвідувальних робіт, яке відрізняється від інших видів права землекористування (зокрема від оренди та постійного землекористування). Органи земельних ресурсів вимагають від підприємств, що здійснюють розвідувальні роботи, укладання договорів оренди землі, розуміючи наведену норму таким чином, що в ній йдеться про оренду земельних ділянок. Слід погодитись з думкою фахівців, що такий підхід є невірним, оскільки ч.2 ст.97 ЗКУ наводить зовсім інший перелік істотних умов угоди про використання земельної ділянки, ніж передбачено для договору оренди землі (ст.15 Закону України "Про оренду землі" [4]), крім того, розвідувальні роботи можуть бути проведені й за погодженням із землекористувачем, що виключає оренду землі. Таким чином, право користування земельними ділянками для проведення розвідувальних робіт можна визначити, як зобов'язальне право строкового володіння та користування земельною ділянкою для проведення розвідувальних робіт. Таке користування може бути оплатним або безоплатним.

Отже з огляду на специфіку правового регулювання земельних відносин, які пов'язані з користуванням надрами, більш доцільним було б виділення таких земель в окрему категорію у складі земельного фонду країни.

Відповідно до ч. 2 ст. 1 Закону України "Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень"[6], він не поширюється на реєстрацію ділянок надр для добування корисних копалин. Хоча надра, безперечно, є об'єктом нерухомим, реєстрація прав на надра здійснюється окремо, згідно з правилами Кодексу України про надра. Згідно з ч.2 ст.79 ЗКУ право власності на земельну ділянку розповсюджується на простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд. Отже, право власності на надра реєструється у складі права власності на земельну ділянку відповідно до ст. 79 ЗКУ, яка фактично пов'язує поняття земельної ділянки та надр, як її складову. Проте аналіз чинного законодавства дає можливість стверджувати про зворотнє з наступних причин:

- наведена норма не описує співвідношення права власності на земельну ділянку із правом на надра в її межах;

- відповідно до ст.13 Конституції України та ст.4 КУН, надра є виключною власністю народу України і надаються тільки у користування. Угоди або дії, які в прямій або прихованій формі порушують право власності народу України на надра, є недійсними.

- відповідно до ст.23 КУН право надрокористування земле-власників та землекористувачів обмежується лише користуванням корисними копалинами місцевого значення.

У ч.2 ст.3 ЗКУ вказано, що "...земельні відносини, що виникають при використанні надр, лісів, вод, а також рослинного і тваринного світу, атмосферного повітря, регулюються цим Кодексом, нормативно-правовими актами про надра, ліси, води, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря, якщо вони не суперечать цьому Кодексу..". Отже, законодавець встановив пріоритет Земельного кодексу щодо регулювання земельних відносин сто-

совно інших нормативних актів природноресурсового законодавства.

На наш погляд, розв'язання вказаної проблеми можливе за допомогою принципів вирішення юридичних колізій.

У правовій доктрині загальноновизнаним є існування трьох принципів юридичних колізій (у розумінні колізій між різними правовими нормами): ієрархічного – застосування норм, що містяться в актах вищої юридичної сили (*lex superior*); змістовного – застосування спеціальної норми, спрямованої на безпосереднє врегулювання суспільних відносин у певній сфері (*lex specialis*); темпорального – застосування норми, що міститься в нормативному акті прийнятому пізніше (*lex posterior*) [17, с. 355].

У даному випадку слід розглянути доцільність застосування змістовного та темпорального принципів. Причому, слід звернути увагу, що у кожній конкретній ситуації необхідно з'ясувати зміст дійсної волі законодавця й у залежності від розуміння змісту норми, віддавати перевагу або змістовному або темпоральному принципу, оскільки встановлювати загальні принципи співвідношення *lex specialis* та *lex posterior* недоцільно йнавряд чи можливо.

Таким чином, застосовуючи змістовний принцип вирішення юридичних колізій, стаття 4 КУН матиме спеціальний характер при врегулюванні гірничих відносин. Тому, безумовний пріоритет ЗКУ при регулюванні земельних відносин буде існувати стосовно актів природноресурсного законодавства більш низької юридичної сили.

Можливий ще один варіант вирішення законодавчих колізій, шляхом внесення змін до чинного законодавства. Застосовуючи такий підхід, вважаємо доцільним викладання ч.2 ст.3 ЗКУ у наступній редакції:

До відносин, що виникають при використанні надр, лісів, вод, а також рослинного і тваринного світу, атмосферного повітря застосовується відповідні нормативно-правові акти про надра, ліси, води, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря.

До земельних відносин, норми інших природоресурсних галузей законодавства, застосовуються у тих випадках, якщо ці відносини не врегульовані земельним законодавством.

Проте, не зайвими будуть більш кардинальні реформи чинної правової системи, пошуку механізму запобігання й ефективного розв'язання правових колізій.

Використана література:

1. Кодекс України про надра від 27 липня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. - 1994 р. - № 36. - Ст. 340;
2. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року // Відомості Верховної Ради. - 2002. - № 3-4. - Ст.27.
3. Про нафту і газ: Закон України від 12 липня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. - 2001 р. - № 50. - Ст. 262.
4. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. - 2003 р. - № 39. - Ст. 349.
5. Про оренду землі: Закон України від 6 жовтня 1998 року. В редакції Закону № 1211- IV від 2 жовтня 2003 // Відомості Верховної Ради України. - 2004. - № 10. - Ст. 102.
6. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень: Закон України від 1 липня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. - 2004. - № 51. - Ст. 553.
7. Про ліцензування певних видів господарської діяльності: Закон України від 1 червня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. - 2000. - №36. - Ст. 299.
8. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 червня 2003 року "Про невідкладні заходи щодо підвищення ефективності надкористування в Україні: Указ Президента України від 06.06.2003 № 485/2003 // Офіційний Вісник України. - 2003. - №24. - Ст. 1127.
9. Про затвердження Правил пожежної безпеки в галузі зв'язку (Правила, п.3.18) Наказ Державного комітету зв'язку та інформатизації України № 156 від 26.11.2000 року // www.rada.gov.ua.
10. Строительные нормы и правила. Подземные хранилища нефти, нефтепродуктов и сжиженных газов СНиП 2.11.04-85 // <http://www.proxima.com.ua>.

11. Аграрное, земельное, экологическое право Украины; Особенности части. под ред. Погребного А.А., Каракаша И.И., - X : Одиссей - 2001 - 560с.

12. Земельное право Украины: Учеб.пособие /авт.кол.: Беженарь А.М. Бердников Е.С., Бондар Л.А. и др.; Под ред. Погребного А.А., Каракаша И.И. - К.: Истина, 2002. - 496с.

13. Право собственности на землю и право землепользования в Украине. Каракаш И.И.. - К. : Истина, 2004. - 216с.

14. Екологічне право: Особлива частина: За ред акад. АпрН В.І.Андрейцева. - К.: Истина, 2001. - 544с.

15. Екологічне право України. Навчальний посібник. 2-е видання: доповнене та перероблене / Л.О.Бондар, В.В.Курзова.- Вид-во "Бурун книга".- 2008.- 368с.

16. Науково-практичний коментар земельного кодексу України. Мірошніченко А.М., Марусенко Р.І., - К.: Правова єдність, 2009. - 496 с.

17. Мірошніченко А.М. Розвиток ідеї нормативно-правового закріплення - принципів вирішення юридичних колізій //Форум права.- 2008.-№2.-С.355-362. [Електронний ресурс].-режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua./e-journals/FP/2008-2/08mamvyk.pdf>.

18. Проект Закону України "Про нормативно-правові акти" реєстр №1343-1 // www.rada.gov.ua.

К.М. Закірова

студент Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
(м. Луганськ, Україна)

ДО ПРОБЛЕМИ ДОКАЗУВАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Однією з ефективних форм захисту прав суб'єктів правовідносин є судовий захист. Згідно зі ст.1 ЦПК України завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту по-

рушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [1, с. 3].

Правовідносини, пов'язані з доказами та доказуванням, потребують більш детального регулювання у законодавстві через низку проблем, які, зокрема, пов'язані з визначенням та відмежуванням доказів та засобів доказування, більш чіткого визначення предмета доказування та деталізації окремих частин предмета доказування в деяких спірних правовідносинах та ін.

Питання визначення доказів, доказування, засобів та предмета доказування становить коло досліджень О.І. Сліпченко, В.А. Кройтора, Р. Тертишнікова, О.М. Лазько, Д. Сибільова, М. Николівої, М. Фарковець та інших науковців.

В.А. Кройтор судовим доказуванням вважає діяльність учасників процесу за визначальної ролі суду по наданню, збиранню, дослідженню та оцінці доказів з метою встановлення обставин цивільної справи [2, с. 92].

Слід погодитись з тим, що в цілому поняття доказів у цивільному процесі відсутнє в абсолютному вигляді, оскільки, визначене у законі поняття можливо сприймати лише через призму засобів доказування. Уточнюючи положення ст.57 ЦПК, потрібно визначити, що визначення поняття доказів невід'ємно пов'язано із засобами доказування. Таким чином, слід зробити висновок, що без посилання на способи, за допомогою яких отримані фактичні дані, останні не можуть бути використані судом як докази. Крім того, фактичні дані, що використовуються судом для встановлення істини, не існують поза передбачених законом засобів доказування. А, в свою чергу, засоби доказування мають доказове значення лише в силу свого змісту, фактичних даних, на підставі яких суд встановлює обставини, необхідні для правильного вирішення справи.

Взаємозв'язок доказів та засобів доказування є абсолютно вірогідним з точки зору дослідження основних ознак доказів. У зв'язку із чим, М.К. Треушніков зазначив, що докази – це єдине поняття, де взаємопов'язані як фактичні дані, так і засоби доказу-

вання, як зміст так процесуальна форма. Отже, слід відмітити, що засоби доказування це процесуальна, передбачена законом форма доказів. Поняття доказів слід розглядати у сукупності із засобами доказування, однак ототожнювати ці два поняття неможливо. З метою усунення протилежностей норми ЦПК України повинні містити чітке визначення поняття "доказів" з урахуванням їх основних ознак; поняття "засіб доказування" з уточненням їх переліку, що дозволило б єдине тлумачення та використання зазначених норм у праві [3, с. 37].

З метою усунення протилежностей норми ЦПК України повинні містити чітке визначення поняття "доказів" з урахуванням їх основних ознак; поняття "засіб доказування" з уточненням їх переліку, що дозволило б єдине тлумачення та використання зазначених норм у праві.

Судове рішення як акт правосуддя має бути законним та обґрунтованим. Враховуючи те, що важливим засобом порушення процесу в конкретній справі є позов, то все позовне провадження має бути спрямоване на перевірку обґрунтованості вимог позивача і задоволення цієї вимоги в разі визнання її обґрунтованою. У свою чергу, рішення визнається обґрунтованим, якщо в ньому повно відображено обставини, які мають значення для справи, що розглядається, а висновки суду ґрунтуються на істинному уявленні про ті її обставини, які становлять предмет доказування.

В юридичній літературі не дано однозначної відповіді на питання, що є предметом доказування. На підставі аналізу ч.1 ст.57 ЦПК України можна дійти висновку, що предметом доказування в цивільній справі є будь-які фактичні дані, якими обґрунтовані вимоги і заперечення сторін, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи.

На практиці склад фактів, які належать до предмету доказування, визначається з урахуванням змісту заявлених вимог і заперечень, а також норм матеріального права, які мають бути застосовані в кожному конкретному випадку [3, с. 35].

Деякі проблеми, пов'язані з нечітким визначенням предмета доказування у національному законодавстві можна продемонст-

рувати в межах такої форми захисту прав, як відшкодування моральної шкоди.

У справах про відшкодування моральної шкоди предметом доказування передусім є: факт заподіяння потерпілому моральної шкоди; протиправність дій особи, яка її заподіяла; причинний зв'язок між такими діями та їх наслідками; вина.

Перше, що повинен довести позивач – це наявність моральної шкоди, тобто негативних змін у психічному стані фізичної особи, яких вона зазнала внаслідок завданих їй фізичних та і душевних страждань. Складність доказування однієї з частин предмета доказування, а саме – факту негативних змін, полягає в тому, що ці зміни відбуваються у свідомості особи, якій задана моральна шкода, і форма, в якій вони виявляються назовні (якщо взагалі піддаються зовнішньому сприйняттю), великою мірою залежить від психіки суб'єкта.

Серед засобів доказування виділяють пояснення сторін і третіх осіб, показання свідків, письмові й речові докази, висновки експертів. Посилаючись на дослідження О.І. Сліпченка, ще однією проблемою в доказуванні моральної шкоди є обмеження переліку цих засобів. Показання свідків можуть бути лише побічними доказами заподіяння моральної шкоди (наприклад, свідок бачив, як особа, якій завдана шкода, сумував), так само як і висновок експерта (у тому числі, експерта-психолога). Це ускладнення також пов'язане із специфічною властивістю предмета доказування – внутрішнім станом психіки особи[4, с. 42].

Таким чином, можна зазначити, що розв'язання проблем, пов'язаних з нечітким визначення предмета доказування, можна вирішити шляхом більш детального закріплення змісту предмета доказування, хоча у кожній справі він дуже індивідуалізований. Цивільне (ст. 23 ЦК України) та цивільно-процесуальне (ст. 57 ЦПК України) законодавство має бути доповнено низкою критеріїв, які сприятимуть більш чіткому визначенню предмета, що підлягає доказуванню, також значно полегшать процедуру складання позову, а це, відповідно, допоможе суб'єктам цивільного процесу належним чином реалізувати гарантоване Конституцією право на судовий захист.

Використана література:

1. Цивільно-процесуальний кодекс України. – Х.: ООО "Одиссей", 2008. – 171 с.
2. Кройтор В.А. Гражданский процесс: Учеб. Пособие. – Х., 2006. – С.92.
3. Лазько О.М. Докази та засоби доказування у цивільному процесі // Юриспруденція: теорія і практика. – 2008. – № 5. – С. 35-38.
4. Сліпченко О.І. Предмет доказування у справах про відшкодування моральної шкоди // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 8. – С. 38-43.

СЕКЦІЯ 6

ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

Л.А. Терских
доцент кафедри теорії і історії державства
і права Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка,
кандидат педагогічних наук, доцент
(г. Луганськ, Україна)

ПРИОРИТЕТ ОБРАЗОВАНИЯ - ВЫСШИЙ ПРИНЦИП ЕДИНЕНИЯ НАРОДОВ

Приоритетное значение в экономическом и социокультурном развитии государств в разные исторические периоды принадлежит образованию. Сущность и значимость образования в жизни человечества ярко выразил в конце XIXв. председатель и основатель Интернациональной Лиги Образования во Франции Жан Массе в 1896 году на конгрессе Лиги во время Парижской всемирной выставки: "Над всеми человеческими распрями, на высоте, недостижимой шуму битв, царит всеобщий долг распространения между людьми образования, на которое все имеют одинаковое право. Выполнение этого долга, ведет к всеобщей выгоде и является, вместе с тем, высшим принципом единения народов". [1. 39]

Образование является главным и универсальным каналом исторической трансляции культурных ценностей. Смена различных типов цивилизаций влияла на изменение ценностной системы ос-

нов образования. Следовательно, процесс развития образования коренится в системе ценностей, принимаемых обществом. Развитие системы образования исторически обусловлено социокультурными и экономическими факторами, оно осуществляется на основе философии образования, сложившейся "картины" образования в определенных исторических условиях, на основе разрабатываемых доктрин.

Конец XX – начало XXI вв. характеризуется целым рядом особенностей этнических процессов. Для этого периода характерно изменение национального самосознания, которое в национально-смешанной среде населения непосредственно связано с межнациональными отношениями.

Реализация украинской идеи как самоутверждение украинского народа, который сам определяет собственную судьбу в соответствии со своим мировоззрением, к собственному пониманию приоритетов и перспектив общественного развития, может осуществиться только на перекрестке усвоения опыта мирового сообщества, определения и учета тенденций развития общечеловеческой культуры на основании собственного многовекового опыта борьбы и труда, приобретений и потерь, свершений и просчетов. [2. 3- 55]

С учетом новых социокультурных реалий особую значимость приобретает задача подготовки подрастающих поколений. Эта задача рассматривается среди приоритетных в документах ООН, ЮНЕСКО, Совета Европы, в которых подчеркивается, что образование XXI столетия должно оказывать содействие тому, чтобы человек мог осознать свои национальные корни и с уважением относиться к другим народам и культурам. Сегодня значительно актуализируется идея поликультурности и поликультурного образования, сущность которой состоит в формировании человека, способного к эффективной жизнедеятельности в многонациональной и поликультурной среде, с развитым чувством понимания и внимания других культур, умением жить в мире и согласии с людьми разных национальностей, рас, верований.

Именно эти обстоятельства в значительной мере обуславливают насущную необходимость в изучении историко-педагогическо-

го опыта прошлых лет для выявления того положительного, что может быть использовано в построении современных теорий и технологий воспитания человека культуры. Научная картина мира возникает и транслируется именно в континууме культуры, она изменяется под воздействием разнообразной человеческой деятельности и порождает новую идею в едином "образе" мира, который является результатом не только научного, но и художественного познания.

Эта идея возникла на основе новой гуманизированной методологии, которая основана на ценностном отношении к человеку, природе, окружающей его среде. Наука, искусство, мораль, через систему гармонических отношений решают проблему формирования гармонически развитой личности – высокодуховной, образованной, воспитанной в нравственном и эстетическом смысле .

Культура выполняет функцию воспитания, окультуривания, облагораживания личности, поэтому сфера образования не только отражает изменения, происходящие в системе культуры, но и является их источником. Человек живет в мире культуры, которая составляет его образ, природу. Поведение человека с самого раннего возраста регулируется принятыми в данной культуре нормами, традициями, ценностями, правилами. Культурный человек – это образованный человек, воспитанный на основе образа Человека – идеала данной культуры.

Образование как обучение, воспитание, формирование является основой культурной формы человеческого существования, оно лежит в его основе. Без передачи культурных образцов и способов взаимодействия человека с миром, осуществляемых в образовательном пространстве, невозможно представить себя человеческую жизнь.

Открытие новых знаний в человеке, усиление внимания к личности, как носителя культуры определенного исторического периода, побуждает поиск таких научных подходов, которые давали бы возможность вооружать студентов, курсантов не только знаниями, умениями и навыками, но и развивать в них чувство принад-

лежности к определенной культуре, которая органически связана с его жизнью, местом в жизни. Система образования традиционно ориентируется на знания, но она тесно связана с этическими принципами и нравственными императивами. В основе культурного прогресса лежит прогресс нравственности. История культуры, все идеалы основаны на личном самосовершенствовании, на идеи нравственности.

Исходя из этого, следует отметить, что новая парадигма знания XXI века возникла не неожиданно, а как бы проросла внутри техногенной культурной традиции человечества.

Использованная литература:

1. Тулупов Н.В., Шестаков П.Г. Идеалы народной школы. – М., 1905. – С. 39.
2. Философия, культура и образование : круглый стол // Вопросы философии. – 1999. – № 3. – С. 3-55.

Р.Г. Валеев

викладач кафедри конституційного
і міжнародного права Луганського державного
університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
(м. Луганськ, Україна)

ДИДАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТУ ЮРИДИЧНИХ ДИСЦИПЛІН ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ ЗА ДОПОМОГОЮ ПЕДАГОГІЧНОЇ ТЕХНІКИ ФОРМАЛІЗАЦІЇ ЮРИДИЧНИХ ЗАВДАНЬ

*"У кожній науці стільки істини,
скільки в ній математики"*
Імануїл Кант

Винесений в епіграф вислів філософа вирішує на користь логіки одвічну опозицію двох типів мислення, двох типів знань, різними школами званих "гуманітарним і точним", "асоціативним і

логічним", "дивергентним і конвергентним" etc. Хоча кожне з цих формулювань при детальному вивченні свідчить про істотні відмінності (як у методі дослідження, так і в його об'єкті), їх протистояння очевидне навіть для буденної свідомості у формі суперечки "фізиків і ліриків".

У ВНЗ МВС основу змісту освіти складають знання юридичні, що є різновидом гуманітарних, проте яким на багатьох рівнях властива чітка логіка, структура і – хоч конвенціонально досягнуті – але фактично беззаперечні висновки. Метою своєї роботи ми бачимо обґрунтування відповіді (причому лише однієї з можливих): чи обтяжується юридична освіта своїм гуманітарним характером і якщо так, то якими дидактичними прийомами можна нівелювати викликані цим фактом недоліки?

Для досягнення цієї мети нами здійснено аналіз емпіричних даних педагогічної практики, теоретичних досліджень суміжних проблем, а також забезпечено методичні розробки низки навчальних прийомів і здійснена спроба їх впровадження в учбовий процес викладання конституційного права в ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. Відповідно, були вирішені завдання дослідження: стислий аналіз специфіки гуманітарного знання і його дидактичного супроводу, методична розробка навчальних прийомів та їх апробація.

Актуальність заявленої теми, мети і завдань відобразимо стисло: властиві гуманітарним дисциплінам поліпарадигмальність знання і плюралізм концепцій оцінюється різними дослідниками і як псевдонауковість, і як вищий рівень людського пізнання; у освітньому ж процесі як у педагогів, так і в суб'єктів навчання вони викликають труднощі, котрі досить часто долаються спрощенням юридичних знань і профанацією їх логіки.

І. Не вдаючись до детального аналізу, акцентуємо лише декілька відзначених в спеціальних дослідженнях особливостей "гуманітарного знання". Фахівці вказують, що гуманітарному мисленню і знанню властиві підвищена колізійність матеріалу [7, 151], "діалогічність, поліфонічність, суб'єктність" [4, 165], які обумовлюють можливість (на практиці) і необхідність (в освітньому процесі) викладу і захисту різних точок зору.

У гуманітарних науках, на думку російського педагога, автора однієї з суб'єктно-орієнтованих технологій освіти, В.В. Серікова, "має місце інша логіка пізнання, котра не вкладається в рамки власне логічних конструкцій: від цілісного розуміння-відношення до вже "упередженого" розгляду частин" [7, 185] (доречно пригадати вислів М.М. Бахтіна: "Спочатку зрозуміти – потім вивчити").

Відповідно, для освітнього процесу "необхідна не конкуренція ідей, а інша методологія, орієнтована на поліпарадигмальне бачення проблеми, на багатовимірний простір ідей особистісно-орієнтованої освіти" [7, 20]. Щодо специфіки юридичної освіти напрошується екстраполяція наступного висновку дослідника: "Результатом пізнання виступає нова цілісна власна теорія світу, що включає і моделі власної поведінки. Це пізнання в істотній мірі направлене на суб'єкта пізнання, який відповідальний за свої висновки перш за все перед собою. Пізнання гуманітарного предмету зливається, таким чином, із утворенням смислу, з виробленням власного відношення" [7, 186]. Подібні позиції висловлені і вітчизняними фахівцями в області відомчої освіти МВС України, зокрема, С.С. Сливка відзначає, що специфічним феноменом інноваційної акмеологічної освітньої технології є онтологія юриста, що "ставить під сумнів доцільність юриста не в суспільстві, а у Всесвіті" [8, 5].

Вважаємо за необхідне визнати ще один висновок дослідників: "дидактична природа гуманітарного навчального предмету, як і природа гуманітарного знання, недостатньо вивчена... Ряд дидактів бачить специфіку таких предметів в їх особливій освітній функції, а саме в спрямованості на формування у учнів не "знань" і "способів діяльності", а відповідно до теорії І.Я. Лернера і В. В. Краєвського – "досвіду емоційно-ціннісного відношення" [7, 46].

Цитовані висновки свідчать про безумовну складність гуманітарного знання, принаймні – про меншу ступінь його формалізації в логічній опозиції "неправда-істина". Причому зайву націленість на дану дихотомію називають зараз "головним діалектичним протиріччям освіти", яке "на рівні інтенції була закладена в систему освіти чотири століття тому, коли Європа пройшла біфуркацію і

знайшла Аристотелівську формально-логічну систему, "не замітивши" потужну тріаду трьох П: Платона, Плотіна і Прокла" [3, 6]. У зв'язку з цим цікавими нам представляються висновки когнітивної психології про сутність конвергентного мислення, націленого на пошук однієї правильної відповіді, і дивергентного типу мислення, направлено на пошук декількох вірних (або вірогідних) альтернатив [10, 512] (порівняйте: "мислення гуманітарія – відразу в трьох вимірах" [9, 89]).

Погоджуючись з викладеними висновками і не зазіхаючи на необхідність формування в ході навчання в юридичному ВНЗ гармонійної особистості, з розвиненою світоглядною картиною життя і досвідом емоційно-ціннісного відношення до світу і свого місця у ньому, ми в своєму дослідженні хочемо надалі апелювати лише до одного компонента гармонійної особистості: тезаурусу сформованих знань і умінь, як юридичних, так і загальнопредметних. Для формування останніх (зокрема, логічних знань і навичок) зміст юридичних дисциплін надає широкі можливості. Більш того, логіка юридичного знання вимагає дивергентного мислення, оскільки багато сформульованих практикою проблем мають декілька вірних рішень.

Але при цьому слід не забути небезпеку багатовимірності логіки, розпливчатості і дифузії поняття "істинного": "... у школі вивчають мистецтву інтерпретації. Проте інтерпретація з причини її необмеженого об'єму і потенційної незавершеності служить і джерелом невизначеності і неконкретності знання... у свідомості учня постійно присутня безліч інтерпретацій... знання втрачає свою визначеність, силу і значення інструменту впливу на світ..." [6, 36].

Підкреслимо, логіка юридичного знання має бути обов'язковим об'єктом інтеріоризації в ході освітнього процесу в юридичних ВНЗ. Проте сучасні фахівці відзначають складність подібного завдання: "теорія соціогуманітарного знання через надскладність систем, які самоорганізуються, не має досить розвиненого математичного апарату. У зв'язку з цим соціогуманітарна теорія часто обмежується якісним описом предмету в наукових текстах природною мовою" [1, 54]. Ряд сучасних технологів освіти вводить поняття "міра формальності знань", відзначаючи: "... чим менше знання

формальне, тим воно важче до викладу, а отже і до розуміння..." [11, 284]. Формули, вживані в точних науках, містять в собі стислий, структурований, логічний і значний обсяг інформації, концентрація якого для наук гуманітарних здається недосяжною.

II. Ставлячи своєю метою формалізацію юридичних завдань, додання ним математичного вигляду і чіткої (хоча і багатовимірною) логіки, використовуючи когнітивну графіку у вигляді аналогії кругів Ейлера і діаграм Венна, можна сформулювати наступні форми завдань. У нашій практиці завдання пред'являються курсантам у формі електронних анімованих інтерактивних презентацій (виконаних засобами Open Office або MS Power Point), що мають нелінійну структуру, або у формі крейдяної схеми на дошці. Ходом виконання завдання курсанти управляють, відповідаючи на запропоновані питання. У тексті цієї статті, яка природним чином має лінійну структуру, ми з певними викривленнями спробуємо відобразити хід виконання завдання, з необхідними коментарями.

Запропоноване формалізоване завдання "Співвідношення деяких інститутів конституційного права України" починається з констатації: зі всієї сукупності норм конституційного права ми умовно можемо виділити лише ті, які регулюють статус Президента України. Відобразимо їх схематично.

Рис. 1. Інститут Президента України

Також умовно можемо виділити відносно відокремлену сукупність правових норм, які регулюють усі суспільні стосунки, пов'язані з парламентом України.

Рис. 2. Інститут Верховної Ради України

Природно, частина правових норм одночасно матиме відношення як до статусу Президента України, так і до статусу парламенту.

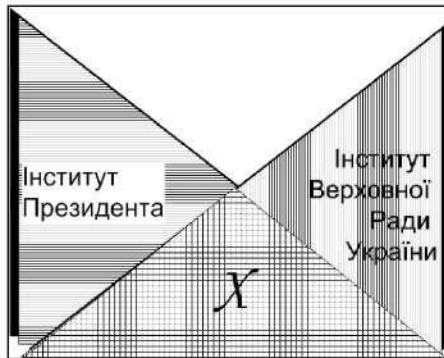

Рис. 3. Інститут X

Курсантам пропонується навести приклади подібних суміжних норм і запропонувати назву відповідного конституційно-пра-

вового інституту (на схемі позначений латинською буквою X). Відзначимо: наявна багатовимірна логіка – правильних і неправильних відповідей на ці питання дуже багато, проте кожна відповідь чітко верифікується на вірну або хибну.

Подальший розвиток завдання здійснюється шляхом додавання нових елементів і подрібнення тих, що є. Як можна назвати конституційно-правовий інститут Y, який вкючає інститут X як субінститут?

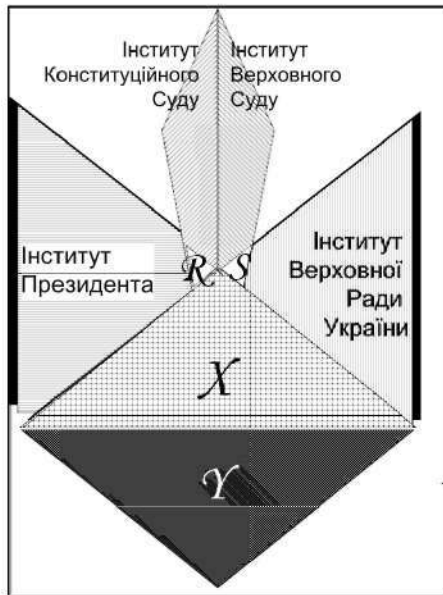

Рис. 4. Інститут Y

Як можна назвати субінститут R (вкючає правові норми, що мають безпосереднє відношення до Конституційного Суду України і інституту Президента України, але при цьому не входить в інститут X) і S (вкючає правові норми, що входять до інституту Верховного Суду України, інституту Верховної Ради України, при цьому не входять до інституту X)?

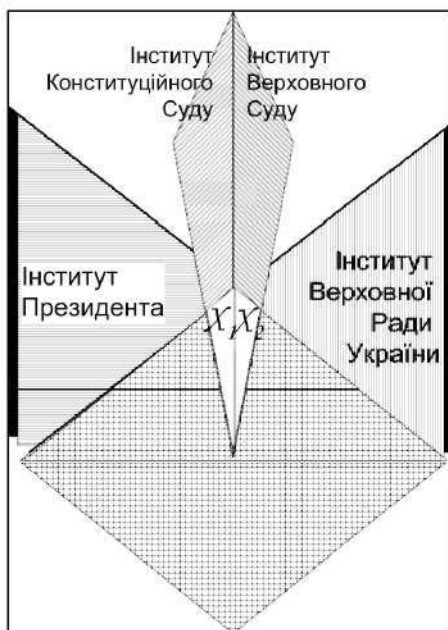

Рис. 5. Субінститути X_1 і X_2

Як можна назвати субінститути, що входять до інституту X , який на схемі позначено як X_1 (він включає правові норми, що регулюють інститут Конституційного Суду України та інститут X) і X_2 (включає правові норми, регулюючі інститут Верховного Суду України і інститут X)?

Як можна назвати інститути X_1 і X_2 , якщо припустити, що Y – це інститут стримувань і противаг, а X – інститут імпідменту Президента України?

Повторимо: варіантів правильних (тим більше неправильних) відповідей досить багато, але кожна з відповідей легко верифікується, перевіряється викладачем як вірна або помилкова. Крім того, умови завдання легко модифікуються, якщо уточнити: чи йде мова про конституційні інститути і відповідно ті норми, які містяться лише в тексті Конституції, або про конституційно-правові інс-

титуту і норми. Вирішення завдання від цієї умови змінюється, а інколи і знаходить єдине можливе рішення (фактично як у випадку з вищезгаданим інститутом S).

Формулювання подібних завдань не потребує напруження викладачів і значних ресурсів (досить дошки і крейди), у той же час дозволяє швидко виявити певний рівень розуміння курсантами логіки викладеного навчального матеріалу. Подібні форми завдань дозволяють виявити як мінімальний, так і високий рівень знань. Наприклад, невдале питання типу "Який орган представляє Президента України в Автономній Республіці Крим?", напевне підштовхне курсанта навіть із незадовільною академічною успішністю до відповіді "Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим". А формулювання "Яка конституційна норма фундує правовий інститут, що має безпосереднє відношення до повноважень Президента України і статусу Автономної Республіки Криму" надає досить інформації для знаходження правильної відповіді академічно успішному учневі, проте іншим не надає жодних підказок. Тим самим виявляється мінімум знань. Причому формулювання завдання після деякої практики їх рішення може бути досягнуте лише графічними засобами.

Крім того, подібні завдання на співвідношення правових інститутів за їх обсягом легко піддаються наступній трансформації: "запропонуйте варіант назви для інститутів X, Y, Z і Z₃, якщо відомо, що $X = Y + Z$, а також $Z = Z_1 + Z_2 + Z_3$, де інститути Z₁ - це інститут виборів Президента України, Z₂ - інститут виборів народних депутатів України". Нам представляється, що подібні форми завдань можуть стати ефективною основою самостійної роботи курсантів з високою академічною успішністю.

Перед формулюванням висновків вважаємо за необхідне звернути увагу: сучасні дослідники широко відзначають складність діагностики рівня розуміння учнями змісту гуманітарних дисциплін. Так, вітчизняні фахівці критикують практику використання при вивченні гуманітарних предметів тестових завдань "... у яких перевіряється переважно рівень запам'ятовування, а не рівень мис-

лення" [5, 81], а російські дослідники феномену розуміння як результату навчання відзначають складність формалізації, автоматизації процедури діагностики рівня розуміння гуманітарних дисциплін, пропонуючи як найбільш адекватний засіб – вербалізацію (усний або письмовий переказ, виклад, пояснення) учнями навчального матеріалу [2, 28], процедуру якої ніяк не можна вважати автоматизованою.

Таким чином:

- дидактичні особливості змісту юридичних дисциплін, у поєднанні з їх гуманітарним, суб'єктивним, поліпарадигмальним характером, сприяють дивергентному осмисленню навчального матеріалу;

- техніка формалізації юридичних завдань, зокрема, на співвідношення об'єму правових інститутів, хоч і допускає багатоваріантність правильних відповідей, дозволяє легко здійснювати верифікацію вірних і хибних відповідей;

- подібні завдання вимагають відповідного графічного супроводу і можуть бути ефективні при організації самостійної роботи курсантів та студентів з високою академічною успішністю.

Використана література:

1. Алфеева Е.Л. Семантические аспекты информатики: информационная система текста / Е.Л. Алфеева // Педагогическая информатика. – 2001. № 3. с. 47-57

2. Бершадский М.Е. Понимание как педагогическая категория. – М.: Центр "Педагогический поиск", 2004. – 176 с.

3. Гузев В.В. Образование как ключевой элемент культурной деятельности гуманитарной системы / В.В. Гузев // Педагогические технологии. – 2006. – № 1. – с. 3-22.

4. Медреш Е. Тестология и диалогика: особенности гуманитарного мышления и применение тестов в гуманитарных дисциплинах / Е. Медреш // Школьные технологии. 2006. № 1. с. 165-167.

5. Рябенский В.М., Буряк В.С., Солобуто Л.В. Програмні засоби тестування і самотестування студентів з технічних дисциплін / В.М. Рябенський, В.С. Буряк, Л.В. Солобуто // Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. / Кол. авт. – К.: НМЦ ВО, 2005. – Спецвипуск. – с. 81-84.

6. Сергеев С.Ф. Иммерсивность, присутствие и интерактивность в обучающих средах / С.Ф. Сергеев // Школьные технологии. 2006. № 6. с. 36-42.

7. Сериков В.В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем. - М.: Издательская корпорация "Логос", 1999. - 272 с.

8. Сливка С.С. Інноваційні технології як специфічний феномен у навчанні курсантів: філософсько-правовий аспект / С.С. Сливка // Застосування інформаційних технологій у діяльності правоохоронних органів та навчальному процесі: Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. - Л.: Львівський юридичний інститут МВС України, 2004. - 176 с.

9. Сметаніна Л.С. Проблема розвитку алгоритмічної діяльності у майбутніх спеціалістів гуманітарних фахів / Л. Сметаніна // Інформатизація вищих навчальних закладів МВС України. Матеріали науково-практичної конференції. Харків, 11-12 квітня 2006 р.; Вид-во Харківського національного ун-ту внутр. справ, 2006. - 274 с.

10. Солсо Р. Когнитивная психология. - 6-е изд. - СПб.: Питер, 2006. - 589 с.

11. Федореев А.Г., Москаленко Ю.С. Разработка программно-инструментальных средств обучающих систем на основе мультиагентной технологии / А.Г. Федореев, Ю.С. Москаленко // Проблемы открытого образования. Материалы III международной научно-практической конференции. Владивосток: Изд-во ДВГТУ, 2003. - с. 282-290.

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1

ФІЛОСОФСЬКІ, ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Атоян О.Н. Бессознательное в правосознании: глубины непознанного	3
Егорышев С.В. Общественная правоохранительная деятельность как условие построения правового государства.....	11
Антоненко М.І. Роль Європейського Союзу в формуванні правових засад транскордонного співробітництва України.....	17
Завальний А.М. Доктринальний підхід до структури юридичного обов'язку.....	24
Закіров М.Б. Еволюція державно-правового статусу суб'єктів Російської Федерації	29
Закірова С.Г. Співвідношення понять "регіон" та "держава" у контексті завдань історичної регіоналістики (на матеріалах Російської імперії).....	36
Кивленок Т.В. Атипичные правовые акты в механизме правового регулирования общественных отношений	43
Кривцова И.С. Синергетический подход в исследовании правовых явлений: особенности общетеоретического и отраслевого применения	50

Пекарчук В.М. Місцева державна виконавча влада та органи самоврядування в незалежній Україні: історико-правові засади	59
Джолос С.В. Форма правління етатистської держави	70
Киріченко І.А. Теорія аномії Р. Мертона.....	77
Єреган А.Р. Помста як вид покарання в добу Київської Русі: історично-правовий аналіз.....	80
Медведев Ю.Л. Особливості соціального складу гласних Луганської думи за Міським положенням 1892 р.....	87
Ткач Т.П. Причини лідерства у вченні Міхельса	92
Цимбалюк Ю.А. Політичні партії в політичній системі Республіки Македонія на початку 90-х років ХХ століття	97
Швець Я.М. Розвиток прав національних меншин на теренах України (від найдавніших часів і до сьогодення).....	100
Штурмак Н.Л. Характеристика і порівняння сучасного широкого класу індуського і мусульманського релігійного праворозуміння.....	107

СЕКЦІЯ 2

ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО
ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Литвинов О.М. Конституційний процес як культурна проблема (нотатки з міжнародної конференції "Конституційний лад і консолідація демократії").....	113
Волчкевич А.И. Правовые основания учреждения международных трибуналов по бывшей Югославии и Руанде.....	128
Бялогловскі В., Желіховський Ю. Становлення конституційного судочинства в Польщі та Україні: порівняльний аналіз.....	136
Мазур М.В. Проблеми забезпечення прав людини в Україні (на матеріалах практики Європейського суду з прав людини у 2006-2007 роках).....	148

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

Ніколаєнко К.В. Принцип незалежності судової влади в практиці Європейського суду з прав людини	165
---	-----

СЕКЦІЯ 3

**ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО
ПРАВА І ПРОЦЕСУ**

Колшаков В. К. Адміністративне право - чинник правової держави.....	171
Афанасьєв К.К. Адміністративні (управлінські) послуги: дослідження визначення поняття	182
Несвіт Є.О. Питання нормотворчості органів місцевого самоврядування у світлі дотримання прав громадян та їх гарантування	191
Саєнко С.І. Юридична особа як суб'єкт адміністративних правопорушень у сфері проведення клінічних випробувань наркотичних засобів і психотропних речовин	198
Беницький О.М., Світличний Є.Г. До питання правового регулювання обігу сигнально-стартових пістолетів в Україні	203
Головін Ю.А. Вплив правосвідомості службовця на якість прийняття управлінських рішень в ОВС України	209
Кравцов А.С. Проблема співвідношення та взаємозв'язку принципів сучасного адміністративного права України.....	216
Остапчук В.В. Історико-правова природа адміністративної відповідальності за порушення прав споживачів	221
Роговенко С.С. Окремі питання вдосконалення забезпечення прав людини в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ	230
Фомін П.П. Адміністративний нагляд міліції як вид правоохоронної діяльності.....	235

СЕКЦІЯ 4

ПРОБЛЕМИ КРИМІНОЛОГІЇ, КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА І ПРОЦЕСУ

Назаров В.В. Проблеми захисту конституційних прав громадян захисником у кримінальному провадженні.....	242
Поклад В.И. Институциональные факторы коррупции в милиции	252
Звягінцева М.О. Кримінальна відповідальність за невиконання рішень Конституційного Суду України.....	263
Мазур А.В. Вплив актів Конституційного Суду України на формування кримінальної юстиції в Україні	267
Пукач І.Б. Проблеми сучасного кримінально-процесуального закону, що стосуються призначення судово-психіатричної експертизи з метою встановлення стану обмеженої осудності	273
Безгинський Ю.С. Допит в сучасних умовах та специфіка допиту неповнолітніх, як одного з його різновидів.....	278

СЕКЦІЯ 5

ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ, ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА

Аврамова О.Є. Місце житлового права в системі права: теоретичний аспект	285
Жидкова О.С. Правові аспекти застосування загальних способів захисту права на недоторканність ділової репутації.....	290
Дробот Ж.А. Питання єдиного підходу до розміру пенсії у разі втрати годувальника	297
Сіряченко ІІ. Проблемні аспекти розмежування земельного та гірничого законодавства України.....	304
Закірова К.М. До проблеми доказування в цивільному процесі.....	311

СЕКЦІЯ 6

ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

Терских Л.А. Приоритет образования – высший принцип единения народов	316
Валеев Р.Г. Дидактичні особливості змісту юридичних дисциплін та їх використання за допомогою педагогічної техніки формалізації юридичних завдань	319

Науково-теоретичне видання

ВІСНИК
Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

**РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ:
ДОСВІД, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ**

Спеціальний випуск № 3

Друкуються мовами оригіналу

Відповідальний за випуск *М.В. Мазур*
Технічні редактори *М.О. Михайлюк, О.В. Буцко*
Комп'ютерна верстка *О.Є. Масалова*

Підписано до друку 16.12.2009.
Папір офсетний. Формат 60x84 1/16. Друк RISO.
Гарнітура. Book Antiqua. Ум. друк. арк. 21,0.
Ум. фарбо-відб. 21,0. Обл.-вид. арк. 19,53.
Тираж 300 прим. Зам. № 58

Редакційно-видавничий відділ Луганського державного
університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
Друкарня РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка
91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. Генерала Дідоренка, 4